

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ.: «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ –
ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΣΙΣΚΑ ΣΟΦΙΑ

«Εμείς» και οι «Άλλοι»: Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων και των
εξισλαμισμένων χριστιανών στη *Χρονογραφία* του Παπασυναδινού των Σερρών
(α' μισό του 17^{ου} αιώνα) και στο έργο *Πίστις* του Νεκτάριου Τέρπου (1732)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ.: «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ –
ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ

Ειδίκευση: Οικονομικοί μηχανισμοί και νοοτροπίες στον ελληνικό χώρο (15ος –
19ος αιώνας)

ΣΟΦΙΑ ΣΙΣΚΑ

«Εμείς» και οι «Άλλοι»: Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων και των
εξισλαμισμένων χριστιανών στη *Χρονογραφία* του Παπασυναδινού των Σερρών
(α' μισό του 17^{ου} αιώνα) και στο έργο *Πίστις* του Νεκτάριου Τέρπου (1732).

Εξεταστική Επιτροπή:

1. Γεώργιος Νικολάου, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
2. Άννα Μανδυλαρά, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
3. Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

Στον αγαπητό μου σύζυγο
Χρήστο και τα παιδιά μου,
Λάζαρο, Ιωσήφ και Σταυρούλα,
για τη συμπαράσταση και τη
στήριξή τους, χωρίς την οποία
δεν θα είχα καταφέρει να
ολοκληρώσω τη μελέτη μου

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	- 5 -
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	- 8 -
I. Ο Ελληνισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: συνοπτική ανασκόπηση	- 8 -
α. Από τον 14ο στον 16ο αιώνα.....	- 8 -
β. Ο 17ος αιώνας	- 11 -
γ. Ο 18ος αιώνας.....	- 13 -
II. Εξισλαμισμοί.....	- 16 -
III. Οι πηγές	- 18 -
α. Το <i>Χρονικό των Σερρών</i> του Παπα-Συναδινού.....	- 18 -
β. Το βιβλίο <i>Πίστις</i> του Νεκταρίου Τέρπου	- 22 -
IV. Το ζήτημα της εικόνας του «Άλλου»	- 26 -
V. Η δομή της εργασίας	- 33 -
ΜΕΡΟΣ Α'	- 35 -
ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΗΝ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΣΥΝΑΔΙΝΟΥ	- 35 -
I. Η κατάσταση στην πόλη των Σερρών την περίοδο της ζωής και της δράσης του Παπασυναδινού	- 35 -
II. Βιαιότητες Οθωμανών σε βάρος των Χριστιανών κατοίκων της πόλης	- 37 -
III. Καταστροφές εκκλησιών	- 47 -
IV. Εικόνες Οθωμανών αξιωματούχων.....	- 49 -
V. Παιδομάζωμα - Εξισλαμισμοί.....	- 55 -
VI. Εικόνες ενότητας αλλά και διάστασης των δύο κοινοτήτων.....	- 68 -
ΜΕΡΟΣ Β'	- 73 -
ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΤΕΡΠΟΥ <i>ΠΙΣΤΙΣ</i> ...	- 73 -
I. Η κατάσταση της Ηπείρου την περίοδο της δράσης του Νεκταρίου Τέρπου	- 73 -
II. Εικόνες ετερότητας	- 76 -
III. Εικόνες με βάση τον θρησκευτικό διαχωρισμό	- 80 -
IV. Εικόνες σχετικές με το χαράτσι - Εξισλαμισμοί.....	- 88 -
V. Εικόνες από τον κρυπτοχριστιανισμό	- 102 -
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	- 108 -
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	- 113 -
ΠΗΓΕΣ	- 113 -
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	- 113 -

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εικόνα του «Άλλου» θεωρείται από τους ιστορικούς, τους κοινωνιολόγους και τους ανθρωπολόγους ως μία από τις αφετηρίες για τη μελέτη των στερεοτύπων που επικρατούσαν σε μια κοινωνία, σε μία δεδομένη ιστορική περίοδο. Μ' αυτή την έννοια, ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι Οθωμανοί Τούρκοι στα ελληνικά κείμενα της οθωμανικής περιόδου μπορεί να αποτελέσει ένα από τα σημεία εκκίνησης για τη μελέτη των αντιλήψεων της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Όπως είναι φυσικό, στα κείμενα αυτής της περιόδου οι αναφορές στον τουρκικό λαό είναι πολλές και ποικίλουν από συγγραφέα σε συγγραφέα. Ωστόσο, ο κεντρικός άξονας που τα διαπερνά μπορεί να εκφραστεί με το διπολικό σχήμα «Εμείς» (δηλ. οι Έλληνες) και οι «Άλλοι» (δηλ. οι Οθωμανοί), σχήμα το οποίο παραπέμπει σε δύο κοινωνίες: στην κοινωνία των κατακτητών και στην κοινωνία των κατακτημένων. Δύο κοινωνίες, δύο λαούς που τους χώριζαν πολλά, αλλά τους «ένωνε» η κοινή γη στην οποία ζούσαν, συχνά δίπλα δίπλα, ιδίως στα χωριά με μεικτό πληθυσμό. Η υποδεέστερη (νομικά) θέση των χριστιανών υπηκόων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με όλες τις αρνητικές συνέπειές της στην καθημερινή τους ζωή και η εθνοτική - θρησκευτική ετερότητα συνιστούν τους δύο πιο καθοριστικούς παράγοντες που δημιουργούν την εικόνα των Οθωμανών Τούρκων ως κατεξοχήν "Άλλων", "ξένων" ή "εχθρών". Όμως αυτές οι διαφορές δεν εμποδίζουν -a priori και πάντα- την ειρηνική «συμβίωση» των δύο λαών (ιδίως στις περιπτώσεις μεικτών γάμων ή γειννίας των κατοικιών) -που μοιράζονταν, συχνά, λίγο πολύ τα ίδια προβλήματα- και στη δημιουργία μιας καλύτερης εικόνας του ενός για τον άλλο.

Ένα εξίσου σημαντικό πεδίο παρατήρησης του διπολικού σχήματος «Εμείς» και οι «Άλλοι» συνιστούν οι χριστιανοί που εξισλαμίστηκαν, δηλαδή αυτοί που «τούρκεψαν», σύμφωνα με τον γλωσσικό κώδικα της εποχής εκείνης. Η

περίπτωση των εξισλαμισμένων είναι ένα καλό παράδειγμα προκειμένου να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο σχηματίζονται και λειτουργούν οι ετερότητες· το τι σημαίνει ο "Άλλος" ή ο "ξένος". Να κατανοήσουμε πώς ένα άτομο, που ανήκε μέχρι χθες στη χριστιανική κοινότητα, με την οποία μοιραζόταν ένα κοινό σύστημα αξιών (θρησκεία, γλώσσα, ιστορική μνήμη, ήθη και έθιμα) γίνεται ξαφνικά ή προοδευτικά γι' αυτήν ο «Άλλος», μετέχοντας, λιγότερο ή περισσότερο, σ' ένα διαφορετικό σύστημα αξιών, σε μία νέα κοινότητα. Θα διερευνήσουμε τους παράγοντες που δημιούργησαν αυτή την εικόνα ή, πιο σωστά, τις ποικίλες εικόνες, καθώς και τους κοινούς τόπους των δύο αυτών κειμένων, με στόχο να δούμε τα κοινά τους σημεία ή τις διαφορές και αν και σε ποιο βαθμό η εικόνα που μας δίνουν είναι αντικειμενική.

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι να αναδείξει τον τρόπο, με τον οποίο σκιαγραφείται η ταυτότητα των Τούρκων και των εξισλαμισμένων Ελλήνων, σε σχέση με την ταυτότητα των Ελλήνων, στα έργα *Χρονικό των Σερρών* (17^{ος} αι.) του Παπά Συναδινού και το *Βιβλίον Πίστις* του Νικόλαου Τέρπου (αρχές 18^{ου} αι.). Θα γίνει προσπάθεια εξέτασης του διπολικού σχήματος «Εμείς», δηλαδή οι Έλληνες, και οι «Άλλοι», δηλαδή οι Τούρκοι κατακτητές και ο τουρκικός λαός, που συνυπάρχει με τους Έλληνες, από την μία, και από την άλλη, οι Έλληνες χριστιανοί που εξισλαμίστηκαν.

Θεωρούμε ότι είναι εντελώς απαραίτητο, πριν εξετάσουμε την εικόνα που μας δίνουν για την Οθωμανική εξουσία και τους Οθωμανούς Τούρκους ο Παπασυναδινός και ο Νεκτάριος Τέρπος, να εξετάσουμε σύντομα ποια ήταν η κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως τον 17^ο και τον 18^ο αι. καθώς και το ζήτημα των εξισλαμισμών, που έχει άμεση σχέση με το θέμα μας.

Αισθάνομαι βαθιά την ανάγκη να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου, κ. Γεώργιο Β. Νικολάου, για την καθοδήγησή του, την υπομονή και τις συμβουλές του. Υπήρξε πολύτιμος δάσκαλος και οδηγός, όποτε τον χρειάστηκα, και ακούραστα με καθοδήγησε καθ' όλη τη διάρκεια του συναρπαστικού ταξιδιού προς τη γνώση.

Ειλικρινά, επίσης, ευχαριστώ την κ. Άννα Μανδυλαρά και τον κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο, Επίκουρους Καθηγητές του Τμήματος Ιστορίας και

Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, γιατί δέχθηκαν, μετά χαράς, να είναι μέλη της Τριμελούς εξεταστικής επιτροπής της Διπλωματικής μου εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Ο Ελληνισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: συνοπτική ανασκόπηση

α. Από τον 14ο στον 16ο αιώνα

Ήδη από τον 14ο αι., οι Οθωμανοί Τούρκοι, επωφελούμενοι από την πολιτικο-στρατιωτική κατάρρευση του Βυζαντίου, αρχίζουν να κατακτούν ελληνικές, και γενικότερα βαλκανικές περιοχές. Το 1354, εκμεταλλευόμενοι έναν ισχυρό σεισμό που έπληξε τα θρακικά παράλια, πέρασαν –για πρώτη φορά– στην Ευρώπη, καταλαμβάνοντας την εγκαταλελειμμένη χερσόνησο της Καλλίπολης. Την άνοιξη του 1430 καταλαμβάνουν τη δεύτερη σημαντικότερη πόλη της άλλοτε κραταιούς Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τη Θεσσαλονίκη, και την ίδια χρονιά, κατακτούν τα Ιωάννινα. Το τέλος της Αυτοκρατορίας φτάνει το 1453, όταν, ο Μωάμεθ ή Μεχμέτ ο Πορθητής καταλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη. Στη συνέχεια, από τον 15^ο μέχρι και τον 16ο αι., οι Οθωμανοί συνεχίζουν της επέκτασή τους στα Βαλκάνια και στην ανατολική Μεσόγειο, κατακτώντας τις τελευταίες ελεύθερες ελληνικές περιοχές, όπως, το Δουκάτο της Αθήνας (1458-1459), το Δεσποτάτο του Μυστρά (1461), και την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας (1461), και κάποιες από τις περιοχές που βρίσκονταν υπό την εξουσία της Βενετίας, των Ιωαννιτών Ιπποτών, και της Γένοβας, όπως, την Εύβοια (1471), της Ρόδου (1522), της Χίου (1566), της Κύπρου (1570-1571) και το Δουκάτο της Νάξου με τις Κυκλάδες (1579).¹

Στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι ελληνικές και οι άλλες κατακτημένες περιοχές των Βαλκανίων σχημάτισαν μία διοικητική ενότητα, που ονομάστηκε *Εγιαλέτι της Ρούμελης*.² Στις βαλκανικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατοικούσαν άνθρωποι ελληνικής, αλβανικής, ρουμανικής,

¹ Βλ. Νικόλαος Σβορώνος, *Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σσ. 37-38 και ιδίως Γιώργος Βογιατζίδης, *Από το Μαντζικέρτ στη Βιέννη. Αναγνώσεις της Ιστορίας των Τούρκων από το 1071 έως το 1529*, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη 2007, σ. 123 κ. εξ.

² Ν. Σβορώνος *Επισκόπηση*, ό. π., σ. 40 και Απόστολος Βακαλόπουλος «Το οθωμανικό καθεστώς: γένεση και εξέλιξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Αθήνα 1974 (ανατ. 2009), σ. 28.

βουλγαρικής, σερβικής, τουρκικής, αρμενικής και εβραϊκής καταγωγής.³ Η δόμηση της οθωμανικής κοινωνίας γίνονταν με βάση δύο άξονες, που βοηθούσαν την κρατική μηχανή να ελέγχει τους υπηκόους της και να συλλέγει τους φόρους. Ο πρώτος άξονας ήταν θρησκευτικός. Έτσι, οι πληθυσμοί χωρίζονταν σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους υπηκόους (*zimmi*). Στη δεύτερη κατηγορία ανήκαν οι Έλληνες- χριστιανοί, οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι.⁴ Καθώς το κράτος ήταν Ισλαμικό, τα μέλη των μη μουσουλμανικών ομάδων θεωρούνταν κατώτερα και σε αυτά επιβάλλονταν περιορισμοί σε ζητήματα του καθημερινού βίου, όπως η απαγόρευση της ανάβασης σε άλογο και της απόκτησης όπλου, η απαγόρευση κατασκευής νέων εκκλησιών και της χρήσης των καμπανών, ενώ η μαρτυρία τους δεν είχε καμία αξία στην διαδικασία απόδοσης δικαιοσύνης.⁵

Ο δεύτερος άξονας εξυπηρετούσε δημοσιονομικές σκοπιμότητες. Όλοι οι κάτοικοι της Αυτοκρατορίας διακρίνονταν σε στρατιωτικούς (*askeri*) και σε υπηκόους (*reaya*). Στην κατηγορία των στρατιωτικών ανήκαν οι στρατιωτικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι νομομαθείς. Αυτοί δεν πλήρωναν φόρους σε αντάλλαγμα με την παροχή υπηρεσιών προς την εξουσία. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκαν όλοι οι τεχνίτες, οι αγρότες, οι κτηνοτρόφοι, έμποροι, ναυτικοί και γενικά οι επαγγελματίες, οι οποίοι πλήρωναν όλους τους φόρους της Αυτοκρατορίας.⁶ Στην πραγματικότητα, οι μουσουλμάνοι κατακτητές και οι μη μουσουλμάνοι *ραγιάδες* ήταν δύο εντελώς διαφορετικοί κόσμοι και οι Έλληνες *ραγιάδες* αποτελούσαν μία μεγάλη εθνική οντότητα μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με το μεγαλύτερο ποσοστό τους, αυτή την περίοδο, να είναι γεωργοί.⁷ Επομένως, ο διαμοιρασμός των καλλιεργήσιμων γαιών επηρέαζε σημαντικά τους Έλληνες της αυτοκρατορίας.

Γενικά, σύμφωνα με το ισλαμο-οθωμανικό δίκαιο, οι κατακτημένες γαίες

³ Georges Castellan, *Η ιστορία των Βαλκανίων (14^{ος} – 20^{ος} αι.)*, μτφ. Βασιλική Αλιφέρη, Αθήνα 1991, σσ. 157-158.

⁴ Φωκίων Κοτσαγώργης - Δημήτρης Παπασταματίου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, 2015, σ. 72.

⁵ Στο ίδιο, σσ. 72-73.

⁶ Στο ίδιο, σ. 73.

⁷ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 14.

ανήκαν στο κράτος, κεφαλή του οποίου ήταν ο σουλτάνος.⁸ Αυτές χωρίζονταν στις βακουφικές (*βακούφια*), οι οποίες είχαν αφιερωθεί σε θρησκευτικά ιδρύματα, όπως τα τζαμιά ή τα μοναστήρια, και στα *τιμάρια*, *ζιαμέτια* και *χάσια*.⁹ Τα *τιμάρια* καλλιεργούνταν είτε από δουλοπάροικους, χριστιανούς ή μουσουλμάνους, είτε από ελεύθερους γεωργούς. Ο τιμαριούχος έπαιρνε από αυτούς τους ανάλογους φόρους, όπως είναι η *δεκάτη*.¹⁰ Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος εύφορων γαιών της Θράκης, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας πέρασε στα χέρια των Τούρκων με την μορφή *τιμαρίων* ή με την μορφή πλήρους ιδιοκτησίας.¹¹ Στους Έλληνες αφέθηκαν για καλλιέργεια οι γαίες ορεινών περιοχών στη Μακεδονία, στη δυτική Θεσσαλία, στην Ήπειρο, την Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο κ. α.¹²

Είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του 15ου αι., οι ελληνικοί αγροτικοί πληθυσμοί πλήρωναν ελαφρύτερους φόρους, σε σχέση με την Βυζαντινή και Φραγκική περίοδο.¹³ Ωστόσο, αυτό αλλάζει από τον 16ο αι. και εξής, λόγω των πολλών και συνεχών πολέμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτοί οι πόλεμοι στηρίζονταν οικονομικά με την επιβολή έκτακτων φόρων στους *ραγιάδες*. Παράλληλα, οι Τούρκοι τιμαριούχοι, κατά τον 16ο αι., άρχισαν να πιέζουν οικονομικά περισσότερο τους αγροτικούς ελληνικούς πληθυσμούς.¹⁴ Έτσι, από τον 16ο αι., η αυξημένη φορολόγηση, σε συνδυασμό με πανδημίες πανούκλας και φυσικές καταστροφές, οδήγησε τους Έλληνες, κυρίως αυτούς της υπαίθρου, σε οικονομικό αδιέξοδο. Το ίδιο όμως ίσχυε και για τους Έλληνες των πόλεων, οι οποίοι ήρθαν αντιμέτωποι με την αυξανόμενη αστική τάξη και τους τοκογλύφους, αν και η κατάσταση εκεί ήταν καλύτερη από την ύπαιθρο.¹⁵

Σ' αυτή την δεινή κατάσταση για τους Έλληνες υπηκόους, πρέπει να προστεθεί και η περιφρονητική συμπεριφορά των κατακτητών προς το πρόσωπο

⁸ Στο ίδιο, σ. 16.

⁹ Στο ίδιο, σσ. 16-17.

¹⁰ Στο ίδιο, σσ. 20-25.

¹¹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση, ό. π.*, σ. 41.

¹² Στο ίδιο, σ. 41.

¹³ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία, ό. π.*, σ. 31.

¹⁴ Αυτό, φυσικά, δεν γινόταν μόνο από τους μουσουλμάνους τιμαριούχους. Τον ίδιο αιώνα., στην Ήπειρο, όπου το μεγαλύτερο ποσοστό τιμαριούχων ήταν χριστιανοί, οι λεγόμενοι *σπαχήδες*, η πίεση προς τους χριστιανούς αγρότες ήταν η ίδια. Για αυτό το ζήτημα βλ. στο ίδιο, σ. 35.

τους, η οποία φαινόταν ακόμη και στον ρουχισμό των δύο εθνοτικών και θρησκευτικών ομάδων.¹⁶ Αυτοί οι δύο παράγοντες, η φτώχεια και η καταπίεση, οδήγησαν πολλούς Έλληνες χριστιανούς, να απαρνηθούν την θρησκεία τους και να γίνουν μουσουλμάνοι. Γίνονταν όμως, παρά την αντίθετη πολιτική του οθωμανικού κράτους πάνω σ' αυτό το ζήτημα, κατά τόπους –ιδίως ύστερα από επαναστάσεις και βίαιοι εξισλαμισμοί, οι οποίοι θα ενταθούν κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα.¹⁷

β. Ο 17ος αιώνας

Ο 17ος και ο 18ος αιώνας ήταν δύο πολύ κρίσιμοι αιώνες για το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και για τη θέση των Ελλήνων μέσα σε αυτήν. Ήδη από τον 16ο αι., μετά τον θάνατο του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1566), διαφαίνεται η αρχή μιας κρίσης για την Αυτοκρατορία.¹⁸ Αυτή η κρίση συνεχίστηκε τον 17^ο αι., κατά τη διάρκεια του οποίου ανακόπηκε παροδικά και συνεχίστηκε, πλέον, κατά τον 18ο αι.¹⁹ Τα αίτια αυτής της κρίσης ήταν πολλά: Αρχικά, από τα μέσα του 16ου έως και τα μέσα του 17ου αι., υπήρξε πρόβλημα διαδοχής στον θρόνο, με συνεχείς δολοφονίες και εξορίες σουλτάνων και βεζίρηδων. Το δεύτερο και σοβαρότερο πρόβλημα, ήταν ο εκφυλισμός του οθωμανικού στρατού. Ο οθωμανικός στρατός, για να μπορεί να αντιμετωπίσει την αναδυόμενη δύναμη των Αψβούργων, έπρεπε να ανασυνταχτεί και να εκσυγχρονιστεί. Παράλληλα, το εκλεκτό σώμα των γενίτσαρων, εκφυλίστηκε. Αρχικά, άρχισαν να χειραφετούνται, όταν πήραν την άδεια να παντρεύονται και να δημιουργούν οικογένεια. Σταμάτησαν, επίσης, να υπακούουν στον Σουλτάνο. Το πρόβλημα στον θεσμό των γενιτσάρων εντάθηκε και από τη σταδιακή μείωση του παιδομαζώματος και την κατάργησή του αρχές του 18ου αι.²⁰

Αυτά τα εσωτερικά προβλήματα, ώθησαν ορισμένους σουλτάνους, στο να

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 41.

¹⁶ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση, ό. π.*, σ. 42.

¹⁷ Για το θέμα των εξισλαμισμών ακολουθεί ειδική ενότητα παρακάτω.

¹⁸ G. Castellan, *Η ιστορία των Βαλκανίων, ό. π.*, σ. 230.

¹⁹ , σ. 230.

²⁰ Το θέμα των αιτίων αναπτύσσεται με πολλές λεπτομέρειες, στο ίδιο, σσ. 230-234.

προχωρήσουν σε μεταρρυθμίσεις. Ο πρώτος σουλτάνος, που επιχείρησε να κάνει μεταρρυθμίσεις, ήταν ο Οσμάν Β' (1618-1622).²¹ Ο σουλτάνος, όμως, που κατάφερε να πετύχει τις μεγαλύτερες μεταρρυθμίσεις ήταν ο Μουράτ Δ' (1623-1640).²² Στις αρχές του 17ου αι., η Οθωμανική Αυτοκρατορία γνωρίζει την απόλυτη αναρχία, με εξεγέρσεις επαρχιακών διοικητών σε Μικρά Ασία, βόρεια Αφρική, στην Κριμαία και στη Ρούμελη. Οι μεταρρυθμίσεις συνεχίστηκαν και μετά τον θάνατο του Μεχμέτ Δ' κατά την περίοδο της βασιλείας του διαδόχων του Ιμπραήμ Α' (1640-1648) και Μεχμέτ Δ' (1648-1687). Αυτή την περίοδο, η πολιτική σκηνή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ελεγχόταν από την σερβικής καταγωγής δυναστεία των Κιοπρουλού, που χρημάτισαν μεγάλοι βεζίρηδες από το 1656 έως και το 1669, πολύ ικανοί βεζίρηδες που έφεραν την πολιτική σταθερότητα και πάλι στην Αυτοκρατορία.²³

Η αναστάτωση στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας κατά το πρώτο μισό του 17ου αι., έδωσε ευκαιρίες σε απεσταλμένους των δυτικών Δυνάμεων, κυρίως Βενετών και Ισπανών, να έρθουν στην Ελλάδα και να τονώνουν τις ελπίδες των κατακτημένων για επικείμενη ελευθερία. Απεσταλμένοι των Δυτικών έφθαναν στην Πελοπόννησο, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, στις αρχές του 17ου αι. Στόχος τους ήταν να έρθουν σε επαφή με τους χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου και να δημιουργήσουν εστίες αντιπερισπασμού, σε περίπτωση πολεμικής αναμέτρησής τους με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.²⁴ Στον ελλαδικό χώρο, οι απεσταλμένοι βρήκαν προσοδοφόρο έδαφος, κυρίως, στην εμπειροπόλεμη Μάνη. Η μεγαλύτερη εξέγερση αυτού του αιώνα έγινε στην Ήπειρο, με την ανταρσία του Διονυσίου του Φιλοσόφου, το 1611, η οποία καταπνίγηκε βίαια από τους Οθωμανούς.²⁵

Την περίοδο αυτή, οι χριστιανικοί αγροτικοί πληθυσμοί της Μακεδονίας και της Ηπείρου ζούσαν σε αξιοθρήνητη κατάσταση. Οι ποικίλες καταπιέσεις, το

²¹ Στο ίδιο, σ. 231.

²² Στο ίδιο, σ. 235. Γι' αυτές τις μεταρρυθμίσεις βλ. Φ. Κοτζαγεώργης - Δ. Παπασταματίου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού, ό. π.*, σ. 46.

²³ Στο ίδιο, σ. 46.

²⁴ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 331.

²⁵ Για την εξέγερση του Διονυσίου Φιλοσόφου ή Σκυλοσόφου, βλ. στο ίδιο, σσ. 338-351.

παιδομάζωμα, οι ληστείες κ.λπ., οδηγούσαν τους φτωχούς ελληνικούς πληθυσμούς σε αδιέξοδο.²⁶ Παράλληλα, τόσο στη Μακεδονία όσο και στην Ήπειρο, οι δρόμοι δεν ήταν πλέον ασφαλείς λόγω της δράσης των κλεφτών.²⁷ Στην Ήπειρο, αυξάνεται ο αριθμός και η δύναμη των χριστιανών σπαχήδων. Οι Οθωμανοί φοβούμενοι νέες αναταραχές, προχωρούν σε εξισλαμισμό των τελευταίων, το 1635.²⁸

Στο β' μισό του 17ου αι., συμβαίνουν τρία μεγάλα στρατιωτικά γεγονότα, τα οποία καθορίζουν τόσο το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και τη θέση των Ελλήνων σε αυτήν. Το πρώτο, είναι ο πέμπτος βενετο-τουρκικός πόλεμος και η πτώση της Κρήτης στα χέρια των Οθωμανών (1644-1669), το δεύτερο, η συντριβή του τουρκικού στρατού έξω από την Βιέννη, το 1683, και το τρίτο είναι ο έκτος βενετο-τουρκικός πόλεμος (1684-1699). Η πτώση της Κρήτης συντάραξε του Έλληνες υπόδουλους, οι οποίοι θεώρησαν ότι έχασαν κάθε ελπίδα προς την απελευθέρωση. Οι συνεχείς καταπιέσεις, η μη ύπαρξη ελπίδας οδήγησαν πολλούς από αυτούς, ειδικά στις περιοχές της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, είτε να γίνουν μουσουλμάνοι είτε να φύγουν σε περιοχές εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁹

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία έφθασε στο απόγειο της εδαφικής της εξάπλωσης το 1676, μετά τον οθωμανικό-πολωνικό πόλεμο. Όμως, τότε αρχίζει και η κατάρρευσή της. Το 1683 ο οθωμανικός στρατός συντρίβεται έξω από τη Βιέννη.³⁰ Το 1684, η Βενετία, η Αυστρία, η Πολωνία και η αναδυόμενη δύναμη της Ρωσίας οργανώνουν την Ιερή Συμμαχία του Λίντς, με σκοπό την επανάκτηση των χριστιανικών εδαφών, που βρίσκονταν υπό οθωμανική κατοχή.³¹

γ. Ο 18ος αιώνας

Ο 18ος αι. είναι ο αιώνας παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία

²⁶ Στο ίδιο, σ. 365.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 365.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 367-368.

²⁹ Για τα αποτελέσματα της πτώσης της Κρήτης πάνω στους ελληνικούς πληθυσμούς, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Γ', σσ. 526-546.

³⁰ G. Castellan, *Η ιστορία των Βαλκανίων*, ό. π., σσ. 251-252.

³¹ Στο ίδιο, σ. 252.

εισέρχεται σε μια περίοδο παρατεταμένης ύφεσης, που οδήγησε στην ενίσχυση της μεγάλης γαιοκτησίας με την παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος και τη δημιουργία των τσιφλικιών, στην εξάπλωση του συστήματος της ενοικίασης των προσόδων των φόρων (*iltizam*) και των κρατικών υπηρεσιών, στην επιδείνωση της θέσης των γεωργών και, κατά συνέπεια, σε εξεγέρσεις. Ο βασικότερος λόγος για τον οποίο η οθωμανική κεντρική διοίκηση εξασθενεί είναι η ενίσχυση φυγόκεντρων δυνάμεων. Ο νέος χαρακτήρας της οθωμανικής διοίκησης αναπτύσσεται παράλληλα με την κατ' αποκοπή καταβολή των φόρων (*maktu*) που βάρυναν τις τοπικές κοινωνίες.³²

Μπορούμε να πούμε ότι τρία ήταν τα βασικά γνωρίσματα του οθωμανικού 18ου αι.: η ανάδυση της Ρωσίας ως του πλέον επικίνδυνου υπονομευτή της οθωμανικής εδαφικής ακεραιότητας, η ανάδυση της νέας περιφερειακής ελίτ των αγιάνηδων και η εντατικοποίηση των κρατικών μεταρρυθμιστικών πρωτοβουλιών στο πλαίσιο μια νέας αντίληψης για τη θέση του οθωμανικού κράτους στον διεθνή ορίζοντα.³³

Η Ρωσία είχε εχθρικές σχέσεις με την Υψηλή Πύλη ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα. Ο πρώτος, όμως, Ρώσος ηγεμόνας με μεγάλες φιλοδοξίες σε βάρος του κράτους του σουλτάνου ήταν ο Μέγας Πέτρος (1689-1725), ο οποίος έθεσε τις βάσεις μιας πολιτικής που στόχευε στην αντικατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από μια αντίστοιχη ρωσική.³⁴ Η επικοινωνία Ρώσων και Ελλήνων είχε αρχίσει, ήδη, από τον 15ο αι. και συνεχίστηκε και μετά τον 18ο αι.³⁵ Η επικοινωνία γινόταν, κυρίως, μέσω της Εκκλησίας. Το κοινό δόγμα ένωνε τους δύο λαούς, ενώ η απογοήτευση των Ελλήνων από τη Δύση έστρεψε όλες τις ελπίδες τους για απελευθέρωση προς την ομόδοξη Ρωσία. Η εμφάνιση του Μεγάλου Πέτρου δυνάμωσε τις ελπίδες των κατακτημένων Ελλήνων για απελευθέρωση. Το 1710 λαμβάνει χώρα πολεμική σύγκρουση ανάμεσα στους Ρώσους και τους Τούρκους, η οποία λήγει έναν χρόνο αργότερα, το 1711, με ήττα

³² Σπύρος Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα 1995, σσ. 167-168.

³³ Φ. Κοτζαγεώργης – Δ. Παπασταματίου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, ό. π., σ. 49.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 49.

³⁵ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Δ', ό. π., σ. 67.

του ρωσικού στρατού. Παρόλα αυτά, η Ρωσία παρέμενε στη συνείδηση όλων των χριστιανικών λαών των Βαλκανίων ως προστάτης και υπερασπιστής της ορθοδοξίας.³⁶ Μετά τη συντριβή του ρωσικού στρατού, οι Οθωμανοί στράφηκαν στην Πελοπόννησο, μη έχοντας ξεχάσει την ήττα του 1699. Το 1715 ανακατακτούν από τους Βενετούς την Πελοπόννησο. Πολλοί Έλληνες της Πελοποννήσου αναγκάζονται να την εγκαταλείψουν.³⁷ Οι περισσότεροι βρήκαν καταφύγιο στα νησιά του Ιονίου και στην Βενετία.

Μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου οι Οθωμανοί συνεχίζουν τις εκστρατείες τους προς τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου και προς τις περιοχές που ήλεγχε η Βενετία στην Ήπειρο. Το 1716 πολιορκήσαν ανεπιτυχώς την Κέρκυρα. Ο πόλεμος λήγει το 1718 με την συνθήκη ειρήνης του Πασσάροβιτς. Με αυτήν, η Βενετία κρατά τις περιοχές, που είχε καταλάβει στη Δαλματία και στην Αλβανία, αλλά παραχώρησε την Πελοπόννησο, την Τήνο, την Αίγινα και τα οχυρά της Σούδας και της Σπιναλόγκας στους Οθωμανούς.³⁸

Αν και η έκβαση αυτού του πολέμου είχε ως συνέπεια την εδαφική επέκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν ίσχυε το ίδιο για την οικονομία και την κοινωνική συνοχή των οθωμανικών επαρχιών. Οι επαχθείς φόροι, που επιβλήθηκαν για την κάλυψη των στρατιωτικών εξόδων, προκάλεσαν έντονες διαμαρτυρίες εκ μέρους των αγροτικών και αστικών πληθυσμών. Ταυτόχρονα, η διεξαγωγή του πολέμου ανατέθηκε στους αγιάνηδες των Βαλκανίων, οι οποίοι με αυτό τον τρόπο εδραίωσαν την κοινωνική και πολιτική ισχύ τους ως αναγκαίοι συνεργάτες του κράτους.³⁹

Παράλληλα, κατά την διάρκεια αυτού του τελευταίου βενετο-τουρκικού πολέμου, η κατάσταση στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνεχίζει να χειροτερεύει. Οι ληστές δρουν ανεξέλεγκτα. Οι καταπιέσεις και οι εξισλαμισμοί συνεχίζονται. Ιδίως οι Έλληνες χριστιανοί της Μακεδονίας υποφέρουν. Αυτό που ενοχλεί τους κατακτητές είναι το ότι κάθε φορά που

³⁶ Στο ίδιο, σ. 74.

³⁷ Για το χρονικό και τα αίτια της ήττας των Βενετών, βλ. στο ίδιο, σσ. 76-83.

³⁸ G. Castellan, *Η ιστορία των Βαλκανίων*, ό. π., σσ. 272-273.

³⁹ Φ. Κοτζαγεώργης – Δ. Παπασταματίου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, ό. π., σ. 52.

κάποιος αντίπαλος τους τούς επιτίθεται, οι ελληνικοί πληθυσμοί είναι με το μέρος του και τον βοηθούν με εξεγέρσεις. Για τον λόγο αυτό, οι Έλληνες τιμωρούνται με βίαια μέτρα.⁴⁰ Επιπλέον, οι Οθωμανοί αξιωματούχοι νιώθουν ότι δεν μπορούν να εμπιστευτούν τους αρματολούς. Αυτοί προχωρούν στη δημιουργία αναταραχών, τόσο στη Μακεδονία, όσο και στην Ήπειρο.⁴¹ Εκεί αρχίζουν να συσπειρώνονται χριστιανικά χωριά σε ομάδες (όπως τα χωριά του Σουλίου), τα οποία δεν ακολουθούν τις επιταγές της Αυτοκρατορίας και της δημιουργούν προβλήματα.⁴² Οι άνθρωποι της υπαίθρου υποφέρουν, αλλά η οθωμανική διοίκηση δεν είναι σε θέση να σταματήσει τις αναταραχές.

II. Εξισλαμισμοί

Κατά τον 15ο και 16ο αι., το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού της Βαλκανικής Χερσονήσου που βρισκόταν υπό την Οθωμανική κατοχή, ήταν Χριστιανοί.⁴³ Οι Οθωμανοί σέβονταν τις δύο διαφορετικές θρησκείες της Βίβλου: την χριστιανική και την εβραϊκή. Η άσκηση της θρησκευτικής λατρείας τους, η ζωή και η περιουσία τους προστατεύονταν με αντιστάθμισμα την καταβολή ενός φόρου (του τζιζιέ/cizye, περισσότερο γνωστού ως κεφαλικού φόρου).⁴⁴ Ωστόσο, υπήρξαν, περιπτώσεις κατά τις οποίες έγιναν πολλοί εξισλαμισμοί με τη βία.⁴⁵

Ως μία μορφή βίαιου ή υποχρεωτικού εξισλαμισμού μπορεί να θεωρηθεί, αναμφίβολα, ο θεσμός του παιδομαζώματος (devşirme), δηλαδή η βίαιη απόσπαση από το τουρκικό κράτος, υπό την μορφή φόρου (γι' αυτό και είναι γνωστός ως *φόρος του αίματος*), παιδιών των χριστιανών υπηκόων από το εθνικό, θρησκευτικό και πολιτιστικό τους περιβάλλον και η ένταξη τους στο τουρκικό-ισλαμικό, με σκοπό την χρησιμοποίησή τους στο παλάτι, στο στρατό, στην κρατική διοίκηση,

⁴⁰ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 86.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 346.

⁴² Στο ίδιο, σ. 347-348.

⁴³ Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του πληθυσμού του 1478 για την Κωνσταντινούπολη και των ετών 1520 μέχρι 1530 για τις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσον αφορά την Ευρώπη, οι μουσουλμανικές οικογένειες αποτελούσαν το 18,8%, οι χριστιανικές το 80, 7% και οι εβραϊκές μόλις το 5%. Για τα στοιχεία αυτά, βλ. Peter Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*, μτφ. Παυλίνα Χρ. Μπαλούζη, Αθήνα 1994, τ. Α', σσ. 110-111.

⁴⁴ Φ. Κοτζαγεώργης – Δ. Παπασταματίου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, ό. π., σ. 165.

αφενός για να υπηρετήσουν τον σουλτάνο ως δούλοι του.⁴⁶ Η αρχή του θεσμού αυτού έγινε, πιθανώς, κατά τον 15ο αι., όταν σουλτάνος ήταν ο Μουράτ ο Β'.⁴⁷ Από τα μέσα του 17ου αι., όταν σουλτάνος ήταν ο Μουράτ Δ', ο θεσμός αυτός αρχίζει να εγκαταλείπεται, ενώ στις αρχές του 18ου αι., στα χρόνια του Αχμέτ Γ', καταργείται οριστικά.⁴⁸

Πέρα, όμως, από τους εξισλαμισμούς υποχρεωτικής φύσης, ειδικά κατά τον 17ο και 18ο αι., παρατηρείται το φαινόμενο της εκούσιας στροφής χριστιανικών πληθυσμών προς το Ισλάμ.⁴⁹ Οι λόγοι που βρίσκονται πίσω από αυτό το φαινόμενο είναι, κυρίως, η υπερφορολόγηση των χριστιανικών πληθυσμών, οι καταπιέσεις που βίωναν οι χριστιανοί από τους μουσουλμάνους υπηκόους της Αυτοκρατορίας, το γεγονός ότι ο λόγος τους δεν είχε καμία αξία στο δικαστήριο σε σχέση με τον λόγο των μουσουλμάνων, αλλά, επίσης, και το γεγονός ότι το λαϊκό ισλάμ παρείχε δυνατότητες εύκολης προσαρμογής του σε αυτό.⁵⁰ Μεγάλα κύματα εκούσιων εξισλαμισμών αυτήν την περίοδο παρατηρούνται σε περιοχές που δοκιμάζονταν περισσότερο, όπως είναι η Μακεδονία⁵¹ και η Ήπειρος.

Η ανάσχεση της διαδικασίας εξισλαμισμού, η οποία αποτέλεσε κύριο μέλημα της Εκκλησίας και των κοινοτικών ηγεσιών σε όλη την οθωμανική περίοδο, έγινε δυνατή κυρίως στις πόλεις, όπου η επιβολή κοινωνικού ελέγχου ήταν ευκολότερη. Στην ύπαιθρο, όμως, ειδικά στις περιοχές όπου τα όρια μεταξύ των θρησκευτικών ομάδων παρέμεναν σχετικά ρευστά, λόγω ποικίλων παραγόντων (ένας απ' αυτούς ήταν η μεγάλη σημασία των δικτύων συγγένειας), ο εξισλαμισμός ήταν ευκολότερος, καθώς δεν συνεπαγόταν την αποκοπή από το οικείο πολιτισμικό

⁴⁵ P. Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*, ό. π., τ. Α', σ. 112.

⁴⁶ Βασιλική Παπούλια, *Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο Οθωμανικό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 16.

⁴⁷ Απόστολος Βακαλόπουλος, «Προβλήματα της Ιστορίας του παιδομαζώματος», *Ελληνικά* 13 (1954), σ. 278.

⁴⁸ Πολλοί ιστορικοί θεωρούν ότι το παιδομάζωμα καταργήθηκε τον 17ο αι.· βλ. P. Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία*, ό. π., σ. 121.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 113. Για παραδείγματα μαζικών εκούσιων εξισλαμισμών κατά τον 17ο και 18ο αι., βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Δ', ό. π., σσ. 88-103.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 113.

⁵¹ Για τους εξισλαμισμούς στην Μακεδονία, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 317-329.

πλαίσιο. Γι' αυτό, άλλωστε, θορυβείται και η Εκκλησία, η οποία προσπαθεί να αντιδράσει με κάθε μέσο στη συρρίκνωση του ποιμνίου της. Τα κηρύγματα του Νεκτάριου Τέρπου, οι περιοδείες του Κοσμά του Αιτωλού και η ανάδειξη των νεομαρτύρων σε πρότυπα πίστης και ηρωισμού από τον κύκλο των Κολλυβάδων τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, έχουν τον ίδιο κύριο στόχο: την ανάσχεση του εξισλαμισμού.⁵²

Φυσικά, υπήρχαν περιπτώσεις χριστιανών, που δεν επιθυμούσαν να αλλαξοπιστήσουν. Αυτοί, είτε πλήρωναν την αγάπη τους προς τον Χριστιανισμό και την πίστη τους με αίμα, γενόμενοι νεομάρτυρες, είτε διατηρούσαν κρυφά την πίστη τους, γενόμενοι κρυπτοχριστιανοί. Υπάρχουν αρκετοί που δεν δέχτηκαν να ασπαστούν τον Ισλάμ, και για αυτό τιμωρήθηκαν.⁵³ Οι κρυπτοχριστιανοί ήταν Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι, οι οποίοι εμφανίζονταν εξωτερικά ως Μουσουλμάνοι, αλλά διατηρούσαν μέσα τους την χριστιανική πίστη και εκτελούσαν μυστικά τύπους της χριστιανικής λατρείας.⁵⁴ Περιπτώσεις κρυπτοχριστιανισμού έχουν εντοπιστεί, κυρίως, στη Μικρά Ασία, τον Πόντο, στην Αλβανία, την Κρήτη και την Κύπρο.⁵⁵

III. Οι πηγές

α. Το Χρονικό των Σερρών του Παπα-Συναδινού

Ο Παπα-Συναδινός γεννήθηκε στο Μελικίτσι των Σερρών το 1600 και πέθανε στις Σέρρες το 1670.⁵⁶ Οι πληροφορίες, που είναι γνωστές για την ζωή του, προέρχονται, κυρίως, από το έργο του και από διοικητικά έγγραφα. Όπως δείχνει

⁵² Βλ. Ελένη Γκαρά - Γιώργος Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυνάμεις*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, 2015, σ. 69.

⁵³ Για το θέμα αυτών των νεομαρτύρων, βλ. Ιωάννης Θεοχαρίδης – Δημήτρης Λουλές, «Οι Νεομάρτυρες στην ελληνική ιστορία (1453-1821)», *Δωδώνη* 17 (1988), σσ. 135-150 και Ι. Θεοχαρίδης, «Οι Νεομάρτυρες στην ελληνική ιστορία (1453-1821). (Συμπλήρωμα)», *Δωδώνη* 20 (1991), σσ. 57-68.

⁵⁴ Νίκος Μηλιώρης, *Οι κρυπτοχριστιανοί*, Αθήνα 1962, σ. 11.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 11.

⁵⁶ Για συνοπτικές πληροφορίες αυτόν και το έργο του, βλ. Μιχάλης Μερακλής & Λαμπρινή Κουζέλη, «Παπα-Συναδινός», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Αθήνα 2007, σ. 1718.

το όνομά του, το επάγγελμα του ήταν κληρικός, αλλά υπήρξε και υφαντουργός.⁵⁷ Ο πατέρας του, ο παπά Σιδέρης, ήταν ένας από τους σημαντικότερους παπάδες της Μητροπόλεως Σερρών.⁵⁸ Για τη μητέρα του δεν γνωρίζουμε πολλά, παρά μόνο ότι μετά τον θάνατο του συζύγου της, έγινε μοναχή με το όνομα Παϊσία.⁵⁹ Είχε αρκετά αδέρφια, τα οποία στράφηκαν όλα προς τον κλήρο. Σίγουρα, είχε τέσσερα αδέρφια, τον Ζαχαρία, τον Γερακούδη, και τον Στάσιο, οι οποίοι ήταν κληρικοί, τον Γαβριήλ, ο οποίος ήταν ιερομόναχος, και μία αδερφή, την Μποζή, η οποία έγινε και αυτή μοναχή.⁶⁰ Σύζυγός του ήταν η Αβραμπακίνα.⁶¹ Μαζί απέκτησαν πολλά παιδιά, που, όμως, σχεδόν όλα πέθαναν νωρίς.⁶²

Για την εκπαίδευσή του φρόντισε ο πατέρας του. Σε ηλικία δέκα χρόνων τον έστειλε σε ένα σχολείο στα Καλά Δενδρά, όπου έμαθε τα «κοινά γράμματα», δηλαδή γραφή και ανάγνωση. Σε ηλικία δεκαπέντε χρόνων, ο πατέρας του, τον έστειλε να μάθει την τέχνη της υφαντουργίας. Μετά τον γάμο του, ο οποίος έγινε όταν ήταν δεκαεφτά χρονών, ο πατέρας του τον στέλνει, και πάλι, να συνεχίσει τις σπουδές του δίπλα σε έναν μορφωμένο κληρικό, προκειμένου να μπει στο εκκλησιαστικό σώμα.⁶³

Μετά το τέλος των σπουδών του, ο πατέρας του φροντίζει να γίνει ο γιος του πρώτα ιεροδιάκονος, το 1619, και τρία χρόνια αργότερα, το 1622, γίνεται παπάς. Ο Συναδινός γρήγορα αρχίζει να ανεβαίνει τα σκαλιά της ιεραρχίας. Ο μητροπολίτης Σερρών τον καθιστά *άρχοντα του Ψαλτήρος* (παλαιός εκκλησιαστικός τίτλος) Σερρών. Μία δεκαετία αργότερα, το 1632, γίνεται *λογοθέτης της Εκκλησίας* (άλλος εκκλησιαστικός τίτλος) και το 1634 *σκευοφύλακας*. Ωστόσο, λόγω μίας αντιζηλίας, αναγκάζεται να αφήσει το

⁵⁷ Odorico Paolo, «Μνήμες και Ιστορία του Συναδινού Σερραίου (η ζωή ενός κληρικού του ιζ' αιώνα)», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992), σ. 123.

⁵⁸ Για την δράση του πατέρα του και την σημασία της για την κοινότητα μας πληροφορεί ο ίδιος στο έργο του. Με βάση αυτό, η δράση του συνοψίζεται από τον Odorico, *στο ίδιο*, σσ. 123-124.

⁵⁹ *Στο ίδιο*, σ. 123.

⁶⁰ *Στο ίδιο*, σ. 124.

⁶¹ *Στο ίδιο*, 125.

⁶² Από τον γάμο του ο Παπά Συναδινός απέκτησε, όπως, μας πληροφορεί ο ίδιος, οχτώ παιδιά. Για τα εφτά από αυτά δηλώνει στο *Χρονικό τους* το θάνατο τους. Δεν γνωρίζουμε αν επέζησε ο τελευταίος του γιος, ο Γιάννης. Για αυτό, βλ. *στο ίδιο*, σ. 126 και σ. 133.

τελευταίο αξίωμα και να γίνει *σακελλάριος*, παίρνοντας την θέση του πατέρα του.⁶⁴ Το 1638 γίνεται *οικονόμος* Σερρών.⁶⁵ Το 1640 έρχεται αντιμέτωπος με μία μεγάλη κρίση. Φαίνεται πως μετά τον θάνατο του πατέρα του (1637), οι κληρονόμοι του και, συγκεκριμένα, ο Παπά Συναδινός, η μητέρα του και ένας από τους αδερφούς του, ο Γαβριήλ, έρχονται σε σύγκρουση για την πατρική περιουσία. Η περιουσία αυτή ήταν ένα τσιφλίκι, το οποίο, ίσως, να περιλάμβανε μία ιερά μονή, που είχε ιδρύσει ο πατέρας του. Λόγω αυτής της σύγκρουσης και του ρόλου της κοινότητας σε αυτήν, η θέση του στις Σέρρες είναι άσχημη. Τα προβλήματα θα τελειώσουν έναν χρόνο αργότερα, το 1641.⁶⁶

Το 1642 είναι γνωστό ότι βρίσκεται στο Άγιο Όρος. Έπειτα, τα ίχνη του χάνονται. Σε ένα έγγραφο του 1651- 1652 υπογράφει ως μάρτυρας με το όνομα Χατζής Συναδινός, γεγονός, που, ίσως σημαίνει ότι έχει επισκεφτεί τους Άγιους Τόπους. Σε δεύτερο έγγραφο, του 1662, φαίνεται ότι κάνει δωρεά, προς τιμήν της συζύγου του, ένα μεγάλο χρηματικό ποσό στη μονή του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στις Σέρρες.⁶⁷ Την έβδομη δεκαετία του 17ου αι. μάλλον, πεθαίνει, εφόσον σταματούν οι αναφορές στο πρόσωπο του.

Το έργο του σώζεται, σήμερα, στον αυτόγραφο κώδικα της Μονής Κουτλουμουσίου του Αγίου Όρους, με τον ταξινομικό αριθμό 153.⁶⁸ Στον κώδικα αυτό παραδίδονται ένα ακέφαλο ποίημα, γραμμένο σε πολιτικούς στίχους, ένας *Θρήνος* για την κατάληψη της Πόλης από τους Τούρκους σε 160 στίχους,⁶⁹ και,

⁶³ Για τις σπουδές του μας πληροφορεί και πάλι ο ίδιος στο *Χρονικό*. Για αυτές, βλ., επίσης, στο *ίδιο*, σ. 125.

⁶⁴ Για όλα αυτά, βλ. Odorico Paolo, «Μνήμες και Ιστορία του Συναδινού Σερραίου», *ό. π.*, σ. 126.

⁶⁵ Στο *ίδιο*, σ. 129.

⁶⁶ Για το θέμα αυτό βλ. στο *ίδιο*, σ. 129-132. Ο Odorico εξηγεί αναλυτικά την περίπτωση.

⁶⁷ Στο *ίδιο*, σ. 133.

⁶⁸ Μ. Μερακλής & Λαμπρινή Κουζέλη, «Παπα-Συναδινός», *ό. π.*, σ. 1718.

⁶⁹ Ο Θρήνος φέρει τον τίτλο *Περὶ το γένος τῶν Ρωμαίων, τὸ πὺς ἐκατασταθήκαμεν καὶ πὺς ἐχάσαμεν τὴν Πόλιν καὶ ὅλα τὰ ἀγαθὰ* και μιμείται τον *Θρήνο* και *Κλαυθμό* *περὶ Κωνσταντινουπόλεως* του Ματθαίου Μυρέων, πρβλ. Μ. Μερακλής & Λαμπρινή Κουζέλη, «Παπα-Συναδινός», *ό. π.*, σ. 1718. Για την έκδοση του και το πρότυπό του, βλ. Σπυρίδων Λάμπρος, «Μονωδία και θρήνοι ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Εστία* 22 (1886), σσ. 250-256· του ιδίου, «Ανέκδοτος θρήνος ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», στο *ίδιο*, σσ. 821-825 και Π. Πέννας, «Ο Θρήνος ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως του Σερραίου ιερέως Συναδινού», *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1938), σσ. 73-80.

τέλος, το *Χρονικό των Σερρών*.⁷⁰

Το *Χρονικό* αποτελεί μία σειρά *ενθυμήσεων*, τοποθετημένων κατά χρονολογική σειρά. Αυτές τις *ενθυμήσεις*, ο παπά Συναδινός τις διανθίζει με ηθικοδιδασκτικά σχόλια, αυτοβιογραφικά στοιχεία και άλλες πληροφορίες,⁷¹ όπως παρεμβολές θαυμάτων και αποσπάσματα από ψαλμούς και απολυτίκια.⁷² Οι παραινέσεις του απευθύνονται προς τον *άδελφό*. Σύμφωνα με τον P. Odorico το *Χρονικό* «δεν είναι ιστορικό έργο, αλλά ημερολόγιο μίας ύπαρξης, μαρτυρία ενός φόβου, δοκιμή και απόδειξη της αγάπης για την ζωή που κινδυνεύει. [...] ο Συναδινός θέλει να γράψει, να αφήσει μία μαρτυρία για την πόλη του, τις Σέρρες, που τόσο πολύ έχει αγαπήσει, και για την ζωή του την ίδια, σε τόσο δύσκολη στιγμή»⁷³ Ο Συναδινός, λοιπόν, γράφει το χρονικό του ως μία ανάσα ελπίδας μέσα στο μεγάλο θανατικό. Πράγματι, την περίοδο, στην οποία γράφει, ο κόσμος γύρω του διαλύεται και πεθαίνει από την πανδημία της πανούκλας.⁷⁴

Πάντως, το έργο παρουσιάζει όλα τα κοινά γνωρίσματα του είδους των *Χρονικών*, καθώς πρόκειται για μία σύντομη έκθεση ιστορικών γεγονότων σε χρονολογική σειρά, γραμμένη σε απλή γλώσσα.⁷⁵ Η αφήγηση αρχίζει από το έτος 1598 και σταματά στο έτος 1642. Μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής του, ο συγγραφέας πρόσθεσε το τελευταίο τμήμα των παραινέσεων, καθώς το θανατικό της πανούκλας είχε επιστρέψει, και το επεισόδιο με τη «στόρηση» της Αγίας Παρασκευής.⁷⁶

Η γλώσσα του χρονικού είναι η απλή δημοτική, διανθισμένη με πολλές

⁷⁰ Έκδοση του *Χρονικού* και των δύο ποιημάτων, που προηγούνται αυτού στον κώδικα, έχει επιμεληθεί ο Καφτάντζης Γ., *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, Σέρρες 1989.

⁷¹ Μ. Μερακλής & Λαμπρινή Κουζέλη, «Παπα-Συναδινός», *ό. π.*, σ. 1718.

⁷² Γ. Καφτάντζης, «Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού (με εισαγωγή και σχόλια)», *Σερραϊκά Χρονικά* 9 (1982), σ. 15.

⁷³ P. Odorico, «Μνήμες και Ιστορία του Συναδινού Σερραίου», *ό. π.*, σ. 123. Βλ., επίσης, πολύ σημαντικές παρατηρήσεις για τα οικονομικού χαρακτήρα στοιχεία και τις νοοτροπίες αυτού του έργου, καθώς και του έργου του Νεκτάριου Τέρπου, που μας απασχολεί επίσης σ' αυτή τη μελέτη, Σπύρος Ασδραχάς, «Οικονομία και νοοτροπίες του Χρονικού των Σερρών του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», στου ιδίου *Οικονομία και Νοοτροπίες*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σσ. 167-210.

⁷⁴ P. Odorico, «Μνήμες και Ιστορία του Συναδινού Σερραίου», *ό. π.*, σσ. 122-123.

⁷⁵ Γ. Καφτάντζης, «Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού», *ό. π.*, σ. 16.

⁷⁶ *Στο ίδιο*, σ. 16.

τούρκικες λέξεις.⁷⁷ Το έργο αυτό είναι πολύ σημαντικό για δύο λόγους. Πρώτον, για το λεξιλογικό πλούτο του και δεύτερον, για τις πληροφορίες, που διασώζει για την ζωή στις Σέρρες στον 17ο αι., και τις σχέσεις ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους.⁷⁸

β. Το βιβλίο *Πίστις* του Νεκτάριου Τέρπου

Ο Νεκτάριος Τέρπος⁷⁹ υπήρξε ιερομόναχος, ο οποίος έδρασε στο πρώτο μισό του 18ου αι., στην περιοχή της Ηπείρου.⁸⁰ Για την ζωή του και την δράση του είναι γνωστές λίγες πληροφορίες, οι περισσότερες από τις οποίες σώζονται από το έργο του.⁸¹ Ο Τέρπος καταγόταν, όπως αναφέρει στο έργο του, από την Μοσχόπολη. Δεν είναι γνωστό το πότε ακριβώς γεννήθηκε ή πέθανε.⁸² Η γέννησή του, όμως, πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του 17ου αι., σίγουρα πριν από το 1700,⁸³ ενώ ο θάνατός του, τοποθετείται στα τέλη του 1740 ή αρχές του 1741.⁸⁴ Επίσης, δεν είναι γνωστό τίποτα για τους γονείς του.⁸⁵ Όσον αφορά την μόρφωσή του, από το περιεχόμενο των έργων του, διαφαίνεται η εξοικείωση του με τα κείμενα της Αγίας Γραφής, των Πατέρων της Εκκλησίας, αλλά και αρχαίων συγγραφέων.⁸⁶ Έχει υποστηριχτεί, χωρίς όμως να επιβεβαιώνεται, ότι ο Τέρπος είτε υπήρξε μαθητής

⁷⁷ Στο ίδιο, σ.17.

⁷⁸ Γ. Καφτάντζης, «Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού», ό. π. σ. 17.

⁷⁹ Αναφέρεται και ως Νεκτάριος Τέρπου· βλ. Απόστολος Γλαβίνας, «Ο Μοσχοπολίτης ιερομόναχος Νεκτάριος Τέρπου, ένας οικουμενικός χριστιανός», στο *Εικοσιπενταετηρικόν. Αφιέρωμα στον μητροπολίτη Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως κ. Διονύσιο*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. και Ευαγγελία Αμοιρίδου, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις», στο *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 28-30 Μαΐου 1993, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 249-267.

⁸⁰ Κωνσταντίνος Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του. Εισαγωγή- Σχόλια- Κριτική έκδοση του έργου Πίστις*, Θήρα 2002, σ. 47.

⁸¹ Ευαγγελία Αμοιρίδου, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις», ό. π., σ. 255.

⁸² Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σ. 52.

⁸³ Ευαγγελία Αμοιρίδου, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις», ό. π., σ. 258. Ο Γ. Βαλέτας πιθανολογεί ότι ο Τέρπος γεννήθηκε το 1675· βλ. Γιώργος Βαλέτας, *Ο αρματομένος λόγος. Οι αντιστασιακές διδαχές του Νεκτάριου Τέρπου βγαλμένες στο 1730*, Αθήνα, 1971, σ. 16.

⁸⁴ Για τα επιχειρήματα που στηρίζουν αυτήν την θέση, βλ. Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 69-70.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 52.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 53.

στη Νέα Ακαδημία της Μοσχοπόλεως,⁸⁷ είτε εργάστηκε εκεί ως καθηγητής.⁸⁸ Επίσης, πιθανολογείται ότι σπούδασε στη Βενετία.⁸⁹

Ο Τέρπος αναφέρει στο έργο του ότι διατέλεσε δύο φορές ηγούμενος κάποιας μονής, χωρίς να αναφέρει το όνομα της, την οποία και ανόρθωσε οικονομικά.⁹⁰ Η μονή αυτή, ίσως, είναι η μονή της Παναγίας Αρδεύουσας στην κοιλάδα της Μουζακίας, στη σημερινή Αλβανία.⁹¹ Ο ίδιος μας πληροφορεί, επίσης, για τα ταξίδια του. Στις 25 Δεκεμβρίου 1724, ο ιερομόναχος ταξίδευσε στο χωριό Τραγότι και στις 15 Αυγούστου 1730 βρέθηκε «είς τὴν χώραν τῶν Κραπόβων, επαρχίαν Βελογράδων καὶ Σπαθείας».⁹² Αυτά τα ταξίδια του αποτελούσαν ένα είδος κηρυγματικών εξορμήσεων.⁹³ Πέρα από την περιοχή της Ηπείρου, ο Τέρπος βρέθηκε στο Άγιο Όρος, στη σκήτη της Αγίας Άννας, όπως υποδηλώνει η σημείωση «*Νεκτάριος Ιερομόναχος Βοσκοπολίτης*» σε έγγραφο του 1709, που βρίσκεται στη σκήτη.⁹⁴ Επίσης, γνωρίζουμε ότι έζησε, τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής του, στη Βενετία. Εκεί βρέθηκε μετά από πρόσκληση του γνωστού τυπογράφου Σάρου, ο οποίος θέλησε να εκδώσει το πρώτο έργο του Τέρπου, *Βιβλιάριον Καλούμενον Πίστις*. Ο Τέρπος πρέπει να έφτασε στη Βενετία το 1730, και παρέμεινε εκεί μετά την έκδοση, ίσως μέχρι και το τέλος της ζωής του. Είναι γνωστό ότι στη Βενετία συνέγραψε το δεύτερο έργο του, τα *Ζητήματα*, το 1739.⁹⁵

⁸⁷ Κωνσταντίνος Σκενδέρης, *Ιστορία της αρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, Αθήνα 1928, σσ. 21-22.

⁸⁸ Κουρίλας Ευλόγιος, *Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής. Η καταγωγή των Κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσης αυτών*, Αθήνα 1934, σ. 8.

⁸⁹ Γ. Βαλέτας, *Ο αρματωμένος λόγος*, ό. π., σ. 15.

⁹⁰ Αμοιρίδου Ευαγγελία, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις», ό. π., σ. 257.

⁹¹ Ο Τέρπος δεν αναφέρει το όνομα της μονής, προτάσσει όμως στην έκδοση του βιβλίου του *Πίστις* την εικόνα της Παναγίας Αρδεύουσας. Εκτός αυτού, σύμφωνα με έγγραφα της μονής, αυτή βρισκόταν σε δεινή οικονομική κατάσταση και μπορεί να ήταν αυτή που βοήθησε ο Τέρπος. Για το θέμα αυτό και τα επιχειρήματα υπέρ της Μονής Αρδεύουσας, βλ. Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 55-63. Ο Ευλ. Κουρίλας υποστήριξε, χωρίς όμως επιχειρήματα: Ευλόγιος Κουρίλας, «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 11 (1933), σ. 46.

⁹² Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σ. 63 και 65.

⁹³ Αμοιρίδου Ευαγγελία, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις», ό. π., σ. 258.

⁹⁴ Ευλ. Κουρίλας, «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», ό. π., σ. 45.

⁹⁵ Σύμφωνα με τον Γαρίτση, ο κύριος λόγος για το ταξίδι του στη Βενετία ήταν η έκδοση του πρώτου έργου του, ωστόσο ίσως πρέπει να θεωρηθεί ως δευτερεύων λόγος για αυτό, ο διωγμός του

Ο Τέρπος, λοιπόν, υπήρξε συγγραφέας δύο βιβλίων, γραμμένων στην κοινή δημοτική γλώσσα. Το πρώτο φέρει τον τίτλο *Βιβλίον καλούμενον Πίστις. Αναγκαίον εις κάθε άπλουν άνθρωπον, βεβαιωμένον από Προφήτας, Ευαγγέλιον, Αποστόλους και άλλους σοφούς Διδασκάλους. Είσι δέ και άλλοι λόγοι εκλεκτοί εις ώφέλειαν τών αναγινωσκόντων, ώς φαίνεται έν τῷ πίνακι*.⁹⁶ Αυτό εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1732 στη Βενετία, και γνώρισε άλλες έντεκα εκδόσεις μέχρι και το 1818.⁹⁷ Το έργο αυτό, όπως φαίνεται από τον αριθμό των εκδόσεων, γνώρισε εκδοτική επιτυχία.⁹⁸ Το δεύτερο έργο του φέρει τον τίτλο *Ζητήματα διάφορα θεολογικά, κατ'έρωταπόκρισιν, συναθροισμένα από τὰ συγγράμματα του Μεγάλου Αθανασίου, και από άλλους Πατέρας, και έξηγημένα εις άπλην φράσιν, με περίφρασιν*.⁹⁹ Το δεύτερο έργο του γνώρισε συνολικά έξι εκδόσεις από το 1739 μέχρι και το 1781.¹⁰⁰

Το *Βιβλίον Πίστις* «δεν είναι ένα ενιαίο κείμενο, γραμμένο γύρω από ένα κεντρικό θεματικό πυρήνα [...] είναι μία σύνθεση διαφόρων λόγων και παραγγελιών –κατά τον χαρακτηρισμό του συγγραφέα– ευρείας μεν θεματολογίας, που αφορούν, όμως, σημεία θρησκευτικής συμπεριφοράς, ως απόρροιας της προς τον Χριστόν πίστης [...] ο συγγραφέας μάλλον έχει κατά νου να δημιουργήσει ένα είδος «κυρηγματικού βοηθήματος» [...]».¹⁰¹

Δεν γράφτηκε μονομιάς, αλλά αποτελεί αποτέλεσμα συγγραφικής προσπάθειας, που ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1717 και ολοκληρώθηκε το 1731.¹⁰² Το περιεχόμενο του κυρίου μέρους είναι οι λόγοι και οι παραινήσεις, η αφήγηση

από τους Τούρκους, λόγω των κηρυγμάτων του υπέρ του χριστιανισμού. Για την παραμονή του Τέρπου στην Βενετία βλ. Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 68-70.

⁹⁶ Αυτός είναι ο τίτλος του έργου στην πρώτη του βενετική έκδοση του 1732. Χάρη συντομίας, στο εξής θα αναφέρεται ως *Βιβλίον Πίστις*.

⁹⁷ Για την έκδοση του έργου, βλ. Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π. Εκτός του 1732, το έργο εκδόθηκε τα έτη 1733, 1734, 1750, 1755, 1756, 1779 (τρεις φορές), 1785, 1813 και 1818. Για τις περιγραφές των εκδόσεων, βλ. στο ίδιο, σσ. 123-164.

⁹⁸ Αμοιρίδου Ευαγγελία, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του Βιβλίον καλούμενον Πίστις», ό. π., σ. 251.

⁹⁹ Αυτός είναι ο τίτλος του έργου στην πρώτη του βενετική έκδοση του 1739.

¹⁰⁰ Για την έκδοση του έργου, βλ. Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*. Εκτός του 1739, το έργο εκδόθηκε επίσης τα έτη 1740, 1755, 1778, 1779, 1781· στο ίδιο, σσ. 551-558.

¹⁰¹ Αμοιρίδου Ευαγγελία, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του Βιβλίον καλούμενον Πίστις», ό. π., σ. 259.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 260.

εκτενών βίων αγίων, όπως, επίσης, και ο *Περὶ ἐξόδου ψυχῆς καὶ περὶ τῆς δευτέρας παρουσίας* λόγος του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, μεταφρασμένος στην κοινή ελληνική γλώσσα από τον μοσχοπολίτη ιεροδιδάσκαλο Δημήτριο Χαλκέα.¹⁰³ Σύμφωνα με το περιεχόμενό τους, αυτοί μπορούν να διαχωριστούν σε δύο κατηγορίες: Στην πρώτη ανήκουν οι λόγοι, οι οποίοι αποτελούνται από παραθέματα τμημάτων της Βίβλου και των Πατέρων της Εκκλησίας. Αυτοί εντοπίζονται στο πρώτο μισό του βιβλίου μαζί με τους βίους των Αγίων.¹⁰⁴ Στη δεύτερη κατηγορία, ανήκουν οι λόγοι, οι οποίοι αποτελούν κατ' εξοχήν αφηγήσεις προσωπικών μαρτυριών του Τέρπου.¹⁰⁵ Αυτοί εντοπίζονται στο δεύτερο μέρος, το οποίο διανθίζεται πάλι με παραθέματα της Αγίας Γραφής, των Πατερικών και των έργων αρχαίων συγγραφέων.¹⁰⁶ Στις πηγές του έργου, λοιπόν, κατατάσσονται η Αγία Γραφή, τα Πατερικά κείμενα, τα έργα αρχαίων συγγραφέων και φιλοσόφων και, κυρίως το έργο του Ιωάννου Δαμασκηνού *Τερὰ Παράλληλα*.¹⁰⁷

Στόχος του συγγραφέα είναι, μέσω των λόγων και των παραδειγμάτων των Αγίων που παραθέτει, να συγκρατήσει τους Χριστιανούς στην πίστη τους και να την δυναμώσει, ώστε να αποφύγουν τον εξισλαμισμό.¹⁰⁸ Λόγω του στόχου του και της καταγραφής κάποιων προσωπικών του βιωμάτων, το έργο του αποτελεί πηγή πληροφόρησης για πολλά ιστορικά θέματα, που αφορούσαν, κυρίως, την περιοχή της Ηπείρου, αλλά και, γενικότερα, την κατάσταση του Ελληνισμού στις αρχές του 18ου αι. Το περιβάλλον, στο οποίο ζει και για το οποίο γράφει ο Τέρπος, είναι «ανομοιογενές από πλευράς εθνικοτήτων και θρησκειών, το οποίο χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη θρησκευτική χαλάρωση, χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, οξυμένα προβλήματα, και από την οικονομική επιβάρυνση του κατακτητή, την ασυμβίβαστη συμπεριφορά του κλήρου, που δεν στέκει στο ύψος των περιστάσεων και των δύσκολων συνθηκών. Κοινωνικές ταραχές και επιδημίες

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 260.

¹⁰⁴ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, σ. 73.

¹⁰⁵ Ευαγγελία Αμοιρίδου, «Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις», ό. π., σ. 261.

¹⁰⁶ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σ. 73

¹⁰⁷ Στο ίδιο σ. 71.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 71 και 73.

συμπληρώνουν τη σκληρή πραγματικότητα».¹⁰⁹ Για τον λόγο αυτό, στο έργο του εντοπίζονται χρήσιμα στοιχεία για την κατάσταση της περιοχής της Αλβανίας κατά την περίοδο της οθωμανικής εξουσίας, τις σχέσεις των υπόδουλων με τους Τούρκους, τους εξισλαμισμούς, τον κρυπτοχριστιανισμό, την οικονομία, την τοκογλυφία, τη δωροδοκία,¹¹⁰ τη θέση και την διαφθορά των αρχόντων και των κριτών, το ιερατικό σώμα και τη μουσουλμανική θρησκεία.¹¹¹

IV. Το ζήτημα της εικόνας του «Άλλου»¹¹²

Το «ανήκειν» σε ένα έθνος είναι αυτονόητο και επιβεβλημένο, ενώ το αντίθετο αδιανόητο.¹¹³ Το έθνος είμαστε «Εμείς», οι παραδόσεις, οι μύθοι, οι κοινωνικές μνήμες, τα οράματά μας, οι εθνικές νίκες και ήττες μας, που απεικονίζουν μία ομοιογενή και μοναδική κοινότητα με αδιάκοπη πορεία στο χρόνο.¹¹⁴

Ο τουρκικός λαός έρχεται στο προσκήνιο του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος όταν αρχίζει να κατακτά ραγδαία βαλκανικά εδάφη και να αποτελεί σοβαρό κίνδυνο για τη Δύση. Ως φορέας ενός ξένου – άγνωστου έως τότε, πολιτισμού και

¹⁰⁹ Ευαγγελία Αμοιρίδου, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις», ό. π., σ. 259.

¹¹⁰ Για την θέση του Τέρπου για την οικονομία, βλ. Ασδραχάς Σπύρος, «Η Οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», ό. π.

¹¹¹ Ανάλυση των θεμάτων στο Κ. Γαρίτσης Κωνσταντίνος, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, σσ. 71-122.

¹¹² Η διεθνής βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό είναι πλούσια. Βλ., ενδεικτικά, «Images de l'autre», στο *Actes de la Conférence «Le Sud-Est européen, carrefour de civilisations»*, Unesco, Paris 9-10 février 1998), Bulletin de l'AIEESEE 28 (Παρίσι 1998-1999)· Ν. Ιντζεσίλογλου Ν., «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στο «Εμείς» και οι «άλλοι», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα (επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου – Λ. Μαράτου – Αλιμπράντη κ. ά.), ΕΚΚΕ, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 177-202· «L'alterité: vivre ensemble différents: approches pluridisciplinaires», *Actes du Colloque pluridisciplinaire tenu à l'occasion du 75e anniversaire du Collège Dominicain de Philosophie et de Théologie*, Οτάβα 1984.(Διεπιστημονική προσέγγιση του ζητήματος των ετεροτήτων.)· Ηρακλής Μήλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: σχολικά βιβλία - ιστοριογραφία - λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001· Ε. Παπαταξιάρχης, *Παραστάσεις της ετερότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006· Ph Sénac., *L'image de l'autre. Histoire de l'Occident médiéval face à l'islam*, Παρίσι 1983· M. Soykut M., *Image of the "Turk" in Italy: a history of the "other" in early modern Europe, 1453-1683*, Βερολίνο 2001.

¹¹³ Θάνος Βερέμης (εισαγωγή– επιμέλεια), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφρ. Γιάννης Στεφανίδης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ. 13.

μίας κουλτούρας που διαφέρει πολύ από την ευρωπαϊκή, τοποθετείται αμέσως στη θέση του «Άλλου», του «βάρβαρου», του «απολίτιστου», του «άπιστου», όχι μόνο από τους Έλληνες της παραπαίουσας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και μετέπειτα από τους Έλληνες της τουρκοκρατίας, αλλά και από τους Δυτικούς ομόθρησκούς τους.¹¹⁵

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, η εικόνα του Οθωμανού Τούρκου ως «Άλλου», αρχικά, δεν ήταν ιδιαίτερα αρνητική. Οι Οθωμανοί δημιουργούν μία Αυτοκρατορία στα ηνία της οποίας δε διστάζουν να τοποθετήσουν υπόδουλους χριστιανούς, συνήθως εξωμότες, ακολουθώντας μία στρατηγική παραχώρησης προνομίων.¹¹⁶ Η πρακτική αυτή, την οποία εφάρμοσε πρώτος ο Μεχμέτ ή Μωάμεθ Β΄ ο Κατακτητής, δεν υπαγορεύθηκε, βέβαια, από διάθεση φιλανθρωπίας, αλλά από καθαρά πολιτικό υπολογισμό και από την ανάγκη πλήρωσης κενών στην οθωμανική διοίκηση, λόγω αδυναμίας ή και αναποτελεσματικότητας των Οθωμανών αξιωματούχων.¹¹⁷

Οι γενικότεροι παράγοντες, πολιτικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί, θρησκευτικοί, σύμφωνα με τους οποίους διαμορφώνεται η εικόνα των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες. Πρώτον, σε αυτούς που οδήγησαν τους Έλληνες ραγιάδες να σχηματίσουν μία αρνητική εικόνα για τους κατακτητές τους και δεύτερον σε αυτούς που τους οδήγησαν να σχηματίσουν μία θετική εικόνα για αυτούς.

Στην πρώτη κατηγορία, ανήκουν οι παράγοντες της διαφορετικής θρησκείας, της διαφορετικής εθνοτικής καταγωγής, της διαφορετικής γλώσσας, της κατώτερης νομικά θέσης των χριστιανών σε αντίθεση με τους μουσουλμάνους, της βαρύτερης φορολογίας των ραγιάδων (*χαράτσι*), των

¹¹⁴ Michael Billig, «Nationalism as an international ideology: Imaging the nation, others and the world of nations» στο *Changing European identities: Social Psychological Analyses and Social Change*, Οξφόρδη 1996, σ. 186.

¹¹⁵ Γεώργιος Κ. Θεοδορίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος – Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του εικοσιένα*, εκδ. ΕΙΕ, Αθήνα 2012, σ. 183.

¹¹⁶ Κων/νος Άμαντος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων. Από τον 11ο αιώνα μέχρι το 1821*, τ. Α΄, Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008, σ. 220-222.

¹¹⁷ Κων/νος Λαμέρας, «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντιών», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. Γ΄ (1940), σ. 10-12.

διαφόρων καταπιέσεων και προσβολών που συχνά υφίσταντο οι χριστιανοί από τους Τούρκους, των αυθαιρεσιών των οργάνων της οθωμανικής εξουσίας εις βάρος τους, και των βίαιων ή μη εξισλαμισμών χριστιανών (παιδομάζωμα και εκούσιοι εξισλαμισμοί).¹¹⁸ Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε ότι οι έννοιες «ταυτότητα» και «ετερότητα» είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την εικόνα που έχει κάθε λαός για τον εαυτό του, τον βαθμό αυτοσυνειδησίας του και αυτοπροσδιορισμού του και συνεπώς διαμορφώνουν, αναπότρεπτα, την εικόνα που έχει ο ένας για τον άλλο¹¹⁹.

Η ονομασία «Τούρκος» για τον Έλληνα της εποχής στην οποία αναφερόμαστε, αλλά και για τον Ευρωπαίο, ήταν συνώνυμο της βαρβαρότητας.¹²⁰ Οι Έλληνες συγγραφείς ή το ανώνυμο πλήθος χρησιμοποιούν για τους Οθωμανούς κατακτητές πάρα πολλούς απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς («σκυλιά», «Αγαρηνοί», «άπιστοι», «Γιουρούκοι», «μουρτάτες» = βέβηλοι – αρνησίθρησκοι - αποστάτες, «ταγκαλάκια» = οι άτακτοι από τα βάθη της Ασίας κ.λπ.), στοχοποιώντας, πρωτίστως, τον πολιτισμό και τη θρησκεία τους.

Στη δεύτερη κατηγορία, αυτή των θετικών παραγόντων, εντάσσουμε το γεγονός ότι Έλληνες και Τούρκοι διέμεναν για αιώνες στα ίδια μέρη, σε γειτονικές πόλεις και χωριά, και μοιράζονταν τα ίδια λίγο-πολύ, σοβαρά προβλήματα ως κοινότητες, όπως, για παράδειγμα, το πρόβλημα της πανδημίας της πανούκλας. Άρα η εθνική και θρησκευτική ετερότητα δεν στέκονταν πάντα εμπόδιο, όταν οι δυο λαοί μοιράζονταν τα ίδια προβλήματα, δεν εμπόδιζαν την επικοινωνία τους και την ειρηνική τους συμβίωση.¹²¹

Η αρνητική εικόνα των Ελλήνων για τον Οθωμανό Τούρκο, στις ειρηνικές

¹¹⁸ Αλκμήνη Κυρήκου, *Η εικόνα των Τούρκων της Πελοποννήσου μέσα από ελληνικές πηγές (μέσα περ. 18^{ου} αι. – 1821)*, ό.π., σ. 32.

¹¹⁹ Άννα Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2010, σ. 19-20.

¹²⁰ Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων, σχολικά βιβλία-ιστοριογραφία-λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σ. 22, 43.

¹²¹ Γιώργος Νικολάου, «"Εμείς" και οι "Άλλοι": η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας (18^{ου} - πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.), στο *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην ανατολή και τη δύση 1453-1981, Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών σπουδών, Βερολίνο, 1-4 Οκτωβρίου 1998*, τόμος Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σ. 423.

περιόδους, σχηματίζεται, κατά κύριο λόγο, εξαιτίας της διγλωσσίας της οθωμανικής διοίκησης,¹²² της φιλοχρηματίας και της αυθαιρεσίας των ‘λειτουργών’ της, που δημιουργούν αισθήματα φόβου, ταπείνωσης και ανασφάλειας στον υπόδουλο Έλληνα. Η διαφθορά του διοικητικού μηχανισμού, η ανισότητα κατά την απονομή δικαιοσύνης, όπου βασιλεύει η συκοφαντία (*αβανία*) και η απληστία, ταλαιπωρούν τους υπόδουλους και συχνά θέτουν τη ζωή τους σε κίνδυνο. Ως πηγή αυτής της κακοδαιμονίας ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος θεωρεί την έλλειψη ηθικής δύναμης, την οποία υπογραμμίζει περιγράφοντας την οθωμανική κοινωνία.¹²³

Κάθε έθνος έχει τον δικό του χαρακτήρα. Ο χαρακτήρας του λαμβάνει τη μορφή του πρώτιστα με βάση την διαφορετική από άλλα έθνη καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία του, εθνικές παραδόσεις. κ.λπ. Δύο έθνη, τα οποία ζουν στην ίδια χώρα, αν δεν προχωρήσουν σε επιμειξίες, θα διατηρήσουν, οπωσδήποτε, έναν διαφορετικό και αντιθετικό σύνολο χαρακτηριστικών και συμπεριφορών,¹²⁴ που καθορίζει την ταυτότητα του καθενός. Ο εθνικός χαρακτήρας ή η εθνική ταυτότητα, λοιπόν, καθορίζεται από τις διαφορές κάθε έθνους, σε αντίθεση με κάθε λογής «εθνικούς» άλλους (δηλαδή με άλλα έθνη). Συχνά, η εικόνα, που αποδίδεται σε εθνικές ομάδες δεν είναι παρά η θετική ανεστραμμένη εικόνα των αρνητικών χαρακτηριστικών αυτών των «άλλων» εθνών.¹²⁵ Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται, επίσης, τα «εθνικά στερεότυπα».¹²⁶

Για τον λόγο αυτό, τα τελευταία χρόνια, ιστορικοί, κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, παιδαγωγοί, κριτικοί της λογοτεχνίας,

¹²² Νίκη Παπαηλιάκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα – επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, εκδ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 47.

¹²³ Γ. Θεοδωρίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό. π., σ. 209.

¹²⁴ Παναγιώτης Νούτσος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Προς την συγκρότηση μορφών “Γνωσιοανθρωπολογίας”», στο Αργυρίου Αστέρης, Δημάδης Α. Κωνσταντίνος, Λαζαρίδου Αναστασία Δανάη (επιμ.), *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση 1453-1981. Πρακτικά του Α’ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998*, τομ. Β’, Αθήνα 1999, σ. 372.

¹²⁵ Βλ. Έφη Αβδελά, «“Ετερότητα” και “Ταυτότητα”: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα θέματα* 54 (1999), σ. 19.

¹²⁶ Βλ. για τα εθνικά στερεότυπα, Bianca Valota, *National stereotypes*, Ρώμη 2007. Επίσης, G. P. Devine, «Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components», *Journal of Personality and Social Psychology* 56 (1989), σ. 5-18.

ανθρωπολόγοι, γλωσσολόγοι, και άλλοι επιστήμονες, προσπαθούν να φέρουν στο φως τους μηχανισμούς γέννησης και λειτουργίας αυτών των εθνικών στερεοτύπων. Η ανεύρεση και σκιαγράφηση των στερεοτύπων, που χαρακτηρίζουν κάθε έθνος, γίνεται μέσα από την σύγκριση της εικόνας του εαυτού του (δηλ. του ίδιου του έθνους), του «Εμείς», με τον «Άλλο», δηλαδή τον ξένο.¹²⁷ Αυτή η σύγκριση οδηγεί στην ανακάλυψης της ετερότητας των δύο λαών, των δύο εθνών. Η ετερότητα καθορίζεται από όλα τα διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, που ανιχνεύονται ανάμεσα στο «Εμείς» και στους «Άλλους».¹²⁸ Επομένως, η εικόνα του «Άλλου» καθορίζει την διαμόρφωση της ταυτότητας του ίδιου του έθνους (δηλ. του «Εμείς».)¹²⁹

Αυτή η θέση ισχύει, φυσικά, και στην περίπτωση των Ελλήνων και των Τούρκων, οι οποίοι έζησαν μαζί, για πολλούς αιώνες, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η αποτύπωση της ταυτότητας του ελληνικού έθνους, ιδιαίτερα, σε ελληνικές πηγές της περιόδου της Τουρκοκρατίας, γίνεται συχνά σε αντιδιαστολή με την ταυτότητα του τουρκικού έθνους. Δηλαδή, στις πηγές εκφράζεται το δίπολο «Εμείς», δηλαδή οι Έλληνες, και οι «Άλλοι», δηλαδή οι Τούρκοι. Σχηματίζεται, έτσι, ένα δίπολο ανάμεσα στην κοινωνία των κατακτητών, Τούρκων, και των κατακτημένων, Ελλήνων.¹³⁰ Αυτές οι δύο κοινωνίες διαχωρίζονταν από πολλά, κυρίως, από την διαφορετική θρησκεία, την γλώσσα, το διαφορετικό κοινωνικό γίνεσθαι,¹³¹ αλλά ενώνονταν, επίσης, από την κοινή γη, στην οποία κατοικούσαν.¹³²

Για να καταστεί, ωστόσο, κατανοητή η διάκριση των άλλων λαών ή εθνοτικών ομάδων από τους Έλληνες, είναι απαραίτητο να αναζητηθούν όλα

¹²⁷ Nadja Danova, "L' Image du Grec dans la littérature bulgare (XV- milieu du XIX siècle), *Etudes balkaniques* 30 (1994), σ. 15.

¹²⁸ Έφη Αβδελά, «"Ετερότητα" και "Ταυτότητα": ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *ό. π.*, σ. 17.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 19.

¹³⁰ Γ. Νικολάου, «"Εμείς" και οι "Άλλοι": η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας (18^{ος}- πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.)», *ό. π.*, σ. 422.

¹³¹ Εδώ αναφέρομαι στις καταπιέσεις, που βίωναν οι Έλληνες χριστιανοί, όπως, π.χ. η υποδεέστερη νομική τους θέση.

εκείνα τα στοιχεία τα οποία, το καθένα ξεχωριστά ή από κοινού, θεωρούνταν παράγοντες που διέκριναν τους μεν από τους δε. Από τα στοιχεία ταυτότητας των ανθρώπινων κοινοτήτων της εποχής, που ήταν εύκολο να αναγνωριστούν και να καταγραφούν, δηλαδή ο τόπος, το θρήσκευμα και η γλώσσα, μόνο τα δύο τελευταία ήταν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Ελλήνων. Η ελληνική γλώσσα ήταν το στοιχείο που διέκρινε τους Έλληνες από τους άλλους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, εν πολλοίς, καθόριζε και την ταυτότητά τους, καθώς χριστιανοί ορθόδοξοι ήταν και άλλοι σύνοικοι λαοί και όλοι μοιράζονταν τον ίδιο τόπο, τα Βαλκάνια. Με αυτήν την έννοια, λοιπόν, οι Έλληνες, δηλαδή οι χριστιανοί ορθόδοξοι κυρίως που ομιλούσαν την ελληνική και κατοικούσαν στις ιστορικές ελληνικές χώρες αλλά και εκτός αυτών, αποτελούν την απαραίτητη αφετηρία για την αναζήτηση των «Άλλων». «Άλλοι», απολύτως διακριτοί από τους Έλληνες, ήταν οι μουσουλμάνοι που ομιλούσαν την τουρκική γλώσσα.¹³³ Όμως την ελληνική γλώσσα τη μιλούσαν και οι εξισλαμισμένοι Έλληνες, καθώς και πολλοί Τούρκοι, που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα.

Έχοντας, λοιπόν, ως κριτήριο και τη θρησκεία, διαμορφώνεται ένα επιπλέον δίπολο. Πρόκειται για το δίπολο «Εμείς», δηλαδή οι Έλληνες χριστιανοί, και οι «Άλλοι», δηλαδή οι Έλληνες πρώην χριστιανοί, οι οποίοι εξισλαμίστηκαν, ακούσια ή εκούσια.

Γενικά, η εικόνα του Τούρκου, όπως αυτή παραδίδεται σε ευρωπαϊκές και ελληνικές πηγές, έχει επηρεαστεί από διάφορα στερεότυπα.¹³⁴ Τα στερεότυπα αυτά, προέρχονται κυρίως από την Βυζαντινή περίοδο, και, κυρίως, από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης.¹³⁵ Ο Οθωμανός παρουσιάζεται ως βάρβαρος και

¹³² Γ. Νικολάου, «"Εμείς" και οι "Άλλοι": η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας (18^{ος}- πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.), ό. π., σ. 422-423.

¹³³ Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 2006, σσ. 99-100.

¹³⁴ Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη για τα στερεότυπα από την Θάλεια Δραγώνα, *Στερεότυπα και προκαταλήψεις*, Αθήνα 2007. Επίσης, αναφορές σε στερεότυπα, που μετρούν αιώνες ζωής, από την αρχαιότητα μέχρι και την Αναγέννηση, περιλαμβάνει και η μελέτη της Κατερίνας Στενού, *Η ετερότητα από τον μύθο στην προκατάληψη*, Αθήνα 1998.

¹³⁵ Για την εικόνα των Οθωμανών, που σχημάτισαν οι Έλληνες συγγραφείς την περίοδο της Άλωσης, βλ. Αναστάσιος Ζωγράφος, «Η παράσταση του "Τούρκου" στους ιστορικούς της

ασεβής, ως άτομο που δεν μπορεί να τιθασεύσει τις ορμές του, και για αυτό συχνά παρομοιάζεται με σαρκοβόρο-αιμοβόρο θηρίο.¹³⁶ Ο σουλτάνος παρουσιάζεται ως τύραννος και ως εχθρός των Χριστιανών.¹³⁷ Η ίδια εικόνα για τους Οθωμανούς εντοπίζεται και σε πηγές, που προέρχονται από άλλους λαούς της Βαλκανικής.¹³⁸

Όσον αφορά την δυτική ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και λογοτεχνία, η απεικόνιση των Οθωμανών έχει επηρεαστεί από τον λεγόμενο *Οριενταλισμό*. Ο *Οριενταλισμός* είναι ένας τρόπος σκέψης που βασίζεται στη διάκριση ανάμεσα σε «Ανατολή» και «Δύση».¹³⁹ Στην ουσία, ο *οριενταλισμός* έχει ως αφετηρία και βάση την ιδιαίτερη θέση που κατέχει η Ανατολή μέσα στην δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία. Η Ανατολή είναι η αντίθετη εικόνα της Ευρώπης, είναι ο «Άλλος», που βοηθά στη σκιαγράφηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.¹⁴⁰ Επομένως, η δυτική ιστοριογραφία και λογοτεχνία από τους αιώνες, ακόμη και πριν την Άλωση και μέχρι και σήμερα, πρέπει να απεικονίσει τους Οθωμανούς ως το αντίθετο των Δυτικών.¹⁴¹

άλωσης. Σημειωτική περιήγηση» *Ιστορικά* 8 (1991), σ. 17-44, για την εικόνα στα απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του '21, βλ. Νικολάου Γεώργιος, «"Εμείς" και οι "Άλλοι": η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας (18^{ος}- πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.)· του ιδίου, «Η εικόνα των Τούρκων στα Απομνημονεύματα των Πελοποννησίων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολη 24-29 Σεπτ. 2000)*, τ. Γ', Αθήνα 2001-2002, σ. 5-23 και Αλκμήνη Κυρήκου, *Η εικόνα των Τούρκων της Πελοποννήσου μέσα από ελληνικές πηγές (μέσα περ. 18^{ου} αι. – 1821)*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2016.

¹³⁶ Για το στερεότυπο του βάρβαρου σε πηγές της αλώσεως, βλ. Αν. Ζωγράφος, «Η παράσταση του "Τούρκου" στους ιστορικούς της άλωσης», *ό. π.*, σ. 27-33.

¹³⁷ Για το στερεότυπο του βασιλιά-τυράννου σε πηγές της αλώσεως, βλ. *στο ίδιο*, σ. 33-36.

¹³⁸ Για την εικόνα, που σχημάτισαν οι Βαλκανικοί λαοί για τους Οθωμανούς, αλλά και για την εικόνα, που σχημάτισαν για άλλους βαλκανικούς λαούς, βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *Etudes Balcaniques* 30 (1994) και 31 (1995) και κυρίως στο πρώτο, το άρθρο, Vaselina Dimova, «L' image du voisin balkanique et extrabalkanique dans la literature des slaves mèridionaux du XIXe siècle», σ. 3-13 και στο δεύτερο το άρθρο για την εικόνα των Ελλήνων, Danova N., «L' image du Grec dans la literature bulgare (XV- milieu du XIX siècle)», σ. 15-40.

¹³⁹ Εισηγητής της θεωρίας του *Οριενταλισμού* είναι ο συγγραφέας Edward Said, με το έργο του *Οριενταλισμός*, μτφρ. Τερζάκης Φώτης, Αθήνα 1996, σ. 13.

¹⁴⁰ *Στο ίδιο*, σ. 12.

¹⁴¹ Μελέτες για το πως οι Δυτικοί λαοί είδαν τους Οθωμανούς περιλαμβάνονται στο αφιέρωμα του περιοδικού *Journal of Mediterranean Studies* 5/2 (1995). Τα άρθρα, που δημοσιεύτηκαν στο τόμο αυτό καλύπτουν ένα μεγάλο εύρος χωρών και χρονικής περιόδου. Βλ., κυρίως, για την εικόνα που σχημάτισαν οι Ιταλοί για τους Οθωμανούς, το άρθρο στο τόμο αυτό, Fleet Kate, «Italian Perceptions of the Turks in the 14th and 15th Centuries», 159-172. Για την εικόνα που σχημάτισαν οι Άγγλοι για τους Οθωμανούς, βλ. το άρθρο του τόμου αυτού, Artemel Suheyli, «The Great

Επομένως, τα ερωτήματα, στα οποία προσπαθεί να απαντήσει η παρούσα εργασία, είναι τα εξής: Πρώτον, πώς παρουσιάζονται οι Οθωμανοί στο *Χρονικό των Σερρών* και στο *Βιβλίο Πίστις* του Νεκτάριου Τέρπου; Δεύτερον, πώς η απεικόνιση αυτή συμφωνεί ή όχι με την κοινωνική πραγματικότητα των αιώνων, κατά των οποίων γράφτηκαν τα δύο έργα; Τρίτον, μπορεί να εντοπιστεί σ' αυτά τα έργα και μία θετική απεικόνιση των Οθωμανών; Τέλος, πώς απεικονίζονται οι Έλληνες, που επέλεξαν τον εξισλαμισμό;

V. Η δομή της εργασίας

Η εργασία μας έχει την εξής δομή: Στην αρχή γίνεται μία ευρεία και εντελώς απαραίτητη *Εισαγωγή* για τα ζητήματα που εξετάζονται στη Διπλωματική εργασία. Στην πρώτη ενότητα της *Εισαγωγής*, γίνεται μία προσπάθεια ανασκόπησης της ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επικεντρωμένη στην θέση του Ελληνισμού σε αυτήν, αρχίζοντας από τον 14ο αι. μέχρι τον 18ο αι. Φυσικά, το μεγαλύτερο βάρος της εισαγωγής τίθεται στην χρονική περίοδο, κατά την οποία έζησαν και συνέγραψαν το έργο του ο Παπά Συναδινός και ο Νεκτάριος Τέρπος, δηλαδή από τις αρχές του 17ου αι. μέχρι και το πρώτο μισό του 18ου αι. Η δεύτερη ενότητα της *Εισαγωγής*, αφιερώνεται στο ζήτημα των εξισλαμισμών. Γίνεται προσπάθεια συνοπτικής επεξήγησης του όρου εξισλαμισμός και της ιστορίας του κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εν συνεχεία, εξηγείται, η πρώτη μορφή υποχρεωτικού εξισλαμισμού, που γνώρισαν οι χριστιανικοί πληθυσμοί, το *παιδομάζωμα*. Γίνεται, επίσης, πολύ σύντομη αναφορά στους νεομάρτυρες και στον κρυπτοχριστιανισμό, δύο θέματα στενά συνδεδεμένα με τους εξισλαμισμούς. Ωστόσο, το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται, κυρίως, στο θέμα των εκούσιων εξισλαμισμών, που λαμβάνουν χώρα κατά τον 17ο και 18ο αι. Το κεφάλαιο αυτό είναι πολύ σημαντικό για την εργασία μας, καθώς τόσο ο Παπά Συναδινός, όσο και ο Νεκτάριος Τέρπος, καυτηριάζουν τους εξισλαμισμούς και προσπαθούν να αποτρέψουν τους χριστιανούς από τον «πειρασμό» της

Turk's Particular Inclination to Red Herring': The Popular Image of the Turk during the Renaissance in England», 188-208. Για την εικόνα, που σχημάτισαν οι Ούγγροι, βλ. στον ίδιο τόμο, Bellér-Hann Ildikó, «The Turks in Nineteenth-Century Hungarian Literature», 222-238.

μεταπήδησης στη θρησκεία του ισλάμ. Η τρίτη ενότητα της *Εισαγωγής* αφιερώνεται στα μεθοδολογικά ζητήματα της εργασίας. Περιλαμβάνει τις εργοβιογραφικές πληροφορίες για τους δύο συγγραφείς, που θα μελετηθούν, όπως, επίσης, και όλες τις αναγκαίες πληροφορίες για τα δύο έργα τους, τα οποία θα λειτουργήσουν ως πηγές αυτής της εργασίας. Επίσης, σε αυτό περιλαμβάνεται η δομή της εργασίας.

Στο Πρώτο Μέρος εξετάζονται οι εικόνες των Οθωμανών και των εξισλαμισμένων Ελλήνων στο έργο *Το χρονικό των Σερρών του Παπασυναδινού*. Το Δεύτερο Μέρος της μελέτης, που φέρει τον τίτλο Εικόνες των Τούρκων στην πηγή *Βιβλίον Πίστις* του Νεκτάριου Τέρπου σκιαγραφείται η εικόνα, που παραδίδει το *Βιβλίον Πίστις* για τον τουρκικό λαό, που συνυπάρχει μαζί με τους Έλληνες, και για τους εξισλαμισμένους Έλληνες.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΗΝ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΣΥΝΑΔΙΝΟΥ

Ι. Η κατάσταση στην πόλη των Σερρών την περίοδο της ζωής και της δράσης του Παπασυναδινού

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας αρχίζει στην περιοχή των Σερρών με την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους, το 1383. Τα γεγονότα της κατάληψης της πόλης εξιστορούν οι ιστορικοί της Άλωσης (Δούκας, Φραντζής, Χαλκοκονδύλης και Κριτόβουλος) και ο Τούρκος ιστορικός Σεατεντίν Μωχάμετ ο οποίος συνέγραψε το έργο *Στέμμα των Ιστοριών*. Ο σουλτάνος Μουράτ ο Α' διέταξε τους διοικητές της Ανδριανούπολης και της Προύσας, τον Λαλασιαχίν και τον Εβρενός Μπέη να καταλάβουν την Θράκη και την Μακεδονία με την βοήθεια του Χαϊρεντίν. Ο πρώτος που πολιορκήσε τις Σέρρες ήταν ο Τούρκος στρατηγός Ντέλιο Μπεμπάς Μπέης, αλλά στάθηκε αδύνατο να τις καταλάβει με τα δικά του στρατεύματα. Τότε έσπευσε σε βοήθειά του ο στρατηγός Λαλασιαχίν, αλλά και πάλι στάθηκε αδύνατο να καταληφθεί η πόλη. Τέλος, ο εξωμότης στρατηγός Εβρενός Μπέης ήρθε να τους ενισχύσει με τα στρατεύματά του. Η πόλη πολιορκήθηκε στενά, επί οκτώ μήνες, και πιεζόταν από έλλειψη τροφής χωρίς να υπάρχει ελπίδα σωτηρίας, ώσπου στις 19 Σεπτεμβρίου 1383 παραδόθηκε στους Τούρκους, αφού πρώτα οι Οθωμανοί Τούρκοι επέβαλαν στους χριστιανούς κατοίκους της κάποιους όρους, τους οποίους και δέχτηκαν.¹⁴²

Στην εύφορη κοιλάδα των Σερρών εγκαταστάθηκαν πολλοί Τούρκοι αγάδες και μπέηδες, οι οποίοι καταπίεζαν τον κατακτημένο χριστιανικό πληθυσμό με πολλούς τρόπους (αγγαρείες κ.λπ.). Από το *Χρονικό* του Παπασυναδινού όπου, όπως είδαμε, περιέχεται το ημερολόγιο από το 1598 μέχρι το 1642 αντλούμε

¹⁴² Πρβλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969,, σ. 38-39· Γεώργιος Βογιατζής, *Από το Μαντζικέρτ στη Βιέννη. Αναγνώσεις της Ιστορίας των Τούρκων από το 1071 έως το 1529*, εκδ. Σπανίδης, Ξάνθη, 2007, σ. 141 Κων/νος, Παπακυριάκος Κ., *Συνοπτική ιστορία της πόλεως και της περιοχής των Σερρών*, ανάτυπο από τον 20^ο τόμο του «Πανσερραϊκού Ημερολογίου, Σέρρες, 1994, σ.12.

πολλές πληροφορίες για τις συνθήκες ζωής των χριστιανών κατοίκων της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Επίσης, για το ίδιο ζήτημα μας δίνουν πληροφορίες και άλλες πηγές αυτής της περιόδου. Μεγάλες φορολογικές επιβαρύνσεις, ιδίως του χριστιανικού πληθυσμού, αγγαρείες, κάθε είδους αυθαιρεσίες των οργάνων της οθωμανικής εξουσίας κ.λπ. είχαν ως αποτέλεσμα, εκτός από τ' άλλα, και πολλούς εξισλαμισμούς, για τους οποίους κάνουν λόγο ο Παπασυναδινός και άλλες πηγές.¹⁴³ Συνέπεια αυτών των εξισλαμισμών, αλλά και της εγκατάστασης Τούρκων στην περιοχή των Σερρών ήταν η αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού της που παρατηρείται μετά τον 15ο αι. Σύμφωνα με τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα του 1520-1530, που τα μελέτησε ο Τούρκος ιστορικός Ömer Lufti Barkan, οι Σέρρες είχαν την περίοδο αυτή 671 φορολογούμενες εστίες (*χανέδες/ τ. hâne*) έναντι 357 χριστιανικών.¹⁴⁴ Η περίοδος αυτή της βασιλείας του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566) ήταν μια περίοδος ειρήνης και οικονομικής ανάπτυξης για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο Απόστολος Βακαλόπουλος τονίζει ότι η κατάσταση στην ύπαιθρο της Μακεδονίας ήταν την περίοδο αυτή αξιοθρήνητη. Οι φορολογικές και άλλες καταπιέσεις, οι στρατολογήσεις γενιτσάρων, οι ληστείες και οι αυθαιρεσίες σε βάρος των χριστιανών και των φτωχών μουσουλμάνων είχαν δημιουργήσει μια ανυπόφορη κατάσταση. Τα τουρκικά ιεροδικεία της περιοχής έπαιρναν, συνήθως, άδικες αποφάσεις σε βάρος των θεωρούμενων ως υπηκόων κατώτερης κατηγορίας, σε σχέση με τους μουσουλμάνους, Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα, πολλοί κάτοικοι της περιοχής να καταφεύγουν στα βουνά και τις ληστείες. Για άλλους

¹⁴³ Βλ. Πέτρος Πέννας, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως υπό των Ελλήνων 1383-1913*, 2^η έκδοση, Αθήναι 1966· Γιώργος Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της, τόμος 3^{ος}, Βυζαντινή περίοδος, Τουρκοκρατία, Νεότεροι χρόνοι*, Αθήνα 2010.

¹⁴⁴ Παρατίθεται από τον Απ. Βακαλόπουλο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Β', Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας*, έκδ. β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 87-88. Βλ. επίσης, Κων/νος Μουστάκας, «Μεθοδολογικά ζητήματα στην προσέγγιση των πληθυσμιακών μεγεθών της υστεροβυζαντινής πόλης», στο Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8^{ος} – 15^{ος} αιώνες), Προοπτικές έρευνας και νέες ερευνητικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, σελ. 225-251 (βλ. σ. 348-349 πίνακες για την κίνηση του πληθυσμού αυτής της πόλης τον 15ο αι., με βάση οθωμανικές πηγές) και ιδίως την εξαιρετική μελέτη του Φωκίωνα Κοτζαγεώργη, *Πρώιμη οθωμανική πόλη. 7 περιπτώσεις από τον νοτιοβαλκανικό χώρο: Αδριανούπολη – Σέρρες – Καστοριά*

χριστιανούς αυτή η κατάσταση είχε ως συνέπεια τους ακούσιους ή τους εκούσιους εξισλαμισμούς στην πόλη των Σερρών και την ευρύτερη περιοχή, για τους οποίους μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες και η *Χρονογραφία του Παπασυναδινού*.¹⁴⁵

II. Βιαιότητες Οθωμανών σε βάρος των Χριστιανών κατοίκων της πόλης

Ο Παπασυναδινός αφηγείται στη *Χρονογραφία* με μελανά χρώματα πολλές περιπτώσεις βιαιοτήτων Τούρκων αξιωματούχων, ακόμη και απλών Οθωμανών της πόλης σε βάρος χριστιανών κατοίκων της (αυθαίρετες φυλακίσεις, δολοφονίες, κ.λπ.). Προφανώς, δεν επρόκειτο για μία γενικευμένη κατάσταση και για μία άνομη συμπεριφορά όλων των Τούρκων της πόλης. Οι περιπτώσεις καλών σχέσεων Τούρκων και Ελλήνων, κατακτητών και κατακτημένων, δεν απουσίαζαν και επισημαίνονται από τον Παπασυναδινό. Ήταν, λοιπόν, αναπόφευκτο αυτές οι βιαιότητες να δημιουργήσουν πολύ αρνητικές εικόνες για τον τουρκικό λαό, με τον οποίο συμβίωναν οι χριστιανοί, τόσο στον Παπασυναδινό όσο και γενικότερα σε όλους τους χριστιανούς κατοίκους.

Η πρώτη μαρτυρία τέτοιας φύσεως, που διασώζει ο Παπασυναδινός, είναι η δολοφονία ενός Σερραίου Έλληνα, του Πάτρουλα, το έτος 1597. Συγκεκριμένα, γράφει τα εξής: «*ζρς' Έκαψαν οί Τούρκοι τόν Πάτρουλα είς τò σαναδόφωρον*¹⁴⁶ *δι' αϊτίαν τιαύτη: Μè τò νà ήταν με τόν Μιχάλη βοϊβώδα είς την Βλαχίαν καί ήχεν έγλητώση κάπιον Τοῦρκον Σεριώτη συντοπήτην του από τόν θάνατον. Καί όταν ήλθεν είς τὰ Σέρρας έπήγεν είς τò παζάρι καί ίδεν τόν Τοῦρκον καί τόν έδωσεν γνῶρα, τάχα τò πῶς είναι αυτός ό έβεργέτης τής ζωής του, ώς νà τόν εύχαριστίση πολλά. Καί αυτός ό σκλύλος καί άσεβείς έκαμεν τò ένάντιον. Καί έπήγεν είς τούς καφενέδες καί έφώναξεν μεγάλη τῇ φωνῇ καί λέγη: Έλάτε νà ίδῆτε έναν άσεβείν καί τζελάτην*¹⁴⁷ *τῶν Τουρκῶν, τοῦ Μιχάλη άνθρωπος όποῦ είς την Βλαχίαν ήχεν ένοῦ*

– Τρίκαλα – Λάρισα – Θεσσαλονίκη – Ιωάννινα, εκδ. Βιβλιόραμμα, Αθήνα 2019, σ. 85-124, όπου όλες οι οθωμανικές δημογραφικές πηγές αυτής της περιόδου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴⁵ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμος Γ', Τουρκοκρατία 1453-169, Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, Θεσσαλονίκη, 1968, σ. 365.

¹⁴⁶ Ο τόπος όπου πωλούσαν σανίδια.

¹⁴⁷ Από το τουρκικό τζελάντ = δήμιος, σφαγέας.

ἐμήρη γυναῖκα. Καὶ ἔτζη ὡς τὸ ἄκουσον ὅλοι οἱ Τούρκοι ἔγιναν ὡσὰν λησάροι.¹⁴⁸ Καὶ ἐπάτησαν τὸ σπήτην του καὶ πολλὰ κακὰ ἐκάμαν εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὰ ὑπάρχοντά του, διότι ἦταν ὑπέρπλουτος. Τέλος πάντων τὸν ἔκαυσαν. Καὶ τὶς διηγῆσете τὰ ὅσα κακὰ ἔκαμαν εἰς αὐτὸν τὸν ἄθλιον. Καὶ ἦχαν δεμένα τὰ χαίρια του, καὶ αὐτὸς: Μὴν με δένετε, ἐγὼ μονάχος σεβένω¹⁴⁹ εἰς τὴν φλωγα. Καὶ ἔτζη αὐτοθελήτως ἐπήδησεν μέσα εἰς τὴν μέσιν τὴν φλωγα. Καὶ τόσον ἔβαλαν περισσὰ ζύλα καὶ κληματζήδες. καὶ ἔστεκαν ὅλοι οἱ Τούρκοι τρωγῆρου, ἕως οὗ ἐκάϊκεν ὅλος καὶ δὲν ἀπόμνηεν οὐδὲ κόκαλον ἀπ' αὐτόν».¹⁵⁰

Από αυτή τη μαρτυρία διαφαίνονται κάποιοι από τους λόγους για τους οποίους οι Χριστιανοί των Σερρών είχαν σχηματίσει μια αρνητική εικόνα για τους Τούρκους της πόλης. Επίσης, σκιαγραφείται η μορφή αυτής της πολύ αρνητικής εικόνας. Ένας χριστιανός, ονόματι Πάτρουλας, δολοφονήθηκε, με τον πιο απάνθρωπο τρόπο, από τους Τούρκους, οι οποίοι τον έριξαν στην πυρά και άρπαξαν όλη την περιουσία του. Από αυτό το απόσπασμα, όμως, οι Τούρκοι δεν περιγράφονται μόνο ως απάνθρωποι δολοφόνοι χριστιανών, αλλά και ως άνθρωποι που δεν αναγνωρίζουν το καλό που έκανε κάποιος άλλος γι' αυτούς. Αυτό φαίνεται από τον λόγο για τον οποίο δολοφονήθηκε ο Πάτρουλας. Κάποιος Τούρκος όταν τον συνάντησε στο παζάρι της πόλης, αντί να τον ευχαριστήσει, τον κατηγορήσε ότι ήταν ακριβώς το αντίθετο από σωτήρας του. Συγκεκριμένα, τον κατηγορήσε ότι υπήρξε *τζελάτης*, δηλαδή δήμιος των Τούρκων. Ακούγοντας αυτό οι Τούρκοι που βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στους *καφενέδες* της πόλης, σηκώθηκαν σαν λυσσασμένοι (*ὡσὰν λησάροι*) συνέλαβαν τον Πάτρουλα και τον έριξαν στην φωτιά. Μάλιστα, δεν τον έριξαν απλά στην πυρά αλλά, αφού αυτός με γενναιότητα πήδηξε μέσα στη φωτιά, στάθηκαν γύρω και απολάμβαναν το αποτρόπαιο θέαμα, μέχρι να καεί ολόκληρο το κορμί του και να γίνει στάχτη. Όπως γράφει ο Παπασυναδινός, ο Πάτρουλας ήταν πολύ πιστός χριστιανός. Μόνος του πήδηξε στη φωτιά και δεν αλλαξοπίστησε. Οι Τούρκοι έριξαν πολλά

¹⁴⁸ Αντί λυσσασμένοι, λυσσάρικοι.

¹⁴⁹ Από το εισβαίνω = μπαίνω.

¹⁵⁰ Τα παραθέματα από το *Χρονικό* του Παπασυναδινού αντλούνται από την έκδοση του, Γ. Καφτάντζης, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, ό. π., σ. 22-23.

ξύλα και κληματσίδες (αμπελόβεργες) στη φωτιά. Στέκονταν γύρω μέχρι που κάηκε όλος. Ικανοποίησαν, έτσι, το αδικαιολόγητο μίσος τους. Ο ευσεβής Πάτρουλας υπέμεινε το θάνατο και έλαβε το στέφανο του μαρτυρίου. Κατά τον Παπασυναδινό «ήταν καλός άνθρωπος, ζηρός και λιγνός χωρίς πολλά γένια»

Παρομοίως, το έτος 1603-1604, σύμφωνα πάντα με όσα γράφει ο Παπασυναδινός, δολοφονήθηκε από τους Τούρκους ένας, ακόμη, Έλληνας χριστιανός των Σερρών. Όπως γράφει, «Έπαλούκουσαν οι Τούρκοι τον Μανόλη τον Μποσταντζόγλην τον σκευοφύλακα,¹⁵¹ κατάгнаδα εις τὸ σπήτην του εις τὴν Κλοποτίτζα δι' αἰτίαν τιαύτην: Εἰς τὴν στράταν τοῦ Γιαϊλάν εὐρέθησαν Τούρκοι σκωτομένοι. Ἐδὴ ἄλλος δὲν τοὺς ἀσκώτοσεν, μόνον οἱ χριστιανοὶ ὅπου ἔχουν τὰ τηστήρια¹⁵² καὶ ἔτζη ἐκείνην τὴν ἀργατηνὴν¹⁵³ ἔκαμαν καυγὰν εἰς τὸ καπιλίον¹⁵⁴ καὶ εὐγένη ὁ κῦρ Μανόλης νὰ ἰδῇ καὶ διαβόλου πηρασμός ἔρχετε μίαν πέτρα καὶ τὸν κτηπᾶ εἰς τὸ κεφάλη καὶ τὸν ξεραχῶνι.¹⁵⁵ Καὶ ἔτζη τὸ τάχῃ ὡσὰν τὸν ἴδαν οἱ Τούρκοι ξεραχωμένον, εἶπαν αὐτοῦ καὶ ἡ μαρτυρία τὸ πῶς αὐτός εἶναι ὁ κανλῆς.¹⁵⁶ Καὶ ἔτζη τὸν ἄρπαξαν ὡς ἄγριοι θύρες¹⁵⁷ καὶ τὸν ἔκριναν. Τέλως πάντων τὸν ἀποφάσισαν καὶ συντζήλι¹⁵⁸ τὸν ἔκαμαν ὅτι νὰ τὸν παλουκώσουν. Καὶ πολλοὶ τινὲς τὸν εἶπαν ὅτι: Ἔλα, γίνου Τοῦρκους καὶ ἡμεῖς νὰ σὲ γλητόσωμεν. Καὶ αὐτὸς τοὺς ἔβριζεν καὶ σκύλους καὶ ἄπιστους τοὺς ἔλεγεν. Καὶ ἔτζη τὸν ἐπαλούκωσαν. Καὶ ἀπὸ πάνου ἀπὸ τὸ παλοῦκι τοὺς ὀνειδοῦσε καὶ τοὺς ἔβριζεν, καὶ αὐτοὶ, ἡ δυνάμενοι ὑποφέρουν ταῖς βρησές, ὅπου ἐπήγενεν ἡ γλώσσα του ὡσὰν τὸ χελιδῶνι, ἐκρέμασαν τὸν ἔτζη μὲ τὸ παλοῦκι.»¹⁵⁹

Οι Τούρκοι, πάλι εκτέλεσαν με απάνθρωπο τρόπο, έναν ακόμη χριστιανό ραγιά, θεωρώντας τον ως ένοχο για τον θάνατο κάποιων Τούρκων της περιοχής. Ο Μανόλης ο σκευοφύλακας, βρέθηκε το λάθος μέρος στη λάθος στιγμή, καθώς

¹⁵¹ Εκκλησιαστικό αξίωμα.

¹⁵² Από το τουρικό τεστίρ = σημάδι, χαρακιά.

¹⁵³ Η ώρα μετά το ηλιοβασίλεμα μέχρι να νυχτώσει.

¹⁵⁴ Καπηλειό, ταβέρνα.

¹⁵⁵ Τον δέρνει, τον πληγιάζει.

¹⁵⁶ Από το τουρκικό κανλῆς = φονιάς.

¹⁵⁷ Από το αρχαιοελληνικό θηρ = θηρίο.

¹⁵⁸ Από το τουρκικό σιντζίλ = απόφαση του Τούρκου ιεροδικαστή.

¹⁵⁹ Γ. Καφτάντζης, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, ό. π., σ. 24-26.

έμπλεξε σε έναν καυγά και τραυματίστηκε στο πρόσωπο. Οι Τούρκοι, βλέποντας το σημάδι του, τον κατηγόρησαν για την δολοφονία των ομοεθνών τους, και, με συνοπτικές διαδικασίες, με μία παρωδία δίκης, τον καταδίκασαν σε θάνατο και τον κρέμασαν παλουκωμένο. Φυσικά, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, η δολοφονία ήταν εντελώς αναίτια. Αλλά, οι Τούρκοι έπρεπε να βρουν κάποιον ένοχο και, όπως τονίζει ο Παπασυναδινός, πίστευαν ότι αυτό το έγκλημα θα μπορούσαν να το έχουν κάνει μόνο Χριστιανοί. Από αυτή τη μαρτυρία, λοιπόν, φαίνεται και η αρνητική εικόνα που είχαν σχηματίσει και οι Τούρκοι για τους Χριστιανούς.¹⁶⁰

Ένα επιπλέον στοιχείο που δίνει αυτή η μαρτυρία για να αποκρυπτογραφήσουμε την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Έλληνες για τους Οθωμανούς Τούρκους, είναι το ότι τα δικαιώματα των Χριστιανών *ραγιαδων* δεν γίνονταν σεβαστά από τα οθωμανικά δικαστήρια, κάτι το οποίο, όπως γνωρίζουμε, δεν συνέβαινε πάντα.¹⁶¹ Επομένως, η εικόνα των Τούρκων, όπως δίνεται σ' αυτό το απόσπασμα, είναι πολύ αρνητική. Οι Τούρκοι χαρακτηρίζονται ως άτομα με βίαιη συμπεριφορά έναντι των χριστιανών, ως άτομα που ορμούν πάνω στους χριστιανούς σαν *άγρια θηρία* (εικόνα που την συναντούμε στους ιστορικούς της Αλωσης), ως αυτοί που πίστευαν ότι για ό,τι κακό συνέβαινε έφταιγαν πάντα οι χριστιανοί, και, φυσικά, εκείνοι που κέρδιζαν πάντα τις δίκες όταν αντίδικός τους ήταν κάποιος χριστιανός.

Επιπλέον, ιδιαιτέρως σημαντικό είναι και το γεγονός ότι πριν από την εκτέλεση του Μανώλη, οι συγκεκριμένοι Τούρκοι τον παρότρυναν «να γίνει *Τούρκος*», δηλαδή να αποκηρύξει τον Χριστό και να εξισλαμιστεί, προκειμένου να γλυτώσει τον θάνατο. Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είναι γνωστές

¹⁶⁰ Απ. Βακαλόπουλος, *Πηγές της ιστορίας του νέου Ελληνισμού*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 85-89.

¹⁶¹ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα, Ελένη Γκαρά, «Δολοφόνους και δικαστές στην οθωμανική Βέροια», *Ημερος, Ετήσια έκδοση του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού* τχ, 1 (2001), σ. 112-129· της ίδιας, «Μεροληψία κατά την απονομή δικαιοσύνης στα οθωμανικά δικαστήρια», στο Κ. Λάμπας – Αντ. Αναστασόπουλος – Ηλ. Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες Ιστορίας και Φιλολογίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010, σ. 39-54 και Ελένη Γκαρά – Γιώργος Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: θεσμικές*

πολλές περιπτώσεις όπου οι Τούρκοι έθεταν τέτοιου είδους διλήμματα σε χριστιανούς οι οποίοι είχαν διαπράξει ένα αδίκημα ή που κατηγορούνταν άδικο ότι το είχαν διαπράξει, ώστε να τους εξαναγκάσουν να εξισλαμιστούν. Πολλοί εξισλαμίζονταν προκειμένου να σώσουν τη ζωή τους.

Μετά από αυτό το μαρτύριο, φόβος και τρόμος κατέλαβε τους Χριστιανούς των Σερρών. Επί τρεις εβδομάδες δεν τολμούσαν να βγουν ούτε στο παζάρι. Οι Τούρκοι όταν έβλεπαν Χριστιανό έτριζαν τα δόντια και τον αποκαλούσαν «άπιστο» και «σκύλο». Είναι αξιοσημείωτο το ότι οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν τους ίδιους ακριβώς βαρείς χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιούσαν για τους Τούρκους οι Έλληνες. Τελικά, ο «Άλλος» είναι μία προβολή της εικόνας του «Εγώ».

Είναι αδύνατο, γράφει ο Παπασυναδινός, να περιγραφούν τα δεινοπαθήματα των Χριστιανών: *«Καὶ τόσος φόβος καὶ τρόμος ἐγένην εἰς τοὺς χριστιανούς καὶ δὲν εὐγεναν ἔξω εἰς τὸ παζάρι κανεῖς, δύο καὶ τρεῖς εὐδομάδες. Καὶ ἐάν ἐκεῖταζαν ποθὲς κανέναν χριστιανὸν, τὰ δόντιά τους ἔτριζαν καὶ ἄπιστους καὶ σκύλους τοὺς ἔλεγαν καὶ ὅλοι διὰ τὸ σπαθὶ ἦστε. Καὶ τίς δηγήσετε τὰ ὅσα κακὰ ἔκαμαν εἰς τοὺς ταλέπορους χριστιανούς»*.¹⁶²

Στις 25 Δεκεμβρίου 1618, ανήμερα των Χριστουγέννων, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Παπασυναδινού, ακόμη ένας Χριστιανός, και μάλιστα ιερέας, δολοφονήθηκε από κάποιον Τούρκο: *«Τῷ αὐτῷ χρόνῳ Δικεμβρίῳ κε' τοῦ Χριστουγέννων, ἐσκώτωσαν τὸν Παπακρητὸν εἰς τὰ Ἀμπέλια. Καὶ ἦχεν ἐνορία τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοὺς Μποσταντζήδες καὶ τὰ χωρία τὸ Μερτάτη καὶ τὸ Μετόχη. Καὶ τοῦ Χριστοῦ ἤρχονταν ἀπὸ τὴν χῶραν μὲ κουλήκια καὶ μὲ πλάτες καὶ τὸν ἀπάντησεν ἓνας Τοῦρκος καὶ τὸν ἐγύρεψεν πλάτην καὶ αὐτὸς ἠνατζῆς¹⁶³ δὲν τὸν ἔδωσεν καὶ ὁ Τοῦρκος τὸν ἔδειρεν καὶ ἐπῆρεν τὸ σπαθὶν του καὶ τὸ τζεπκένην του. Ἄφες τὸν ἐδὰ. Ἀμὴ τρέχη κατόπην του μεθυσμένος καὶ τὸν πολεμὰ μὲ τὸ χιῶνι καὶ ὁ Τοῦρκος γυρίζη καὶ εὐγάζη τὸ σπάθην του καὶ τὸν κόφτη ὥσάν τὸ κριάρη. καὶ τὸ ταχὴ ἤφεραν*

πραγματικότητες και κοινωνικές δυναμικές, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα 2015, σ. 133-136.

¹⁶² Γ. Καφτάντζης, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, ό. π., σ. 26.

¹⁶³ Πεισματάρης, ισχυρογνώμων.

το πτώμα του εἰς το Κάστρον καὶ τον ἔθαψαν εἰς τὴν Βλαχέρνα».¹⁶⁴

Ο λόγος ἦταν καὶ πάλι ἀσήμαντος. Τὴν περίοδο των γιορτῶν, οἱ Ἕλληνες χριστιανοὶ συνήθιζαν νὰ πηγαίνουν στὶς Σέρρες με *κουλήκια* καὶ *πλάτες*, δηλαδή, με στρογγυλά ψωμιά καὶ πίτες. Ἐτσι, καὶ ὁ Παπάκρητος, ἔχοντας μαζί του τα φαγητά αὐτά, πῆγαινε πρὸς τὴν πόλη. Στον δρόμο συνάντησε κάποιον Τούρκο, ὁ ὁποῖος του ζήτησε μία *πλάτην*, δηλαδή, πίτα. Αὐτὸς ἀρνήθηκε. Τότε, ὁ Τούρκος τον ἔδειρε καὶ του ἔκλεψε ἐκτός ἀπὸ τα φαγητά καὶ τὸ σπαθί του καὶ τὸ πανωφόρι του (*τζεπκένην*). Καθὼς, ὁ παπάς ἦταν μεθυσμένος, καὶ δὲν ἔλεγε τις ἀντιδράσεις του, συνέχισε νὰ τον ἀκολουθεῖ καὶ νὰ τον ἐνοχλεῖ. Τότε ὁ Τούρκος σταμάτησε καὶ τον σκότωσε μέσα στον δρόμο. Απὸ αὐτὴ τὴ μαρτυρία, γίνεται φανερὴ ἡ κατώτερη θέση των Ἑλλήνων *ραγιαδῶν* ἐναντι των Τούρκων. Οἱ Τούρκοι μποροῦσαν νὰ ζητήσουν καὶ νὰ πάρουν ὅ,τι αὐτοὶ ἠθελαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, εἴτε με τὴν θέληση τοὺς εἴτε καὶ με τὴν βία, καὶ ἀν οἱ δεῦτεροι συνέχιζαν νὰ ἀντιδρῶν οἱ συνέπειες γιὰ τοὺς Χριστιανούς μπορεῖ νὰ ἦταν οδυνηρές. Προφανῶς, τὰ πράγματα δὲν ἐξελίσσονταν πάντα ἔτσι. Σὲ κάθε περίπτωση, δίνεται ἐδῶ, ἔμμεσα, μία πολὺ ἀρνητικὴ εἰκόνα γιὰ τοὺς Οθωμανοὺς Τούρκους.

Μία ἄλλη δολοφονία ἐνός Ἑλλήνα ἀπὸ Τούρκο συνέβη στὶς Σέρρες τὸ ἔτος 1621. Γιὰ αὐτὴν ὁ Παπασυναδινὸς γράφει: «*Τῷ αὐτῷ χρόνῳ, ἐκρέμασεν ὁ Μεχεμέτ Γιαζατζής τὸν Ἀδάμη τοῦ Καραπάπα τὸν υἱὸν ἀπὸ τὴν Πρηβίτσα, ἄδικα τὸν ἄθλιον, εἰς πανηγύρι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὸν Χάνδακα. Ἐδωσεν μερικῶν Τούρκων ἄσπρα¹⁶⁵ καὶ ἐψευδομαρτύρησαν τὸ πῶς δίδη σιτάρη τοὺς Φράγγους καὶ πῶς εὔρησεν τὴν πίστην τοῦ Μεχεμέτ Γιαζατζή. Καὶ πρῶτον τὸν ἐκρέμασεν ἄκριτα καὶ τὸ βράδι ἐπῆγεν εἰς τὸν κάτη μὲ τοὺς ψευδομάρτυρες καὶ ἔδωδεν ἄσπρα τὸν κριτὴν καὶ εὔγαλεν τὸ *χοτζέτην*¹⁶⁶ του. Διότι ἐφοβοῦνταν τὸν Γιάνω τὸν Σουρτζή, τὸν πεθερὸ τοῦ Ἀδάμη, νὰ μὴν τὸν πηράξῃ τίποτες. Ἡ αἰτία, διατὶ αὐτὸς ὁ Ἀδάμης δὲν τὸν ἐφοβοῦνταν, μόνον τὸν ἐλεγε διατὶ ἄδίκαν τοὺς ἐπτωχοὺς εἰς ἀμπελοχάρατza,*

¹⁶⁴ Γ. Καφτάντζης, *Ἡ Σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινοῦ*, ὁ. π., σ. 32.

¹⁶⁵ Ἀσημένιο τουρκικὸ νόμισμα. Οἱ Ἕλληνες τα ονόμαζαν ἄστρα, λόγω τοῦ ὅτι εἶχαν ἄσπρο χρῶμα (στα τουρκικά *akce*) βλ. *Εὐτυχία Λιάτα, Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Ἡ κυκλοφορία των νομισμάτων στον ἐλληνικὸ χώρο, 15^{ος} – 19^{ος} αἰ.*, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν/ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Αθήνα 1996, ευρετήριο σελ. 336.

¹⁶⁶ Ἀπόφαση τοῦ ἱεροδικαστῆ (καδὴ).

εἰς χαράτζια καὶ εἰς μαμελέδες¹⁶⁷ καὶ τζερεμέδες.¹⁶⁸ Καὶ ἤχεν εὐγάλη αὐτός ὁ Ἀδάμης μὲ ὅλην τὴν χῶραν καὶ μὲ ἄλλα χωρία τὸ ἄρτζην¹⁶⁹ του ἀπὸ τρία κατηλίκη,¹⁷⁰ νὰ πάγη εἰς τὴν Πόλι νὰ τὸν κρίνη. Καὶ αὐτὸς ὁ ἄσεβεις ἐπρόλαβεν καὶ τὸν ἐκρέμασεν».¹⁷¹

Εκτός ἀπὸ το ὅτι, γιὰ μία ἀκόμη φορὰ, περιγράφεται ἀπὸ τὸν Παπασυναδινὸ μία ἀναίτια δολοφονία χριστιανοῦ ἀπὸ Τούρκο, στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ προστίθενται λίγα ἐπιπλέον κομμάτια στὸ πάζλ τῆς εἰκόνας τῶν Οθωμανῶν Τούρκων. Πρῶτον, οἱ Τούρκοι περιγράφονται ὡς ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι γιὰ λίγα ἄσπρα δὲν δίσταζαν νὰ ψευδομαρτυρήσουν μπροστὰ στὸν δικαστὴ, προκειμένου νὰ καταδικαστεῖ ἓνας Χριστιανός. Δεύτερον, ἡ σαφὴς ἀνώτερη-ευνοϊκότερη θέση τῶν μουσουλμάνων υπηκόων μπροστὰ στὸν Οθωμανὸ δικαστὴ εἶναι καὶ πάλι οφθαλμοφανής. Ὁ Τούρκος Μεχεμέτ Γιαζατζής πρῶτα δολοφονεῖ τὸν Ἀδάμη καὶ μετὰ θέτει τὸ θέμα στὸν Τούρκο δικαστὴ. Τέλος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ προηγούμενα γεγονότα, ἐδῶ διαφαίνεται καὶ ὁ φόβος πὺ ἐνοιωθὰν κάποιοι Τούρκοι γιὰ τοὺς Ἕλληνες, καθὼς ὁ Μεχεμέτ Γιαζατζής σκότωσε τὸν Ἀδάμη γιὰτὶ αὐτὸς τὸν εἶχε ἀπειλήσει πὺς θὰ πήγαινε νὰ καταγγεῖλει τὶς αὐθαιρεσίες του στὴν κεντρικὴ οθωμανικὴ ἐξουσία στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ενδεικτικὰ εἶναι τὰ πολὺ βαριὰ ἐπίθετα πὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Παπασυναδινός γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τοὺς δύο ἄνδρες αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ. Ὁ Μεχεμέτ Γιαζατζής χαρακτηρίζεται ὡς «ἀρσενοκοίτης, ἄρπαγος, ἄδικος, μαμελετζής, τύραννος, ἀβάνης,¹⁷² φονέας».¹⁷³ Ἀντιθέτως, ὁ Ἀδάμης χαρακτηρίζεται ὡς «ἄνδρας πολλὰ ψιλός. Καὶ ἤχεν τοῦ Γιάνου τοῦ Σουρτζή τὴν θυγατέρα ἀπὸ τὰς Σέρρας. Καὶ ἦτον πλούσιος, ἀνδρίος, μαυρογένης, μαυρουδέρος, φοβερόν τὸ βλέμα του».¹⁷⁴ Εἶναι περιττό νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀπόλυτα θετικὴ εἰκόνα-παράσταση

¹⁶⁷ Στα τουρκικὰ οἱ τόκοι.

¹⁶⁸ Ζημιές, πρόστιμο.

¹⁶⁹ Αναφορά, ἐκθεση.

¹⁷⁰ Ἀπὸ τὸ τουρκικὸ καντλήκ = διοικητικὴ περιφέρεια, στὴν ὁποία ἐκτεινόταν ἡ δικαιοδοσία ἐνός καδὴ.

¹⁷¹ Γ. Καφτάντζης, *Ἡ Σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινού*, ὁ. π., σ. 42-43.

¹⁷² Σημαίνει καταδόκτης, τύραννος.

¹⁷³ Γ. Καφτάντζης, *Ἡ Σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινού*, ὁ. π., σ. 43.

¹⁷⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 43.

του Έλληνα, σε αντίθεση με την απόλυτα αρνητική του Οθωμανού.

Η τελευταία δολοφονία, στην οποία αναφέρεται ο Παπασυναδινός, έλαβε χώρα το έτος 1628: «Τῷ αὐτῷ χρόνῳ, Ἰουνίῳ, εἰς τὰς η΄ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, ἐκρέμασαν οἱ Τούρκοι τὸν Ἀλεξανδρὴ τὸν Ταταρχάνη δι' ἐτίαν τιαύτη: Μὲ τὸ νὰ εἶναι νεκπετής καὶ ἀκαμάτης ἐπήγεν με τὸν βοηβόδα καὶ ἐπεριπάτεν μὲ τοὺς χασάσηδες. Καὶ ἔτζη ἐπάτησαν ἓνα ὁσπῆτι καὶ ἐπίασαν ἓναν Τοῦρκον καὶ πολλὰ τὸν ἤχαν δείρι. Καὶ τὸ τάχῃ ἐγύνηκαν πολλή νταουτζήδες εἰς τὸν βοῖβότα καὶ μὴ ἔχον τί ποιήσε τὸν Τοῦρκον, ἔρειζαν τὴν ἀφωρμὴν εἰς τὸ παληκάρι, ὅτι: Ἐμεῖς νὰ ἤμεσταν Τούρκοι καὶ οἱ χριστιανοὶ νὰ μᾶς ὀρίζουν καὶ νὰ μᾶς κρούγουν, ἡμεῖς αὐτὸ δὲν τὸ στέργωμεν.¹⁷⁵ Καὶ ἔτζη τὸν ἤφεραν εἰς τὸν κατή καὶ τὸν ἔκριναν. Καὶ ὁ κατής τὰ τόσα χόκμι δὲν τὸ ἔκαμεν καὶ ἂν τύχῃ νὰ ἐγλήτωνεν. Καὶ αὐτοῦ ὁποῦ ἦλθεν ὁ Βασίλης ὁ πρωτόγερος, Ἰδες κανγάν, γύρησε εἰς ὀπίσου. Ἀμὴ ἐπήγεν εἰς τὸ μέσον τοῖς καὶ βλέποντας τὸ πῶς ὅλοι οἱ Τούρκοι ἐβόιζαν, μὴ ἔχων τί ποιήσε μαρτύρησεν κατὰ τὸ θέλημα τοῦς. Διότι τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πυρῶ καὶ λέγη: Σουλτάνου μ' νεκπετής εἶναι, ἀσλατζάκης εἶναι, ὅλοι οἱ χριστιανοὶ χουζοῦρι δὲν ἔχουν ἀπ' αὐτόν· μπεντέ τζηγάπ, σεντέ σεπάπ. Καὶ ἔτζη ὁ κατής τὸν ἔκαμεν σεντζήλι νὰ τὸν κρεμάσουν. Καὶ πολλοὶ τὸν εἶπαν νὰ γένη Τοῦρκος νὰ ἐγλητώσῃ καὶ αὐτός δὲν ἠθέλησεν· καὶ ἔτζη εὐγαλαν τὰ χαντζιάρια τοῦς καὶ τὸν ἐχτήπησαν εἰς πέντε ἔξι μερὲς καὶ ὥς τε τὸν κρεμάσουν μόλῃς ἔζηεν. Καὶ τὸν ἐκρέμασαν εἰς τὸν κάτω τὸν καρβασαρά εἰς τὴν ἄκρη τοῦς ἀπατζήδες.»¹⁷⁶

Το απόσπασμα αυτό είναι ένα επιπλέον πολύτιμο τεκμήριο που μας βοηθά να ανιχνεύσουμε και να περιγράψουμε τις σχέσεις που επικρατούσαν στη μικροκοινωνία των Σερρών ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους αυτή την περίοδο. Οι πληροφορίες που μας παρέχει είναι πολλές και άκρως ενδιαφέρουσες και αφορούν διαφορετικές πτυχές της συνύπαρξης των δύο λαών. Ταυτόχρονα, μας δίνει τα χαρακτηριστικά δύο ατόμων που ανήκαν σε διαφορετικές εθνότητες, τα οποία όμως δεν μπορούν να γενικευθούν ώστε να αποδώσουμε στερεοτυπικά χαρακτηριστικά στον ένα ή στον άλλο λαό. Εξετάζοντας τα πράγματα σε ατομικό

¹⁷⁵ Δεν το ανεχόμαστε.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 52-53.

επίπεδο βλέπουμε ότι εδώ ο συγκεκριμένος Έλληνας, ο οποίος τελικά καταδικάζεται σε θάνατο, χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα ως νεκπετής¹⁷⁷ και άκαμάτης, και φέρεται να έχει μπλέξει με τους χασάσηδες.¹⁷⁸

Ο Απόστολος Βακαλόπουλος παρατηρεί ότι ο Έλληνας πολλές φορές για να ανταπεξέλθει στις καταπιέσεις που υφίστατο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, αναγκάζεται αμυνόμενος να χρησιμοποιήσει ως όπλα –θα προσθέταμε, με όρους της ψυχολογίας, ως μηχανισμούς άμυνας– μερικές κακές ιδιότητες του χαρακτήρα του, ν’ αναπτύξει την τάση του προς το ψέμα, την υποκρισία και την απάτη. Τις τάσεις αυτές, από τους πρώτους κιόλας αιώνες της Τουρκοκρατίας, τις αποδίδουν Έλληνες λόγιοι και ξένοι παρατηρητές στην ανάγκη των Ελλήνων να συζούν με σκληρούς και φιλοχρήματους κατακτητές, προκειμένου ν’ αποφεύγουν, όσο μπορούν, την καταπίεση.¹⁷⁹ Μάλιστα, θεωρεί την κατάπτωση του πνευματικού επιπέδου των Ελλήνων ως μία από τις συνέπειες του τουρκικού δεσποτισμού.¹⁸⁰

Φαίνεται μάλιστα ότι οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης είχαν ολέθριες συνέπειες στην ψυχή των Ελλήνων, καθώς η σκιά του κατακτητή έπεφτε πάνω τους βαριά. Τις συνέπειες αυτές τις ένιωθαν οι βαθιά μορφωμένοι Έλληνες, όπως ο Ιωάννης Ζυγομάλας, ο οποίος υπήρξε Μέγας Ρήτωρ του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο οποίος έλεγε στον ιερέα της Γερμανικής Πρεσβείας St. Gerlach ότι «οι Έλληνες είναι ψεύτες, γιατί ζουν κάτω από το ζυγό κακών ανθρώπων, οι οποίοι κάθε μέρα τους εξαπατούν».¹⁸¹

Για να επανέλθουμε στον Παπασυναδινό, σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, κάποιοι Έλληνες μπήκαν ένα βράδυ στο σπίτι ενός Τούρκου και τον χτύπησαν. Πρόκειται για την πρώτη μαρτυρία στο *Χρονικό* που επιβεβαιώνει ότι και οι Τούρκοι έπεφταν θύματα Ελλήνων. Το να δαρθεί όμως ένας Τούρκος από έναν Έλληνα δεν μπορούσε να γίνει δεκτό από τους ομοεθνείς του. Μάλιστα, ο

¹⁷⁷ Σημαίνει άτυχος.

¹⁷⁸ Σημαίνει ποταπός.

¹⁷⁹ Απ. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα. Έρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 89.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 90.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 91-92.

Παπασυναδινός τους παρουσιάζει να λένε: «*Ἐμεῖς νὰ ἤμεσταν Τούρκοι καὶ οἱ χριστιανοὶ νὰ μᾶς ὀρίζουν καὶ νὰ μᾶς κρούγουν, ἡμεῖς αὐτὸ δὲν τὸ στέργωμεν*». Με αυτά τα λόγια φαίνεται η εικόνα της ανωτερότητας που είχαν οι Οθωμανοί Τούρκοι για τους εαυτούς τους. Πίστευαν ότι, ως κατακτητές, οι Τούρκοι ήταν ανώτεροι από τους χριστιανούς *ραγιαδες*. Φυσικά, το ζήτημα αυτό έπρεπε να εκδικαστεί από τον Οθωμανό δικαστή. Όπως είπαμε, κατά κανόνα, η θέση ενός χριστιανού στα τουρκικά δικαστήρια ήταν σαφώς μειονεκτικότερη, σε σχέση μ' αυτήν ενός μουσουλμάνου.

Ένα, επίσης, σημαντικό για το θέμα μας στοιχείο που μας δίνει αυτή η μαρτυρία είναι ο ρόλος του πρωτογέροντα Βασίλη. Ο Έλληνας πρωτογέροντας που καλείται να καταθέσει στη δίκη, προτιμά να μην έρθει σε σύγκρουση με τους Τούρκους, οι οποίοι τον κοιτούσαν απειλητικά, και κατηγορεί τον ομοεθνή του Αλεξανδρή.¹⁸² Στη συνέχεια, ο δικαστής, χωρίς να επιβεβαιώσει και να διασταυρώσει τις πληροφορίες γι' αυτό το γεγονός, καταδικάζει τον κατηγορούμενο Έλληνα σε θάνατο δι' απαγχονισμού. Για ακόμη μία φορά, πριν από την εκτέλεση, οι Τούρκοι του προτείνουν έναν τρόπο αποφυγής του θανάτου, αν επέλεγε να γίνει *Τούρκος*, δηλαδή να εξισλαμιστεί. Ωστόσο, ο Αλεξανδρής δεν δέχεται και για αυτό πρώτα βασανίζεται, πέντε-έξι ημέρες με ραβδισμό και έπειτα εκτελείται. Παρόλο που στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο καδής απεικονίζεται ως σκληρός και άκαμπτος, άλλες φορές οι καδήςδες παρουσιάζονται ως συμβιβαστικοί και μάλλον καλοπροαίρετοι, σε πολλές δε περιπτώσεις προτρέπουν τους Χριστιανούς να λυπηθούν τη ζωή τους και να επιλέξουν τον κρυπτοχριστιανισμό ή ακόμη επιδιώκουν να τους απαλλάξουν χαρακτηρίζοντάς τους ως παράφρονες.

¹⁸² Ο Γερμανός φιλόλογος Brandis αποδίδει την τάση των Ελλήνων αρχόντων, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, να καταπιέζουν, φορολογικά τους συμπατριώτες τους στο ότι ήθελαν να ανταποκριθούν στην πλεονεξία των Τούρκων αξιωματούχων. Σε παρόμοια θεώρηση φαίνεται να καταλήγει και ο Βαυαρός φιλέλληνας Karl Heideck, ο οποίος παρατηρεί ότι αν ένας όμορφος βλαστός δεν έχει διέξοδο να αναπτυχθεί προς τα επάνω, αναζητά λοξούς δρόμους ώστε να μπορέσει να επιζήσει. Μ' αυτόν τον τρόπο όμως δε θα αποκτήσει ποτέ έναν ευθύ, αλλά έναν ροζιάρικο και στραβό κορμό. Αυτό θα είναι αποτέλεσμα όχι της ελαττωματικής του φύσης αλλά της κακής μεταχείρισής του και καλλιέργειας. Σ' αυτές τις συνθήκες αποδίδονται από τους παραπάνω παρατηρητές η τεμπελιά, ή χαλαρότητα και η βραδύτητα στον χαρακτήρα των Ελλήνων κατά την εν λόγω περίοδο, που την παρατηρούν οι ξένοι περιηγητές, καθώς οι υπόδουλοι Έλληνες

Κατά την οθωμανολόγο Ελισσάβετ Ζαχαριάδου, ειδικά οι αξιωματούχοι που ήταν υπεύθυνοι για τον κοινωνικό έλεγχο και επιδίωκαν να διασφαλίζουν τη δημόσια τάξη, ήταν ενήμεροι αυτών των εντάσεων και έκαναν προσπάθειες για να αποφευχθεί το μαρτύριο των χριστιανών.¹⁸³ Πράγματι, όπως βλέπουμε και σ' αυτό το απόσπασμα, οι Τούρκοι προσφέρουν στον Αλεξανδρή έναν τρόπο διαφυγής του μαρτυρίου. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι δίνεται εδώ, έμμεσα, μια αρκετά θετική εικόνα για τα όργανα της οθωμανικής εξουσίας.

III. Καταστροφές εκκλησιών

Η βαρβαρότητα των Τούρκων δεν σταματά, κατά τον Παπασυναδινό, απλά στις άδικες εκτελέσεις ή στις δολοφονίες Χριστιανών, αλλά υποδεικνύεται και με την καταστροφή εκκλησιών, όπως για παράδειγμα με την καταστροφή της εκκλησίας του Ταξιάρχη Σερρών, στην οποία αναφέρεται ο Παπασυναδινός: *«Τῷ αὐτῷ χρόνῳ, Φευρουαρίῳ κγ, ἡμέρα Σαββάτο τῶν ψυχῶν, ἐχάλασαν οἱ Τούρκοι τὸν Ταξιάρχη, τὴν ἐκκλησίαν εἰς τοὺς κυροπουλάδες εἰς τὰς Σέρρας καὶ ὅλες ταῖς εἰκόνες ἐσύντρυψαν καὶ τὴν ἀργυροκαπνησμένη εἰκόνα τοῦ Ταξιάρχου καὶ ἐλάλησαν μέσα καὶ ἐπροσκήνησαν. Ἄκριτα τὴν ἐχάλασαν καὶ πολλὰ κακὰ ἔκαμαν μέσα καὶ ἀπόμνηνεν ἔρημη ἕως τὴν σήμερον ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Ἡ ἐτία, μὲ τὸ νὰ τζακόνουντε οἱ πρωτογέροι πῖος νὰ γένη πρωτόγερος καὶ μὲ τὸ νὰ ἦτον ὁ Παπακομνηανός, ἐσυνέβαλαν τοὺς Τούρκους. Καὶ το πᾶν ὅλως ἡ ἐτία ἦτον ἀπὸ ἐμᾶς μερικοὺς χριστιανούς. Κρίμα εἰς αὐτούς καὶ κρίμα εἰς τὴν ψυχὴν τους. Ἀμποτες Κύριε δικεοκρίτα ἐσύ ὁπού ἡξεύρης τίς ἡ ἐτία, ἀπόδος τὸ ἀνταπόδωμα αὐτῶν ἐδῶ εἰς τὴν γῆν σωματικά καὶ μὴ ἐν τῇ φοβερά ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως. Διότι μεγάλον χάρισμα ἔχασεν ὅλη ἡ Μακεδωνία, ὁπού ἦτον τῶν ἐπτωχῶν ἰατρός. Διότι πολλοὶ κουφοὶ καὶ βουβοὶ καὶ δεμονησμένοι ἐγίνεαν· οὐ μόνον [ἀπό] τὸ ἡμετέρον γένος ἀλλὰ πολλὰ μάλλον καὶ ἐκ τῶν Ἀγαρηνῶν»*.¹⁸⁴

απέκτησαν πολλά από τα ελαττώματα των κατακτητών. Οι απόψεις αυτών των ξένων παρατηρητών παρατίθενται από τον Απ. Βακαλόπουλο, ό. π., σ. 182-183.

¹⁸³ Βλ. Ελισσάβετ Ζαχαριάδου, «Βίοι νεότερων αγίων: η επαγρύπνηση γιὰ τὸ ποίμνιο, στο: Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας», στο *Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, επιμ. Ε. Κουντούρα - Γαλάκη, Αθήνα 2004, σ. 223.

¹⁸⁴ Γ. Καφτάντζης, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, ό. π., σ. 56-57.

Κατέστρεψαν, λοιπόν, χωρίς καμία αιτία τον ναό των Ταξιαρχών. Έσπασαν την εικόνα του Ταξιάρχη και κατέστρεψαν όλες τις άλλες εικόνες. Προκάλεσαν τόση καταστροφή στο ναό ώστε για μεγάλο χρονικό διάστημα αυτός ήταν ερειπωμένος. Η καταστροφή του ναού στοίχισε σε ολόκληρη τη Μακεδονία, διότι η εικόνα αυτή ήταν θαυματουργή. Πολλοί ασθενείς Έλληνες και Τούρκοι, κουφοί, βουβοί και δαιμονισμένοι, όταν προσκυνούσαν την εικόνα στο ναό με πολλή πίστη θεραπεύονταν. Η καταστροφή των εκκλησιών από τους Οθωμανούς είχε πολύ μεγάλο αντίκτυπο στη χριστιανική κοινότητα και καθόριζε, σε μεγάλο βαθμό, την αρνητική εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Χριστιανοί για τους Οθωμανούς Τούρκους, καθώς, η εκκλησία ήταν το κέντρο της χριστιανικής κοινότητας και εξέφραζε όχι μόνο τις θρησκευτικές αλλά και τις κοινωνικές αξίες των Χριστιανών.¹⁸⁵ Για αυτό, ο Παπασυναδινός τονίζει ότι οι Τούρκοι τιμωρήθηκαν από το Θεό για αυτή την πράξη τους. Μάλιστα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα επίθετα, τα ουσιαστικά και γενικά οι εκφράσεις, που χρησιμοποιεί ο Παπασυναδινός για να χαρακτηρίσει τους Τούρκους, «*ὡσὰν λησάροι, ἄγριοι θύρες, σκύλους καὶ ἄπιστους, τὰ δόντιά τους ἔτριζαν*». Γενικά, σε ελληνικές πηγές της περιόδου της Τουρκοκρατίας οι Τούρκοι χαρακτηρίζονται, συνήθως, ως *σκύλοι*, συχνά δε με το σύνθετο *σκυλομουρτάτες*, δηλαδή αρνητές της πίστης, κάτι που επιτείνει την αρνητική εικόνα που είχαν σχηματίσει γι' αυτούς οι Έλληνες. Παρομοιάζονται με σκυλιά και με άγρια ζώα, καθώς, όπως και αυτά, σκοτώνουν χωρίς έλεος.¹⁸⁶

Ο Παπασυναδινός χαρακτηρίζει, επίσης, τους Τούρκους ως *άσεβεις* και *άπιστους*.¹⁸⁷ Τους διακρίνει, δηλαδή, από τους Έλληνες, που παριστάνονται γενικά

¹⁸⁵ Γ. Νικολάου, «"Εμείς" και οι "Άλλοι": η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», *ό.π.*, σ. 431-432.

¹⁸⁶ Με άγρια ζώα παρομοιάζονται οι Τούρκοι και στα έργα των ιστορικών της Άλωσης· βλ. Αν. Ζωγράφος, «Η παράσταση του "Τούρκου" στους ιστορικούς της Άλωσης», *ό.π.*, σ. 30-31. Αλλά και στα *Απομνημονεύματα* των Αγωνιστών του '21 χαρακτηρίζονται οι Τούρκοι ως *σκύλοι*. Ενδεικτικά, στα *Απομνημονεύματα* του, ο Θ. Κολοκοτρώνης χαρακτηρίζει τους Τούρκους ως *σκυλομουρτάτες*, βλ. Αλκμήνη Κυρήκου, *Η εικόνα των Τούρκων της Πελοποννήσου μέσα από ελληνικές πηγές (μέσα περ. 18^{ου} αι. – 1821)*, *ό.π.*, σ. 53.

¹⁸⁷ Φυσικά, ο Παπασυναδινός δεν είναι ο μόνος Έλληνας συγγραφέας που χαρακτηρίζει του Τούρκους ως *άσεβεις* και *άπιστους*. Πρόκειται για ένα από τα στοιχεία της εικόνας των Τούρκων που έχουν κληρονομηθεί από τα κείμενα της περιόδου μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως·

ως ευσεβείς και πιστοί, λόγω της διαφορετικής θρησκείας τους, κάτι που συνιστά το δεύτερο βασικό στοιχείο της ετερότητας, παράλληλα με τη διαφορετική εθνοτική καταγωγή. Ωστόσο, στο *Χρονικό* δεν εντοπίζονται εκτενή χωρία, που να αναφέρονται σε αυτόν τον διαχωρισμό.

IV. Εικόνες Οθωμανών αξιωματούχων

Από τις δύο πηγές, οι οποίες εξετάζονται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, μόνο το *Χρονικό* του Παπασυναδινού μας δίνει πληροφορίες, οι οποίες μας επιτρέπουν να δούμε ποια εικόνα είχε σχηματίσει για τους Τούρκους αξιωματούχους. Αντίθετα, στο *Βιβλίον Πίστις* του Τέρπου δεν γίνεται ο παραμικρός λόγος για Τούρκους αξιωματούχους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Παπασυναδινός ζει σε μία εποχή κατά την οποία αρχίζουν οι προσπάθειες ανασυγκρότησης του οθωμανικού κράτους, πρώτα από τον σουλτάνο Οσμάν Β' (1618-1622) και έπειτα από τον σουλτάνο Μουράτ Δ' (1623-1640).¹⁸⁸

Ο Παπασυναδινός κάνει στο έργο του αναφορά στους δύο αυτούς σουλτάνους. Για τον Οσμάν Β' αναφέρει τα εξής: «*Τῷ αὐτῷ χρόνῳ, τὸν Μάιον μῆναν, ἔκαμαν ἐπανάστασι ὅλοι οἱ γιανιτζάροι καὶ οἱ σπαχῆδες καὶ ὅλη ἡ Πόρτα κατὰ τὸν σουλτὰν Ὅσμάνη. Καὶ ἔκαμαν τέρατα καὶ σειμῖα καὶ ἐχάλασαν τὸν βεζῆρι καὶ ἔπνηξαν καὶ τὸν σουλτὰν Ὅσμάνη, καὶ ἔκαμαν αὐτὴν τὴν μεγάλην παρανομίαν ὅπου ποτὲ εἰς το γένος τους δὲν τὸ ἔκαμαν. Κρῖμα εἰς αὐτούς καὶ κρῖμα εἰς τὸν βασιλέα τὸν νεούτζηκον καὶ ἔμορφον. Πρεπὸν εἶναι ὅλη μας να τὸν λυπηθοῦμεν*».¹⁸⁹

Ο συγγραφέας αναφέρεται στον θάνατο του Οσμάν Β', ο οποίος δολοφονήθηκε το 1622 από τους γενιτσάρους, κατά την διάρκεια εξέγερσής τους. Πρόκειται για μία από τις πιο μαύρες στιγμές της ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για τους ίδιους τους Οθωμανούς, καθώς, για πρώτη φορά το

βλ. Αν. Ζωγράφος, «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της άλωσης», *ό. π.*, σ. 27-33. Οι Τούρκοι χαρακτηρίζονται με τα ίδια επίθετα και στα απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821. Για αυτό το θέμα, βλ. Γ. Νικολάου, «“Εμείς” και οι “Άλλοι”: η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», *ό. π.*, σ. 423.

¹⁸⁸ Για τις μεταρρυθμίσεις βλ., συνοπτικά, το αντίστοιχο κεφάλαιο της Εισαγωγής.

¹⁸⁹ Γ. Καφτάντζης, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, *ό. π.*, σ. 36-37.

επίλεκτο σώμα των γενιτσάρων, που είχε ως υποχρέωση να προστατεύει τον σουλτάνο, πράττει ακριβώς το αντίθετο, δολοφονώντας τον, για το καλό του σουλτανικού θεσμού.¹⁹⁰ Αυτή φαίνεται ότι ήταν και η άποψη του ίδιου του Παπασυναδινού, ο οποίος τονίζει για τον πνιγμό του Οσμάν Β', ότι «*έκαμαν αὐτὴν τὴν μεγάλην παρανομίαν ὅπου ποτὲ εἰς το γένος τους δὲν τὸ ἔκαμαν*». Ο διαχωρισμός εδώ είναι σαφής· οι Οθωμανοί ήταν τόσο απάνθρωποι που δεν σταμάτησαν ούτε στη δολοφονία του ίδιου τους του σουλτάνου. Αντιθέτως, ο συγγραφέας καλεί όλους –και πρέπει να θεωρήσουμε πως εννοεί εδώ και όλους του Χριστιανούς– να λυπηθούν για την δολοφονία του. Μάλιστα, τέτοια ήταν τα φιλικά αισθήματα, που έτρεφε ο Παπασυναδινός γι' αυτόν τον Σουλτάνο, που τον χαρακτηρίζει *νεοῦτζηκον καὶ ἔμορφον*. Έχουμε, λοιπόν, εδώ μία πολύ θετική εικόνα για έναν Οθωμανό αξιωματούχο που βρισκόταν στην κορυφή της πυραμίδας της διοίκησης του οθωμανικού κράτους.

Στον σουλτάνο Μουράτ Δ' αφιερώνει περισσότερες σελίδες του *Χρονικού* του. Αναφέρει, αρχικά, ότι το έτος 1623 «*Ἐν μηνί Σεπτεμβρίῳ ἐγένην βασιλεύς ὁ σουλτάν Μουράτης καὶ ἦτον ὡς ιε' χρονῶν καὶ ἐβασίλευσεν χρόνους ις' καὶ μῆνας ε' . Καὶ εἰς τοὺς πρώην βασιλεῖς ἦτον μεγάλη ἀδικία εἰς ὅλον τὸν κόσμον καὶ πολιαρχία καὶ αὐτὸς ἐχάλασεν τοὺς καφενέδες εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ὁμοῖος καὶ τὸ τητοῦνι*¹⁹¹ *καὶ δεν τὸ εἶνεν τινὰς τὸ καθόλου, διότι πολλοὺς ἔχασεν ἄνδρες καὶ γυναικες ἕως οὗ νᾶ παύσουν . Ὅμοῖος καὶ ὅσοι ἦτον τύρανοι κᾶν τε βεζήρηδες κᾶν τε πασιάδες κᾶν τε μουφτήδες κᾶν κατλεσκέρηδες*¹⁹² *κᾶν τε κατῆδες κᾶν τε πέγηδες*¹⁹³ *κᾶν τε ἀγάδες κᾶν τε γιανιτζάραγαι καὶ ὀταπασίδες*¹⁹⁴ *κᾶν τε ζορπαπασίδες,*¹⁹⁵ *ὅλους ἔκοφτεν, δὲν ἔλειπεν ἡμέρα νὰ μὴν κόψη κανέναν . Καὶ ἔτζη τὸν ἐτρόμαξαν ὅλοι οἱ Τούρκοι καὶ ἦτον πᾶσα ἡμέρα ἀποθαμένοι ἀπὸ τὸν φόβον τους . Διότι παραστορίζουνταν καὶ ἐπερπάτιεν πᾶσαν ἡμέραν καὶ ἐμαθήνησκειν τὰ πάντα . Καὶ*

¹⁹⁰ G. Castellan, *Η ιστορία των Βαλκανίων*, ό. π., σ. 230.

¹⁹¹ Το κάπνισμα. Από το τουρκικό τατούν = καπνός πίπας, τσιγάρου.

¹⁹² Κριτές, στρατοδίκες.

¹⁹³ Μπέηδες

¹⁹⁴ Αντί ονταμπασήδες . Από το οντάς = ο σουλτανικός θάλαμος. Αξιωματούχοι στην αυτοκρατορική υπηρεσία, στο παλάτι του σουλτάνου.

¹⁹⁵ Αρχηγοί του σώματος των ατάκτων.

ὅλες ἡ δουλίες τῆς βασιλεῖας μοναχός τὰ ἐκείταζεν. Καὶ ἔτζη ἔπαυσαν ἡ ἀδικίαι· καὶ τότες ἦτον νὰ ἰδῆς το πῶς ἐπεριπάτην το πρόβατον με τὸν λύκον. Πρεπὸν εἶναι καὶ εἰς ἡμᾶς ὦ ἀδελφέ, νὰ τὸν κλαύσωμεν τὸ πῶς τὸν ἔχασάμεν τιοῦτον βασιλέα καὶ νὰ τὸν λυπηθοῦμεν νὰ να ὑποῦμεν: Ὡ ἀλή εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀθλίους, τοὺς ἐπτωχοὺς, τοὺς κακορίζικους, τους παντόρφανους. Διότι πλέον τέτιον βασιλέα δεν θέλωμεν εὔρη εἰς τὴν ζωὴν μας».¹⁹⁶

Ο Παπασυναδινός δεν μπορεί να περιορίσει την χαρά του για την ανάληψη της εξουσίας από τον Μουράτ Δ'. Ο λόγος δεν είναι άλλος από τις μεταρρυθμίσεις, που επέβαλλε στο κράτος ο νέος σουλτάνος.¹⁹⁷ Κάποιες από αυτές τις αλλαγές τις περιγράφει και ο συγγραφέας του *Χρονικού*, τονίζοντας τη σκληρότητα, με την οποία αντιμετώπισε τους διεφθαρμένους διοικητές της αυτοκρατορίας. Στην πραγματικότητα, ο Μουράτ πολέμησε τη διοικητική διαφθορά, εκτελώντας όσους Οθωμανούς αξιωματούχους δεν εκτελούσαν σωστά τα καθήκοντά τους και διέπρατταν αυθαιρεσίες. Όπως γράφει ο Παπασυναδινός, έτσι σταμάτησαν οι αδικίες σε βάρος των ραγιάδων και επικράτησε τόση ησυχία και επικράτηση του νόμου, ώστε «ἐπεριπάτην το πρόβατον με τὸν λύκον». Η πολύ καλή γνώμη που έχει ο Παπασυναδινός για τον ανώτατο άρχοντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι, κατ' επέκταση, μία πολύ θετική πρόσληψη και εικόνα για την οθωμανική διοίκηση. Βέβαια, το γεγονός ότι ο συγγραφέας τονίζει πως ο συγκεκριμένος σουλτάνος στράφηκε με σφοδρότητα εναντίον των κακών αξιωματούχων του κράτους μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι θέλει, ταυτόχρονα, να προβάλλει και τα κακώς κείμενα στο κράτος του σουλτάνου.

Ο Παπασυναδινός αναφέρεται και στην επίσκεψη ενός ειδικού απεσταλμένου του Μουράτ Δ' στις Σέρρες, προκειμένου να ελέγξει τους τοπικούς αξιωματούχους οι οποίοι, επιδιώκοντας προσωπικό οικονομικό όφελος, καταδυνάστευαν τον χριστιανικό πληθυσμό. Όπως γράφει, «Τῷ αὐτῷ χρόνῳ [1626], Μαῖῳ, ἦλθεν ὁ Κενάν πασιὰς εἰς τὰς Σέρρας, ἐπῆτροπος τοῦ σουλτάν Μουράτη, εἰς ὅλην τὴν Δύσιν νὰ περιπατήσῃ. Καὶ ἐκόνεψεν εἰς τοῦ Χατζῆ Ἀχμάτη το σπήτι, διότι ὁ Καραχμάτης

¹⁹⁶ Γ. Καφτάντζης, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, ό. π., σ. 43-45.

ἤχεν πάγη εἰς το κιαπέ¹⁹⁸ νὰ γένη χατζής. Καὶ τὸ περισσότερον ἐφοβήθη τον σουλτὰν Μουράτη, νὰ μην τον χαλάσῃ ὁ Κενὰν πασιάς. Καὶ ἔτιζ ἐκάθησεν ὁ πασιάς αὐτὸς ἡμέρες κ' καὶ ἤρχονταν ἀπὸ τὰ ὅλα χωρία καὶ ἀπὸ τὰ κάστροι καὶ εὑρίσκαν μεγάλην δικεοσύνη. Καὶ ἔτιζ ἦλθεν ὁ **Κούλογλης**, ἀπὸ το Σιδερόκαστρον ἄνθρωπος ὡς λζ' χρονῶν· ἔμορφος, μαυρογένης, τζελεπής.¹⁹⁹ Ἀμὴ **ἤχε κάμη εἰς τὸ Σιδερόκαστρον πολλές κακοσύνες καὶ πολλοὺς ἐκρέμασεν ἄκριτα** χωρὶς τοῦ κάτη τὸν λόγον· καὶ ἦτον κακὸν ἀβάνης εἰς ὅλην τὴν Βουλγαρίαν καὶ Μακεδωνίαν. ὁμοῖος ἦλθεν καὶ ὁ Τουπάλης ἀπὸ τὴν Θεσσαλονήκιν με πολλήν ταφράν²⁰⁰ καὶ αὐτὸς χειρότερος ἀβάνης ἀπὸ τὸν Κούλογλη. Καὶ ἤφεραν πολλές δωρεές καὶ οἱ δύο τὸν πασιά· καὶ αὐτὸς τοὺς ἐδέχτην ἀσπασίως καὶ τὴν τριτὴν ἡμέραν τοὺς ἐκάλεσεν ὁ πασιάς τὸ βράδι νὰ τοὺς φιλεύσῃ· καὶ ἔτιζ ἐκείνην τὴν νύκτα ἔπνιζεν καὶ τοὺς δύο καὶ τοὺς ἔριζεν εἰς τὴν στράταν μέσα εἰς τὸ Κάστρον· καὶ τάχῃ εὐρέθησαν πνημένοι· καὶ ἐτρώμαζαν ὅλοι οἱ Τούρκοι καὶ **ὅλοι οἱ ἀβάνηδες καὶ ὅλοι οἱ χριστιανοὶ εθαύμαζαν εἰς τὸ ἀνέλπιστον καὶ ἐδόξασαν τὸν Θεὸν καὶ ἐποληχρονοῦσαν τὸν σουλτὰν Μουράτη**. Καὶ πλέον δὲν ἐκείταζες εἰς τὸ παζάρι <πλέον> κανέναν Τοῦρκον, μόνον ἔφηγαν ἄλλη εἰς τὸ βουνῶ καὶ ἄλλη εἰς τὸ ὄρμάνη καὶ ἄλλη ὅπου καὶ ἂν τοὺς ἐβόλεν. Καὶ με μίαν εὐδομάδα ἤφεραν τὸν Ἡσούφαγα τὸν Δραμιώτη ἀπὸ τὴν Σοφίαν ὅπου ἐμάζωνεν χαράτζηα καὶ ἦτον καὶ αὐτὸς κακὸς ἀβάνης χειρότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Καὶ πάραυτα ἐκείνην τὴν νύκτα ἔπνιζεν καὶ αὐτὸν. Καὶ ἀπὸ τότες ὅλη οἱ Τούρκοι ἐσοφρονήστηκαν καὶ ἐτρώμαζαν τὸν σουλτὰν Μουράτη καὶ ἔπαυσαν ἀπὸ τέσ ἀδικίες».²⁰¹

Φυσικά, γι' αὐτοὺς τοῦ Οθωμανοῦς αξιωματούχους ὁ ἐρχομὸς στις Σέρρες τοῦ σουλτανικοῦ ἀπεσταλμένου καὶ ὁ ἐλεγχὸς τοὺς κάθε ἄλλο παρά καλοδεχούμενος ἦταν, αφοῦ ὅλοι τιμωρήθηκαν με θάνατο, ὥστε νὰ παραδειγματιστοῦν οἱ υπόλοιποι Οθωμανοὶ αξιωματούχοι καὶ νὰ παύσουν νὰ ἀδικοῦν το λαό, ἐννοεῖται πρωτίστως τοὺς χριστιανούς. Αντίθετα, γιὰ τοὺς

¹⁹⁷ Γι' αὐτές τις μεταρρυθμίσεις, βλ. Φ. Κοτζαγεώργης – Δ. Παπασταματίου, *Ιστορία τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς οθωμανικῆς πολιτικῆς κυριαρχίας*, Αθήνα 2015, σ. 46.

¹⁹⁸ Ἀντί Κααμπά, στη Μέκκα.

¹⁹⁹ Εὐγενικός, ἀρχοντάνθρωπος.

²⁰⁰ Ὑπερηφάνεια, ἀλαζονεία.

²⁰¹ Γ. Καφτάντζης, *Ἡ Σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινού*, ὁ. π., σσ. 47-48.

Χριστιανούς τα μέτρα που πήρε αυτός ο σουλτάνος ήταν μια πραγματική ανακούφιση και γι' αυτό τον πολυχρονούσαν. Δυστυχώς, πέθανε νέος και γι' αυτό η λύπη τους ήταν μεγάλη. Είναι, λοιπόν, περιττό να σημειώσουμε το πόσο θετική εικόνα δίνεται εδώ για την κεφαλή του οθωμανικού κράτους αυτή την περίοδο.

Ο Παπασυναδινός τονίζει ότι δεν επρόκειτο να ξαναβρούν οι Χριστιανοί ποτέ έναν τόσο καλό και δίκαιο σουλτάνο. Οι Τούρκοι διοικητές κυριεύτηκαν από τρόμο και φόβο. Θα επαναλάβουμε ότι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ζήτημα που μας απασχολεί η παρομοίωση που κάνει ο συγγραφέας για να περιγράψει αυτή τη νέα κατάσταση: «*καὶ τότες ἦτον νὰ ἰδῆς το πῶς ἐπεριπάτην το πρόβατον με τὸν λύκον*». Για μία ακόμη φορά, οι Τούρκοι παρομοιάζονται με ένα άγριο σαρκοβόρο ζώο, τον λύκο, ενώ οι Χριστιανοί, παρομοιάζονται με το άκακο και ήρεμο πρόβατο, το οποίο κινδύνευε να φαγωθεί από τον λύκο. Όπως υπογραμμίζει ο Παπασυναδινός, η διακυβέρνηση του Μουράτ, επέβαλε στους Οθωμανούς αξιωματούχους το αίσθημα του φόβου και της τιμωρίας, σε περίπτωση που δεν εκτελούσαν καλά τα καθήκοντά τους, αδικώντας τον χριστιανό *ραγιά*.

Ο Παπασυναδινός αναφέρεται, επίσης, στον θάνατο του μεγάλου βεζίρη, Μπαϊράμ πασά. Αυτός υπήρξε ένας σημαντικός βεζίρης την περίοδο της σουλτανίας του Μουράτ Δ', του οποίου είχε παντρευτεί την αδελφή. Σκοτώθηκε σε μία εκστρατεία των Οθωμανών έναντι των Περσών, στη Βαγδάτη το 1637.²⁰² Για τον θάνατο του, γράφει ο Παπασυναδινός, «*Τῷ αὐτῷ χρόνῳ, τὸν Αὐγουστον μῆναν, ἀπέθανεν ὁ Μπαριάμ πασιᾶς εἰς τὸ σεφέρι τὸ Παγδάτι, ἄνδρας φρωνημώτατος καὶ δοκιμώτατος καὶ πολλά ἐκηβέρναν τὴν βασιλεῖαν*».²⁰³ Είναι πολύ έκδηλη η μεγάλη εκτίμηση που τρέφει ο συγγραφέας για τον μεγάλο βεζίρη του Μουράτ Δ', που τον χαρακτηρίζει με τα πιο θετικά επίθετα: «*ἄνδρας φρωνημώτατος καὶ δοκιμώτατος*» και τον επαινεί για τον τρόπο με τον οποίο ασκούσε την εξουσία του.

²⁰² Οι Πέρσες είχαν καταλάβει την Βαγδάτη το 1624, ωστόσο, ο Μουράτ με δύο εκστρατείες του εναντίον των Περσών το 1637 και το 1638 κατάφερε να την ανακαταλάβει και να αναγκάσει τους Πέρσες, μετά την ήττα τους να υπογράψουν συνθήκη ειρήνης. Για αυτήν την εκστρατεία συνοπτικά· βλ. Φ.. Κοτζαγεώργης – Δ. Παπασταματίου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, ό. π., σσ. 46-47.

²⁰³ Γ. Καφταντζής, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, ό. π., σ. 69.

Η τελευταία αναφορά του Παπασυναδινού για τον Μουράτ Δ' αφορά την νίκη των στρατευμάτων του στη Βαγδάτη και την ανακατάληψη αυτής της πόλης: «Ὁ σουλτάν Μουράτης ἐπῆρεν τὸ Μπαγδάτι καὶ ἔστειλεν εἰς τὸν κόσμον τοῦ ὅλον νὰ κάμουν ντουνανμάν καὶ νὰ χαροῦν οἱ πάντες εἰς τὴν νίκην τοῦ βασιλέα. Καὶ ἔτζι ἔκαμαν ντουνανμάν τὰ κάστρα ἀπὸ κ ἡμέρας καὶ οἱ χῶρες καὶ οἱ κοιῖνάροι ἀπὸ γ ἡμέρες. Καὶ τὶς διηγῆσετε τὰ ὅσα ἔκαμαν τὰ ρουφέτια πᾶσα ἕνα, θαμᾶσματα καὶ τέρατα καὶ σημεῖα. Καὶ ἐχαίρονταν ὅλος ὁ κόσμος καὶ ὅλες οἱ φυλές, ἄνδρες τε καὶ γυναιῖκες καὶ ἔτρωγαν καὶ ἔπιναν καὶ ἐφωροῦσαν καὶ ἐχερουνταν. Καὶ τὰ ἐργαστήρια στολισμένα μὲ πᾶσα λογιῆς στολίδια. Καὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εὐφράνθησαν εἰς τὴν νίκην τοῦ βασιλέως».²⁰⁴

Οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους παύουν να υφίστανται, σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, κατά τον εορτασμό της νίκης του Σουλτάνου. Όλοι οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας, κάθε εθνότητας και κάθε θρησκείας, διοργάνωσαν γλέντια στις πόλεις και στα χωριά για να γιορτάσουν αυτή τη μεγάλη στρατιωτική νίκη των οθωμανικών στρατευμάτων. Το ερώτημα που δημιουργείται εδώ είναι το αν και κατά πόσο αυτή η υπέρβαση των διαχωριστικών γραμμών ήταν ή όχι μία στιγμιαία κατάσταση και, επιπλέον, το αν αυτός ο συνεορτασμός είναι αρκετός για να συμπεράνουμε πως ο Παπασυναδινός στοχεύει να δώσει μία θετική εικόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Το ερώτημα αυτό είναι ουσιαστικό, δεδομένου ότι βασικό μέλημα του ιστορικού είναι (πρέπει να είναι) το να μην προδίδει τη σκέψη των συγγραφέων των διαφόρων πηγών που χρησιμοποιεί στις έρευνές του.

Κατά τη γνώμη μου, από την εξέταση των σημείων εκείνων της *Χρονογραφίας* του Παπασυναδινού που αναφέρονται στους Τούρκους αξιωματούχους μπορούν να εξαχθούν τα εξής συμπεράσματα για την εικόνα τους. Πρώτον, η εικόνα των δύο σουλτάνων Οσμάν Β' και Μουράτ Δ', όπως και των απεσταλμένων του δεύτερου, είναι ολοφάνερα θετική.²⁰⁵ Φαίνεται πως οι

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 73.

²⁰⁵ Γεγονός, το οποίο έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την απεικόνιση του Σουλτάνου στα έργα της περιόδου πριν από την Άλωση, στα οποία ο Σουλτάνος απεικονίζεται ως τύραννος και εχθρός των

Χριστιανοί, λόγω των μέτρων που πήραν αυτοί οι σουλτάνοι και των ευεργετικών αποτελεσμάτων που είχαν για τη θέση τους στην αυτοκρατορία, τους εκτιμούσαν και είχαν σχηματίσει μία πολύ καλή εικόνα γι' αυτούς. Δεύτερον, οι αναφορές στις τιμωρίες των τοπικών Τούρκων αξιωματούχων και στον φόβο που προκάλεσαν οι εκτελέσεις τους στους άλλους ομοεθνείς αξιωματούχους, τον κάνει να τους σκιαγραφήσει ως τους πραγματικούς εχθρούς των χριστιανών. Σχηματίζεται, δηλαδή, το δίπολο: από τη μια, καλοί και δίκαιοι σουλτάνοι-πασάδες, οι οποίοι διακρίνονται για τη σωστή διαχείριση της εξουσίας και την ισότιμη αντιμετώπιση Μουσουλμάνων και Χριστιανών, σε αντίθεση με τους τοπικούς Οθωμανούς άρχοντες και αξιωματούχους, οι οποίοι καταπιέζουν οικονομικά και κοινωνικά τους Χριστιανούς *ραγιάδες*.²⁰⁶

V. Παιδομάζωμα - Εξισλαμισμοί

Το παιδομάζωμα ήταν, αναμφίβολα, ένας από τους θεσμούς του οθωμανικού κράτους που προκάλεσε τραυματικές εμπειρίες στους χριστιανικούς πληθυσμούς, όπως φαίνεται από τα δημοτικά τραγούδια που αναφέρονται σ' αυτό, καθώς και από άλλες πηγές. Μ' αυτή την έννοια, συνετέλεσε και στον σχηματισμό μιας πολύ αρνητικής εικόνας από την πλευρά των Χριστιανών για την Οθωμανική Αυτοκρατορία και, πιο συγκεκριμένα, για την οθωμανική διοίκηση. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο εξετάζουμε σ' αυτή την ενότητα το ζήτημα αυτό, δεδομένου ότι ο Παπασυναδινός μας δίνει στη *Χρονογραφία* του πολλές πληροφορίες για παιδομαζώματα που έγιναν στις Σέρρες και στην ευρύτερη περιοχή, πολύτιμες για τη μελέτη αυτού του θεσμού.

Στην ίδια ενότητα, εξετάζουμε και τους εξισλαμισμούς που έγιναν σ' αυτή την περιοχή, για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, για να δούμε ποιοι ήταν, πάντα κατά τον Παπασυναδινό, οι λόγοι που εξανάγκασαν κάποιους χριστιανούς να μεταστραφούν στο ισλάμ και, περαιτέρω, αν πίσω από αυτούς προβάλλεται μια

Χριστιανών· βλ. Αν. Ζωγράφος, «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της Άλωσης», *ό. π.*, σς. 33-36.

²⁰⁶ Για την αρνητική εικόνα των Τούρκων αξιωματούχων στα *Απομνημονεύματα* των αγωνιστών του 1821, πρβλ. Αλκμήνη Κυρήκου, *Η εικόνα των Τούρκων της Πελοποννήσου μέσα από ελληνικές πηγές (μέσα περ. 18^{ου} αι. – 1821)*, *ό. π.*, σ. 82-106.

αρνητική εικόνα για την οθωμανική διοίκηση και για τις συνθήκες ζωής των Χριστιανών και, δεύτερον, για να δούμε πώς αντιμετώπιζαν οι χριστιανοί τους ομοθρήσκους τους που μεταπηδούσαν στο ισλάμ. Αυτό είναι πολύ σημαντικό για το ζήτημα που μας απασχολεί στην εργασία μας, αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι Χριστιανοί της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας πίστευαν ότι όσοι εξισλαμίζονταν *τούρκευαν*. Δημιουργείται, λοιπόν, εύλογα, στον ερευνητή το ερώτημα αν και κατά πόσο οι Χριστιανοί, και μάλιστα οι Έλληνες, ενέτασσαν στην κατηγορία του «Άλλου», του Οθωμανού Τούρκου, και τα άτομα εκείνα που είχαν ελληνική καταγωγή αλλά αποκόπτονταν δια του εξισλαμισμού από την ελληνική χριστιανική κοινότητα.

Ο θεσμός του ντεβσιρμέ (παιδομάζωμα) με τον υποχρεωτικό εξισλαμισμό των νέων που αρπάζονταν από τους γονείς τους έχει αποτελέσει ένα μείζον ιστοριογραφικό ζήτημα. Ήδη από τον ύστερο 14ο αιώνα οι Οθωμανοί σουλτάνοι έπαιρναν νεαρά αγόρια δέκα-δώδεκα χρονών για στρατιωτική και αυλική υπηρεσία εν είδει φόρου από τις χριστιανικές περιοχές που είχαν κατακτήσει.²⁰⁷ Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την ολοκλήρωση της κατάκτησης των Βαλκανίων (δεύτερο μισό του 15ου αιώνα), η πρακτική αυτή εξελίχθηκε σταδιακά σε θεσμό στρατολόγησης, γνωστό ως ντεβσιρμέ (*devşirme*) ή παιδομάζωμα, όπως έχει καθιερωθεί να λέγεται στα ελληνικά.

Οι νεοσύλλεκτοι νέοι του παιδομαζώματος ασπάζονταν, υποχρεωτικά, το ισλάμ και εντάσσονταν στο τάγμα των μπεκτασήδων, αποκτώντας καθεστώς σουλτανικού δούλου (*kul*). Οι περισσότεροι προορίζονταν για το σώμα των γενιτσάρων. Κάποιοι από αυτούς δέχονταν εκπαίδευση στις παλατιανές σχολές στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να είναι ικανοί να στελεχώσουν υψηλόβαθμες θέσεις στον στρατό και στη διοίκηση. Έτσι λοιπόν, ορισμένα άτομα που ήταν γεννημένοι χριστιανοί και προέρχονταν από τη βαλκανική ύπαιθρο,

²⁰⁷ Η βιβλιογραφία για το παιδομάζωμα είναι πλούσια βλ., κυρίως: Βασιλική Παπούλια, *Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο οθωμανικό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010 (α' έκδοση στα γερμανικά Μόναχο 1963)· Απ. Βακαλόπουλος, «Προβλήματα της ιστορίας του παιδομαζώματος», *Ελληνικά* 13 (1954), σ. 274-293· Vassilis Demetriades, «Some thoughts on the origins of Devşirme», *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Crete University press, 1993, σ. 23-33.

καταλάμβαναν υψηλές θέσεις στη διοίκηση για δύο περίπου αιώνες. Οι περισσότεροι μεγάλοι βεζίρηδες και ανώτεροι αξιωματούχοι από την εποχή του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄ (1451- 1481) μέχρι και τη βεζιρία του Μεχμέτ Κιοπρουλού πασά (Mehmed Köprülü paşa), μεγάλου βεζίρη από το 1656 μέχρι το 1661, προέρχονταν από ντεβσιρμέ.²⁰⁸

Οι Οθωμανοί Τούρκοι, παραβαίνοντας στο σημείο αυτό μία βασική αρχή του ισλάμ περί σεβασμού της θρησκείας των «λαών της Βίβλου», Χριστιανών και Εβραίων, εξισλάμιζαν με τη βία τα παιδιά που συγκέντρωναν με παιδομάζωμα.²⁰⁹ Το παιδομάζωμα λάμβανε χώρα σε όχι τακτά χρονικά διαστήματα. Ο χρόνος διεξαγωγής του καθοριζόταν, κυρίως, από τις στρατιωτικές ανάγκες του οθωμανικού κράτους.

Η στρατολόγηση των παιδιών γινόταν ως εξής: Ο σουλτάνος εξέδιδε φερμάνι στο οποίο αναφέρονταν οι λεπτομέρειες για τη διενέργεια του παιδομαζώματος και κυρίως οι τόποι και ο αριθμός των παιδιών που έπρεπε να συλλεχθούν. Στη συνέχεια ο αρχηγός των γενιτσάρων (*γενιτσάραγας*) έστελνε επιστολή στους καδήδες των περιφερειών όπου θα γινόταν παιδομάζωμα με την οποία τους γνωστοποιούσε τη σουλτανική απόφαση και τους εφιστούσε την προσοχή ώστε να μην υπάρξουν προσκόμματα στη διαδικασία. Ένας υψηλόβαθμος αξιωματούχος και λίγοι κατώτεροι διατάσσονταν να συγκεντρώσουν τα επιλεγμένα αγόρια και να τα μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη. Με την άφιξή τους σε μια επαρχία γνωστοποιούσαν με κράχτες την ώρα και τον τόπο συγκέντρωσης των παιδιών, που μπορούσε να είναι

²⁰⁸ Βλ. Ελένη Γκαρά – Γ. Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυνάμεις*, ό. π., σ. 160.

²⁰⁹ Ο θεσμός αυτός παρουσίασε μία εξέλιξη στους τρεις και πλέον αιώνες εφαρμογής του. Υπήρχε ένα γενικό πλαίσιο τις λεπτομέρειες εφαρμογής του οποίου τις καθόριζε ο εκάστοτε σουλτάνος με ειδικό *φερμάνι*. Ο χρόνος διενέργειας παιδομαζώματος και ο αριθμός των νέων που επρόκειτο να συγκεντρωθούν καθοριζόταν από τις ανάγκες του κράτους σε στρατιωτικό δυναμικό και ήταν απόφαση του σουλτάνου και του αυτοκρατορικού συμβουλίου. Το παιδομάζωμα εφαρμόστηκε κυρίως στα Βαλκάνια. Απ' αυτό απαλλάσσονταν οι μουσουλμάνοι (με κάποιες εξαιρέσεις, εθελοντικής στρατολόγησης στη Βοσνία και στην Αλβανία τον 17ο αι.), πόλεις που είχαν ειδικά προνόμια γιατί συνθηκολόγησαν (π. χ. τα Γιάννενα), μέλη των συντεχνιών, φύλακες των δερβενιών, οι Εβραίοι, κ. ά.).

ένα κεφαλοχώρι ή η πρωτεύουσα του καζά. Εφόσον οι οθωμανικές Αρχές δεν είχαν ακριβή στοιχεία για τον αριθμό των χριστιανόπαιδων κάθε περιοχής, ζητούσαν τη συνδρομή των κοινοτικών αρχών· ιδίως των ιερέων που προσκόμιζαν τα μητρώα βαπτίσεων των παιδιών. Τα επιλεγόμενα παιδιά ή έφηβοι έπρεπε να είναι 14 έως 20 το πολύ ετών, ή μικρότερα· οπωσδήποτε όμως άνω των 7. Εξαιρούνταν τα μοναχοπαίδια, τα ορφανά παιδιά, τα παντρεμένα και με σοβαρά σωματικά προβλήματα παιδιά. Ο Οθωμανός αξιωματούχος επέλεγε, με τη βοήθεια γιατρών, τα αρτιμελή, τα πιο όμορφα και ρωμαλέα. Αμέσως μετά καταγράφονταν όλα τα στοιχεία και τα ατομικά χαρακτηριστικά κάθε παιδιού σε διπλό κατάστιχο, το ένα από τα οποία αποστέλλόταν απευθείας στον *γενιτσάρα* και το άλλο το κρατούσε ο αξιωματούχος που θα οδηγούσε τα παιδιά στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να γίνει αργότερα διασταύρωση των στοιχείων. Έτσι, δημιουργήθηκε ο νέος στρατός των Τούρκων (οι *γενίτσαροι*) από εξισλαμισμένα χριστιανόπαιδα, που ασκούσαν σκληρά και είχαν υποδειγματική πειθαρχία.

Μαρτυρίες για *γιανιτσάρωμα*, δηλ. για παιδομάζωμα στην περιοχή των Σερρών, μας παρέχει ο Παπασυναδινός στην *Χρονογραφία* του, Συγκεκριμένα, αναφέρεται δύο φορές σ' αυτό το γεγονός. Η πρώτη σχετική μνεία του στη *Χρονογραφία* είναι του έτους 1623. Ας ληφθεί υπόψη ότι τον 17ο αι. ο θεσμός αυτός είχε αρχίσει να φθίνει. Το παιδομάζωμα γινόταν, πλέον, σε αραιά χρονικά διαστήματα, ενώ ο αριθμός των παιδιών που αρπάζονταν ήταν μικρότερος, σε σχέση μ' αυτόν των προηγούμενων αιώνων. Όπως γράφει, «*Τῷ αὐτῷ χρόνῳ, τὸν Μάρτιον μῆναν, ἦλθεν ὁ Μπαριάμ πασιάς σκλάβος, διὰ τὸ γιανιτσαρομάζωμα καὶ ἐκόνεψεν εἰς τοῦ Καράπατζη τὸ σπῆτι. Καὶ ἐπῆρεν ἀπὸ τὸ Κάστρον παιδιὰ ς', εἰς τὸν καιρὸν τοῦ σουλτὰν Μουσταφά*».²¹⁰ Η δεύτερη σχεική μαρτυρία της *Χρονογραφίας* είναι του έτους 1637: «*Τῷ αὐτῷ χρόνῳ, Δικεμβρίῳ κζ', ἦλθεν ὁ σκλάβος ὁ Ντεβήσαγας διὰ τὸ γιανιτσαρομάζωμα εἰς τὰς Σέρρας· Καὶ ἐκόνεψεν εἰς τοῦ Παπακομνηανοῦ τὸ σπῆτι, εἰς τοῦ Καράπατζη· καὶ ἐπῆρεν ἀπὸ τὸ Κάστρον παιδιὰ ε' καὶ ἔγιναν ἔξοδα τὰ πάντα ὀλότῃ ἄσπρα, σκ'.* Καὶ μετὰ ταῦτα ἔμαθεν ὁ σουλτάν

²¹⁰ Γ. Καφτάντζης, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, ό. π., σ. 40.

Μουράτης τὸ πῶς πέρνη καὶ ἄσπρα, ἔκωψεν τὸ κεφάλιν του. Διότι ὅταν τὸν ἔστελνεν κάτου εἰς τὸν κόσμον ἔτζη τὸν ἥχεν παραγγήλη ὅτι: Νὰ προσέχετε, ἄσπρα ποτὲς νὰ πάρης.²¹¹ Καὶ αὐτὸς ἔγινεν παρήκουος καὶ ἔχασεν τὸ κεφάλιν του».²¹²

Ο Παπασυναδινός σημειώνει, λοιπόν, ότι τον Μάρτιο του 1623, όταν ήταν σουλτάνος ο Μουσταφάς Α', έφτασε στις Σέρρες ο Μπαριάμ πασάς, για να διαλέξει παιδιά για παιδομάζωμα. Πήρε έξι παιδιά από την πόλη των Σερρών. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο αριθμός των χριστιανοπαίδων που αρπάχθηκαν δεν ήταν πολύ μεγάλος, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης ήταν τότε αρκετά υψηλός. Λίγα χρόνια αργότερα, τον Δεκέμβρη του 1636, στα χρόνια της βασιλείας του Μουράτ Δ', έγινε και πάλι παιδομάζωμα σ' αυτή την πόλη. Αυτή τη φορά ο απεσταλμένος του σουλτάνου διάλεξε να πάρει μόλις πέντε παιδιά. Τιμωρήθηκε όμως, αργότερα, γιατί πήρε χρήματα. Από τον νόμο προβλεπόταν να παίρνει ο αξιωματικός που συνέλεγε τα παιδιά σε μία περιοχή τόσα άσπρα χρήματα, όσα χρειάζονταν για το ξύρισμα, για τον κόκκινο σκούφο και για το κόκκινο ένδυμα των στρατολογημένων. Αλλά, όπως μας πληροφορεί η πηγή μας, παραβαίνοντας τον ισχύοντα νόμο, πήρε για λογαριασμό του 220 άσπρα. Όταν όμως το έμαθε ο σουλτάνος Μουράτ Δ' τον αποκεφάλισε γι' αυτή την παράνομη πράξη του.²¹³

Ο τρόπος με τον οποίο καταγράφει ο Παπασυναδινός το παιδομάζωμα στην περιοχή των Σερρών, στα χρόνια που καλύπτει η *Χρονογραφία* του είναι τέτοιος που, με την πρώτη ματιά, δεν μας επιτρέπει να εκφέρουμε κρίσεις για τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνει αυτό το γεγονός και, συνεπώς, να δούμε ποια εικόνα είχε σχηματίσει για την οθωμανική εξουσία, με βάση αυτό το γεγονός. Ίσως, μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες που γράφει το χρονικό του να μην μπορούσε ή να μην ήθελε να πει τι ακριβώς αισθανόταν, εφαρμόζοντας την αρχή

²¹¹ Βλ. σχετικό σουλτανικό φερμάνι του έτους 1666 στο Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αριθ. 8], Θεσσαλονίκη 1948, σ. 55-57 (αριθ. 10).

²¹² Γ. Καφταντζής, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού, ό. π.*, σ. 67.

²¹³ Βλ. σχετικό σουλτανικό φερμάνι του έτους 1666 στο Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αριθ. 8], Θεσσαλονίκη 1948, σσ. 55-57 (αριθ. 10).

της αυτολογοκρισίας. Δεν υπάρχει, όμως, καμία αμφιβολία για το ότι θεωρούσε το παιδομάζωμα, όπως και όλη η χριστιανική κοινότητα, ως ένα μελανό σημείο της οθωμανικής εξουσίας.

Το άλλο, συναφές με το προηγούμενο, ζήτημα στο οποίο αναφέρεται συχνά ο Παπασυναδινός στη *Χρονογραφία* του είναι οι εξισλαμισμοί, οι οποίοι είχαν γίνει συχνότεροι την περίοδο αυτή, γενικότερα στα Βαλκάνια.²¹⁴ Συγκεκριμένα, κάνει λόγο για αρκετούς Έλληνες, λαϊκούς αλλά και κληρικούς, της περιοχής Σερρών οι οποίοι εξισλαμίστηκαν, ακούσια ή εκούσια. Εκείνο που μας ενδιαφέρει, εν προκειμένω, είναι να δούμε αφενός αν και πώς συνδέονται οι εξισλαμισμοί με την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Χριστιανοί για τους Οθωμανούς Τούρκους και αφετέρου για το ποια εικόνα έχει σχηματίσει ο Παπασυναδινός για τους εξισλαμισθέντες χριστιανούς και αν τους εντάσσει και αυτούς στην κατηγορία του «Άλλου».

Όπως φαίνεται απ' όσα γράφει ο Παπασυναδινός, οι Τούρκοι προσπαθούσαν, με κάθε τρόπο, να εξισλαμίσουν τους χριστιανούς και για να πετύχουν αυτό συχνά χρησιμοποιούσαν τη βία. Την περίοδο αυτή, η κατάσταση στην ύπαιθρο της Μακεδονίας ήταν αξιοθρήνητη. Οι καταπιέσεις ήταν πολλές και βαριές. Οι Τούρκοι επέβαλλαν στους χριστιανούς τη στρατολογία του

²¹⁴ Βλ., επιλεκτικά, για το πολύ σημαντικό, από πολλές πλευρές, ζήτημα των εξισλαμισμών: Antonina Zeljazkova, «Social aspects of the process of islamisation in the balkan possessions of the Ottoman Empire», *Etudes Balkaniques* 21/3 (Σόφια 1985), σελ. 107-122· B. Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah. L'Histoire extraordinaire des renégats (XVIe-XVIIe siècles)*, Παρίσι 1989· Anna Foa – Lucetta Scarafia (επιμ.), *Conversioni nel Mediterraneo*, ειδικός τόμος του περιοδικού *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 2 (Ρώμη 1996). Από τις μονογραφίες για τους εξισλαμισμούς στα Βαλκάνια βλ. Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, έκδ. MIET, Αθήνα 1996 [α' έκδοση University of California Press, Μπέρκλεϋ - Λος Άντζελες - Λονδίνο 1986]· Κώστας Φωτιάδης, *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988· Μανόλης Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1898)*, Ρέθυμνο 1997· Anton Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans. Kisve Bahais Petitions and Ottoman Social Life 1670-1730*, ed. Brill, Λέϋντεν – Βοστώνη 2004· Γεώργιος Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006· Tijana Kristić, *Contested Conversions to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*, Stanford University Press, Στάντφορντ, Καλιφόρνια 2011. Για μία κριτική επισκόπηση των μελετών για τους εξισλαμισμούς που έγιναν την περίοδο των Σελτζούκων και των Οθωμανών Τούρκων βλ. Gilles Grivaud et Alexandre Popovic (επιμ.), *Les conversions à l'islam en Asie Mineure et dans les Balkans aux*

παιδομαζώματος και την κεφαλική φορολογία. Καταπίεζαν τη θρησκευτική συνείδηση των χριστιανών και προσπαθούσαν, με κάθε τρόπο, να τους κάνουν να αλλαξοπιστήσουν. Μεταξύ της ζωής των χριστιανών ραγιάδων και των μουσουλμάνων υπήρχαν μεγάλες διαφορές, τόσο ως προς τη φορολογία όσο και ως προς τη συμπεριφορά του κράτους προς τις δύο κατηγορίες των υπηκόων του. Έτσι, ο πειρασμός της αλλαγής της πίστης ήταν πολύ μεγάλος.²¹⁵

Η πρώτη σχετική μνεία αφορά στον βίαιο εξισλαμισμό ενός ιερέα το έτος 1617: «ζρκε'. Έν μηνί Μαρτίω, τῆς Ἀκαθήστου, ἐτούρκεψαν τον Ἀμαριανόν τὸν Τεμερούτογλη τον σκευοφύλακαν, δι' ἐτίαν τιαύτη: Ἀγόραζεν σουπές ἀπὸ Τοῦρκων ἢ ὀκὰ δώδεκα, καὶ αὐτὸς τὸν ἔδιδεν δέκα καὶ λέγη: Μὴν τὰ πουλῆς ἐπειδὴ δὲν σὲ εὐγένη καὶ εἶναι καὶ χριστιανικῶ φαγῇ. Καὶ οἱ Τούρκοι τὸ ἐγύρισαν ἀλέος, τὸ πῶς εἶπεν τὸν Τούρκον ὅπου τὰ πουλή χριστιανὸν καὶ ἐσύκωσαν δόγμα μεγάλω καὶ ἐγίνη σύγχησις καὶ ταραχὴ καὶ φόβος μέγας. Καὶ τὸν ἔκριναν καὶ ὁ κριτὴς τὸν ἔκαμεν ταζήρι²¹⁶ καὶ τὸν ἔδηρεν. Ἐπειτα τὸν ἄφησεν. Ἀμὴ οἱ Τούρκοι δὲν τὸν ἄφησαν, μόνον τὸν ἤφεραν εἰς το τρανῶ το τζιαμή εἰς τὸ τζιαρσή²¹⁷ καὶ τόση Τούρκοι ἐμαζώχθησαν πάραυτα ὅτι δὲν ἤχαν μέτρος. Καὶ ἔτζη τὸν ἐβάρεσαν ἓνα δύο μαχερεές καὶ ἤθελαν νὰ τὸν τεπελετήσουν.²¹⁸ Καὶ ἓνας ἀπὸ τὴν μέσιν τοὺς τοὺς ἐφώναζεν καὶ λέγη ὅτι: Ἐγίνην Τοῦρκος ἐγίνην, μόνον ἀφήσετε τον. Καὶ ἔτζη τὸν ἄφησαν. Ἐδὰ πέ καὶ ἐσύ, ὦ ἄνθρωπε, ὅτι δὲν γίνωμε Τοῦρκος διὰ νὰ τελειωθῇς ἀπάνου εἰς μίαν στυγμὴν. Ἀμὴ ἐμούλοζεν. Ὡ, εἰς τὴν δυστυχίαν του, κάλιον ἦτον νὰ μὴν ἤχεν γεννηθῇ. Καὶ ἔτζη τὸν ἐτούρκεψαν καὶ πάραυτα τὸν ἐσουνέτησαν.²¹⁹ Καὶ ἡ ταλέπωρη γυναῖκα του ἔκρυψεν τὰ παιδία του τὰ (Ἡ ἀπάνω γωνιά του φύλλου του χφ. λείπει). χα ὡς (κενὸ στο χφ.) με πολλή σφύξι. ἤφεραν (κενὸ στο χφ.) τὰ παιδία καὶ τὰ ἐτούρκεψαν. Ἀμὴ τὸν τρανήτερον του υἱὸν δὲν τὸν ἐτούρκεψαν, τὸν Κομνηανάκην,

époques seldjoukide et ottomane. Bibliographie raisonnée (1800-2000), εκδ. Ecole Française d'Athènes, Athènes 2011.

²¹⁵ Παπακυριάκου, ὁ. π., σ. 440.

²¹⁶ Από το τουρκικό ταζίρ = μομφή, τιμωρία.

²¹⁷ Ἡ δημόσια αγορά, το παζάρι.

²¹⁸ Νὰ τον αποκεφαλίσουν.

²¹⁹ Από το τουρκικό σουνέτ = ἡ περιτομή. Ἡ τελετὴ τῆς περιτομῆς, με τὴν ὁποία γινόταν κάποιοι μουσουλμάνοι, γινόταν συνήθως δημόσια. Κατὰ κανόνα, σύμφωνα με τὸ ισλαμικὸ δίκαιο,

μόνον τὸν ἄφησαν ὥς ὅτι ἦτον νόμου ἡλικίας ὥς ἰζ' χρονῶν. Καὶ το Πάσχα ἔκαμαν ντουνανανμάν²²⁰ οἱ Τούρκοι καὶ ἐσυριάνησαν τὰ παιδιά ὅλον τὸν Κουλὰν καὶ εἰς ὅλον τὸ Κάστρον. Καὶ μεγάλη λύπη ἔγινεν εἰς ὅλους τοὺς χριστιανούς, τὸ πῶς δὲν ἐστάθαι ἀνδρίως εἰς τὴν πίστην τοῦ ἀπάνου εἰς μίαν στυγμὴ ὥσάν τὸν Πάτρουλα καὶ ὥσάν τὸν κῶρ Μανόλην, νὰ γένη ὁ ταλέ[πορος (κενὸ στο χφ.) ἄρπαγος, ἡβρηστής, ἄδικος (κενὸ στο χφ.) καὶ διὰ ταῦτα καὶ τὰ τιαῦτα τὸν ἐγκατέλειπ[εν ὁ θεός καὶ ἔκα]μεν Τοῦρκος κε' χρόνους. Καὶ δὲν ἐσοφρονήστην νὰ φύγῃ μέσα εἰς τὰ Ρωμέκα ἢ ἄλλοῦ ποτὲς. Καὶ ἐγέραςαν καὶ ἐζάρωσαν τὰ δάκτυλα τῆς χειρὸς τοῦ καὶ ἀστένησεν περισσά καὶ ἐγίνην κουβάρη καὶ με πολλῶν ὁδεῖνον **ἀπέθανεν ὁ ἄθλιος καὶ ταλέπορος**. Κρῖμα εἰς αὐτὸν τὸν κακορίζηκον. Καὶ ἦταν ὥς π' χρονῶν».²²¹

Στο παραπάνω απόσπασμα αναφέρεται ὁ Παπασυναδινὸς στὸν εξισλαμισμό, με τὴ βία, τοῦ Αμαριανοῦ Τεμερούτογλου, σκευοφύλακα, με ἀφορμὴ τὴν ἀγορὰ σουπιῶν. Ὁ Τούρκος ἰχθυοπώλης νόμισε ὅτι δῆθεν τοῦ εἶπε πῶς τις πουλοῦσε τόσο ἀκριβὰ ἐπειδὴ εἶναι νηστίσιμο φαγητὸ τῶν χριστιανῶν. Οἱ Τούρκοι τοῦ παζαριοῦ τῶν Σερρών, με πρόφαση αὐτὸ το ἀσήμαντο γεγονὸς δημιούργησαν μεγάλη ταραχή, που προκάλεσε φόβο στοὺς χριστιανούς τῆς πόλης. Οἱ Τούρκοι πήγαν τὸν Αμαριανὸ γιὰ ἀνάκριση στὸν μουσουλμάνο δικαστή. Τον ἀνέκριναν, τον ἔδειραν καὶ τον ἐκλείσαν στὸ Εσκή τζαμί. Εκεί μαζεύτηκαν πολλοὶ Τούρκοι, τον χτύπησαν με μαχαίρια γιὰ νὰ τον ἀποτελειώσουν. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς φώναξε: «ἀφήστε τον, ἐγίνε μόνος τοῦ Μωαμεθανός» καὶ τον ἀφησαν. Τον προέτρεπαν νὰ πει ὅτι «δεν γίνομαι Τούρκος» γιὰ νὰ τον ἀποτελειώσουν ἀμέσως. Ὁ Αμαριανὸς φοβισμένος σιώπησε. Ὁ μεγάλος γιος τοῦ παρέμεινε λοιπὸν χριστιανός. Το ἴδιο καὶ ἡ γυναίκα τοῦ, ἀφοῦ κατὰ τὸν νόμο ἡ σύζυγος μποροῦσε νὰ διατηρήσῃ το θρήσκευμά της. Στὴν περίπτωση, ὅμως, που ἡ σύζυγος ἀσπαζόταν τὸ ἰσλάμ, ἐνῶ ὁ σύζυγος παρέμενε χριστιανός, ὁ γάμος διαλυόταν αὐτομάτως, ἀφοῦ δὲν ἐπιτρεπόταν ὁ γάμος μουσουλμάνας γυναίκας με ἀλλόθρησκο ἄνδρα.

Φυσικά, ὁ Παπασυναδινὸς γιὰ νὰ υποδηλώσῃ τὸν εξισλαμισμό,

περιτέμονταν τὰ ἀγόρια μέχρι τὴν ἡλικία τῶν ἐπτὰ ἐτῶν. Ὅχι σπάνια ὅμως συνετίζονταν καὶ ἄρρενες μεγαλύτερης ἡλικίας.

²²⁰ Δημόσιος πανηγυρισμός.

²²¹ Γ. Καφτάντζης, *Ἡ Σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινού*, ὁ. π., σ. 29-31.

χρησιμοποιεί το ρήμα *έτούρκειψαν*, θεωρώντας ότι ο εξισλαμισμένος χριστιανός, όχι μόνο ασπάστηκε το Ισλάμ, αλλά ότι έπρεπε να θεωρείται πλέον Τούρκος.²²² Επομένως, γίνεται ξεκάθαρο ότι η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο εθνότητες ήταν η θρησκεία, καθώς, όποιος ασπαζόταν το Ισλάμ, αυτομάτως, θεωρούνταν Τούρκος. Από την παραπάνω μαρτυρία, φαίνεται, βέβαια, ότι ο Αμαριανός, ο σκευοφύλακας, δεν επέλεξε με την θέλησή του το ισλάμ.²²³ Τα επίθετα, με τα οποία τον χαρακτηρίζει έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, *παγος, ήβρηστής, άδικος*, ενώ, φαίνεται πως, κατά τον Παπασυναδινό, η επιλογή του αυτή είχε άμεσες συνέπειες, καθώς, αφού απαρνήθηκε τον Θεό, εγέρασε αρρώστησε και πέθανε μέσα σε πόνους.

Εκείνο που πρέπει να υπογραμμίσουμε ιδιαίτερα σ' αυτή την περίπτωση είναι η απόλυτα αρνητική πρόσληψη αυτού του εξισλαμισμού από τον συγγραφέα της *Χρονογραφίας*, αλλά και από όλη την χριστιανική κοινότητα των Σερρών. Προφανώς, οι Σέρρες δεν αποτελούσαν μία εξαίρεση. Ίδιες πρέπει να ήταν οι αντιδράσεις των χριστιανών σε όλες τις περιοχές όταν εξισλαμιζόταν ένας ομόθρησκός τους. Η μεγάλη λύπη που ένοιωσαν οι Χριστιανοί για τον εξισλαμισμό αυτού του ατόμου έχει, οπωσδήποτε άμεση σχέση με το ότι ήταν κληρικός. Μάλιστα, η στάση του συγκρίνεται με την θαρραλέα στάση που έδειξαν ο Πάτρουλας και ο κυρ Μανόλης, οι οποίοι στάθηκαν σταθεροί στην πίστη τους.

²²² Για την χρήση του ίδιου ρήματος, για να δηλωθεί ο εξισλαμισμός και την εικόνα των εξισλαμισμένων στα *Απομνημονεύματα* των Αγωνιστών του 1821, πρβ. Αλκμήνη Κυρήκου, *Η εικόνα των Τούρκων της Πελοποννήσου μέσα από ελληνικές πηγές (μέσα περ. 18^{ου} αι. – 1821)*, σσ. 54-61.

²²³ Ο εξισλαμισμός ως τιμωρία ή, ακόμη περισσότερο, ως εναλλακτική επιλογή αντί για την επιβολή τιμωρίας ασφαλώς σήμερα μας ξενίζει. Οι μουσουλμάνοι όχι μόνο δέχονταν να έρθει στους κόλπους της κοινότητάς τους κάποιος που είχε προσβάλει ή εξαπατήσει έναν ομόθρησκό τους, ή που είχε διαπράξει κάποιο έγκλημα, αλλά επίσης συνέβαλλαν στην κοινωνική του άνοδο. Κι όμως, για τους ανθρώπους της εποχής, ο εκβιαστικός εξισλαμισμός ήταν από μόνος του τιμωρία, ακόμα κι αν η αλλαξοπιστία ήταν απαραίτητη για να σώσει κανείς τη ζωή του. Ο χριστιανός ή ο εβραίος, που από τη μια στιγμή στην άλλη, λόγω συγκυριακών περιστάσεων, βρισκόταν έξαφνα μπροστά στο εκβιαστικό δίλημμα να εξισλαμιστεί ή να χάσει το κεφάλι του, δεν είχε να διαλέξει ανάμεσα στο να συνεχίσει να ζει σε καθεστώς κοινωνικής μειονεξίας ή να γίνει μέλος της κυρίαρχης ομάδας, αλλά ανάμεσα στο να πεθάνει ή να ζήσει κοινωνικά περιθωριοποιημένος από τους πρώην ομοθρήσκους του και αντιμετωπίζοντας συνεχή καχυποψία από τους άλλους μουσουλμάνους· βλ. Ελένη Γκαρά – Γ. Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυνάμεις*, ό. π., σ. 160.

Εξαιτίας δε αυτής της προδοτικής συμπεριφοράς του ο Αμαριανός χαρακτηρίζεται, απαξιωτικά, ως «*ἄρπαγας, ἡβρηστής και ἄδικος*». Ότι, εξαιτίας του εξισλαμισμού του, τον εγκατέλειψε ο Θεός. Αυτό δε το αμάρτημα της αποστασίας από την προγονική του πίστη άφησε τα σημάδια της και στο σώμα του, αφού, κατά τον Παπασυναδινό «*ἐζάρωσαν τὰ δάκτυλα τῆς χειρὸς του καὶ ἀστένησεν περισσά καὶ ἐγένην κουβάρη καὶ μὲ πολλῶν ὀδεῖνον ἀπέθανεν ὁ ἄθλιος καὶ ταλέπορος. Κρῖμα εἰς αὐτὸν τὸν κακορίζηκον. Καὶ ἦταν ὡς π' [80] χρονῶν*». Απόλυτη, λοιπόν, απαξίωση αυτού του ατόμου, η οποία εκφράζεται με τα χαρακτηριστικά επίθετα «άθλιος» και «ταλαίπωρος».

Το ερώτημα που δημιουργείται εδώ είναι το αν και κατά πόσο αυτή η απαξίωση από την χριστιανική κοινότητα ενός χριστιανού που εξισλαμίζεται, που «γίνεται Τούρκος», αρκεί για να τον εντάξουμε, επίσης, στην κατηγορία του «Άλλου», δηλαδή του Τούρκου. Με τον κίνδυνο να προδώσουμε τόσο τη σκέψη και τη γραφίδα του Παπασυναδινού, όσο και τα αισθήματα των χριστιανών εκείνης της εποχής, θεωρούμε ότι ενέτασσαν κάθε ενήλικα Χριστιανό που εξισλαμιζόταν επίσης στην κατηγορία του «Άλλου». Θα λέγαμε, καλύτερα, ότι τον ενέτασσαν σε μία ενδιάμεση κατηγορία, ενός άλλου «Άλλου». Ούτε ως εντελώς ξένου, δεδομένου ότι ήταν ομοεθνής τους και είχε μεγαλώσει με τα νάματα της χριστιανικής πίστης, ούτε όμως και ως μέλους της κοινότητάς τους, εφόσον είχε απαρνηθεί την πίστη του.

Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο, που μας προσφέρει η παραπάνω αφήγηση, είναι η σύγκριση του εξωμότη Αμαριανού με τη θαραλλέα, τη γενναία στάση του Πάτρουλα και του κυρ Μανόλη. Σε αυτούς τους δύο είχε αναφερθεί ο Παπασυναδινός νωρίτερα, γράφοντας για τον Πάτρουλα: «*Ἐκαψαν οἱ Τούρκοι τὸν Πάτρουλα εἰς τὸ σανηδόφωρον δι' αἰτίαν τιαύτη: Μὲ τὸ νὰ ἦταν μὲ τὸν Μιχάλη βοϊβῶδα εἰς τὴν Βλαχίαν καὶ ἤχεν ἐγλητώση κάπιον Τοῦρκον Σεριώτη συντοπήτην του ἀπὸ τὸν θάνατον. Καὶ ὅταν ἦλθεν εἰς τὰ Σέρρας ἐπῆγεν εἰς τὸ παζάρι καὶ ἶδεν τὸν Τοῦρκον καὶ τὸν ἔδωσεν γνῶρα, τάχα τὸ πῶς εἶναι αὐτὸς ὁ ἐβεργέτης τῆς ζωῆς του, ὡς νὰ τὸν εὐχαριστίσῃ πολλά. Καὶ αὐτὸς ὁ σκλύλος καὶ ἀσεβεῖς ἔκαμεν τὸ ἐνάντιον. Καὶ ἐπῆγεν εἰς τοὺς καφενέδες καὶ ἐφώναζεν μεγάλη τῇ φωνῇ καὶ λέγη: Ἐλάτε νὰ ἰδῆτε ἕναν ἀσεβεῖν καὶ τζελάτην τῶν Τουρκῶν, τοῦ Μιχάλη ἄνθρωπος*

όπου εἰς τὴν Βλαχίαν ἦχεν ἐνοῦ ἐμήρη γυναῖκα. Καὶ ἔτζη ὡς τὸ ἄκουσον ὅλοι οἱ Τούρκοι ἔγιναν ὡσάν λησάροι. Καὶ ἐπάτησαν τὸ σπήτην του καὶ πολλὰ κακὰ ἐκάμαν εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὰ ὑπάρχοντά του, διότι ἦταν ὑπέρπλουτος. Τέλος πάντων τὸν ἔκαυσαν. Καὶ τὶς διηγῆσете τὰ ὅσα κακὰ ἔκαμαν εἰς αὐτὸν τὸν ἄθλιον. Καὶ ἦχαν δεμένα τὰ χαίρια του, καὶ αὐτὸς: **Μὴν με δένετε, ἐγὼ μονάχος σεβένω εἰς τὴν φλωγα.** Καὶ ἔτζη αὐτοθελήτως ἐπήδησεν μέσα εἰς τὴν μέσιν τὴν φλωγα. Καὶ τόσον ἔβαλαν περισσὰ ζύλα καὶ κληματζήδες. καὶ ἔστεκαν ὅλοι οἱ Τούρκοι τρωγῆρου, ἕως οὗ ἐκάϊκεν ὅλος καὶ δὲν ἀπόμηνεν οὐδὲ κόκαλον ἀπ' αὐτόν. Καὶ μετὰ ταῦτα ἦλθεν μέγας ἀνεμοστρόφυλος καὶ ἐσκώρησεν ὅλην τὴν στάκτην καὶ δὲν ἔμηνεν τίποτες. **Καὶ ἔτζη γεναίως ὑπόμηνεν ὥς εὐσεβεῖς χριστιανὸς καὶ ἔλαβεν τὸν στέφανον τῆς μαρτυρίας καὶ πάγη ἢ ψυχὴ του μετὰ τῶν ἀγίων».**²²⁴ Καὶ γὰρ τὸν κυρ Μανόλη, «ζριβ' [1603/4]. Ἐπαλούκουσαν οἱ Τούρκοι τὸν Μανόλη τὸν Μποσταντζόγλην τὸν σκευοφύλακα, κατάγναδα εἰς τὸ σπήτην του εἰς τὴν Κλοποτίτζα δι' αἰτίαν τιαύτην: Εἰς τὴν στράταν τοῦ Γιαῖλάν εὐρέθησαν Τούρκοι σκωτομένοι. Ἐδὴ ἄλλος δὲν τοὺς ἀσκώτοσεν, μόνον οἱ χριστιανοὶ ὅπου ἔχουν τὰ τηστήρια καὶ ἔτζη ἐκείνην τὴν ἀργατηνὴν ἔκαμαν καυγὰν εἰς τὸ καπιλίον καὶ εὐγένη ὁ κύρ Μανόλης νὰ ἰδῇ καὶ διαβόλου πηρασμός ἔρχετε μίαν πέτρα καὶ τὸν κτηπᾶ εἰς τὸ κεφάλῃ καὶ τὸν ξεραχῶνι. Καὶ ἔτζη τὸ τάχυ ὡσάν τὸν ἴδαν οἱ Τούρκοι ξεραχωμένον, εἶπαν αὐτοῦ καὶ ἡ μαρτυρία τὸ πῶς αὐτὸς εἶναι ὁ κανλῆς. Καὶ ἔτζη τὸν ἄρπαξαν ὡς ἄγριοι θύρες καὶ τὸν ἔκριναν. Τέλως πάντων τὸν ἀποφάσισαν καὶ συντζήλι τὸν ἔκαμν ὅτι νὰ τὸν παλουκώσουν. Καὶ πολλοὶ τινὲς τὸν εἶπαν ὅτι: **Ἔλα, γίνου Τοῦρκους καὶ ἡμεῖς νὰ σὲ γλητόσωμεν. Καὶ αὐτὸς τοὺς ἔβριζεν καὶ σκύλους καὶ ἄπιστους τοὺς ἔλεγεν.** Καὶ ἔτζη τὸν ἐπαλούκωσαν. Καὶ ἀπὸ πάνου ἀπὸ τὸ παλοῦκι τοὺς ὀνειδοῦσε καὶ τοὺς ἔβριζεν, καὶ αὐτοὶ ,ἢ δυνάμενοι ὑποφέρουν ταῖς βρησές, ὅπου ἐπήγενεν ἡ γλώσσα του ὡσάν τὸ χελιδῶνι, ἐκρέμασαν τὸν ἔτζη μὲ τὸ παλοῦκι. **Καὶ ἀνεπαύθειν ἐν Κυρίῳ καὶ πάγη ἢ ψυχὴ του μετὰ τῶν μαρτύρων, διότι ὑπόμηνεν δύο μαρτύρια καὶ ἔλαβεν δύο στέφαναν καὶ ἔγινεν νέος μάρτυρας.** Αἰωνία του ἡ μνήμη. Καὶ ἔρειξαν τὸ κορμάκην του χαμηλὰ καὶ ἔστεκεν τρεῖς ἡμέρες ἄθαπτω. Καὶ τινὲς εὐλαβοῖς χριστιανοὶ ἴδαν καὶ ταῖς τρεῖς νύκτες πρὸς

²²⁴ Γ. Καφτάντζης, *Ἡ Σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινού*, ὁ. π., σσ. 22-23.

το μεσονύκτιον, ὁποῦ ἔφεγγεν μέγα φως εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης του. Καὶ ἦτον ἓνας μέγας πλάτανος καὶ ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν ἐκρέμασαν καὶ πάραυτα ἐξυράνθη. Ὅμοιος καὶ ὅσοι Τούρκοι ἐψευδομαρτύρησαν, ἄλλοι μετὰ ταῦτα ἐτυφλάθηκαν καὶ ἄλλοι ὑπὸ χήσειμ βασιλέως ἀπέθαναν. Καὶ τόσος φόβος καὶ τρόμος ἐγένην εἰς τοὺς χριστιανούς καὶ δὲν εὗγεναν ἔξω εἰς τὸ παζάρι κανεῖς, δύο καὶ τρεῖς εὐδομάδες. Καὶ ἐάν ἐκείταζαν ποθεῖς κανέναν χριστιανὸν, τὰ δόντιά τους ἔτριζαν καὶ ἄπιστους καὶ σκύλους τοὺς ἔλεγαν καὶ ὅλοι διὰ τὸ σπαθί ἦστε. Καὶ τὶς δηιγῆσετε τὰ ὅσα κακὰ ἔκαμαν εἰς τοὺς ταλέπορους χριστιανούς».²²⁵

Ο λόγος της σύγκρισης των τριῶν αὐτῶν ατόμων εἶναι ολοφάνερος. Οἱ τρεῖς τους, Ἕλληνες χριστιανοί, βρέθηκαν ἀντιμέτωποι με τοὺς βασανισμοὺς των Τούρκων καὶ τὴν ἐκτέλεση τους. Ο Πάτρουλας καὶ ὁ κυρ Μανόλης –παρόλο που στὸν τελευταῖο δόθηκε ἡ δυνατότητα ἐπιλογῆς νὰ ἀσπαστεῖ τὸ Ἰσλάμ γιὰ νὰ σωθεῖ– δὲν ἔχασαν τὴν πίστη τους ἀλλὰ, με μεγάλη γενναιότητα, καὶ οἱ δύο προχώρησαν πρὸς τὸ «μαρτύριό» τους, σὲ ἀντίθεση, φυσικά, με τὸν Ἀμαριανό. Λόγω τῆς γενναίας θυσίας τους, λοιπόν, οἱ δύο αὐτοὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Παπασυναδινὸ ὡς εὐσεβεῖς καὶ νεομάρτυρες.²²⁶ Επομένως, σχηματίζεται, ἤδη, ἓνα νέο δίπολο: πρόκειται γιὰ τὸ δίπολο «Εμεῖς» οἱ εὐσεβεῖς χριστιανοί, που ἀκόμη καὶ ὅταν βρεθούμε μπροστὰ στὸν κίνδυνο νὰ χάσουμε τὴν ζωὴ μας, δὲν ἀπαρνιόμαστε τὴν πίστη μας καὶ γινόμαστε μάρτυρες, κερδίζοντας μία θέση στὸν Παράδεισο, καὶ οἱ «Ἄλλοι», δηλαδή χριστιανοί, που μπροστὰ στὸν φόβο γιὰ τὴν ζωὴ τους, χάνουν τὴν πίστη τους, γίνονται ἄπιστοι καὶ γι' αὐτὸ τιμωροῦνται ἀπὸ τὸν Θεό, με ἓναν σκληρὸ καὶ βασανιστικὸ θάνατο.

Αὐτὴ τὴν πεποιθὴση ὅτι εἶναι προτιμότερο νὰ κρατήσῃ ὁ Χριστιανὸς τὴν πίστη του, ἀκόμη καὶ ἀν εἶναι νὰ χάσῃ τὴν περιουσία ἢ τὴ ζωὴ του, παρὰ νὰ ζήσει ὡς ἄπιστος καὶ νὰ τιμωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Θεό, τὴ συνοψίζει ὁ Παπασυναδινὸς στὸ παραινετικὸ τμῆμα τοῦ *Χρονικοῦ* του, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνει καὶ τὴν παρακάτω συμβουλή:

²²⁵ Στο ἴδιο, σσ. 24-26.

²²⁶ Βλ., ἐνδεικτικά, γιὰ τὸ ζήτημα των νεομαρτύρων, Ἰωάννης Θεοχαρίδης – Δημήτρης Λουλές, «Οἱ Νεομάρτυρες στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία (1453-1821)», *Δωδώνη* 17 (1988), σ. 135-150 καὶ Ι.

«*Ἀκόμη καὶ τοῦτο, ὦ ἀδελφέ μου νὰ κάμῃς: Ἐάν σέ ἔλθῃ τίποτε μεγάλη συμφωρὰ καὶ σέ γυρεῦουν πίστη, ἐσύ ὦ ἀδελφέ μου, κάμε παντίου τρόπον καὶ δώσῃς ὅσα καὶ ἂν ἔχῃς ἀπὸ μικρὸν ἕως μέγα καὶ μὴν τὰ λυπηθεῖς, διὰ νὰ ἐγλυτώσῃς τὴν πίστην σου. Διότι ἐάν χάσῃς τὰ τίποτέ σου, ὅλα πᾶλε τα καζαντίζῃς. Ἦδέ καὶ χάσῃς τὴν πίστην σου, πλέον δὲν τὴν εὐρίσκεις εἰς τὸν αἰῶνα. Καὶ ἐάν δώσῃς καὶ τὸ τίποτέ σου ὅλω καὶ πάλιν δὲν γλητώνῃς, ἐσύ ὦ ἀδελφέ μου, χάσε καὶ τὴν ζωὴν σου, ἤγουν παράδος τὸ κορμὴν σου καὶ χάσε τὴν κεφαλὴν σου. Μόνον τὴν πίστην σου μὴν τὴν χάσῃς».*²²⁷

Ο Παπασυναδινός αναφέρει καὶ ἄλλους χριστιανούς, που ασπάστηκαν το Ἰσλάμ. Ἀς δοῦμε ορισμένες ἀπὸ τις πλέον χαρακτηριστικές:

«*Τῷ αὐτῷ χρόνῳ [1622], ἐτούρκεψεν ὁ Παπασκαρλάτος ἀπὸ τοὺς Προσυνήκους, αὐτοθελήτως καὶ αὐτοπροερέτως καὶ ἐγένην καπιτζῆς.*²²⁸ *Καὶ ἦτον ἄνθρωπος ὡς μὴ [48] χρονῶν· ψιλός, λυγρός, μαῦρος, φοβερὸν τὸ βλέμα του, μαυρογέννης, κατζάρα τὰ μαλλιά του, διαβαστής, φιλόξενος. Ἀμὴ μὲ τὸ νὰ ἔχῃ λύσαν τῆς πορνίας, ἄφησεν τὴν παπαδιά του καὶ ἐπῆρεν τὴν μοιχαλὴδα. Καὶ τόσον μετὰ ταῦτα ἐπτώχινεν, ὅτι δὲν ἤχεν τὸν ἐπιούσιον ἄρτον. Καὶ εἰς τόσον τὸν ἔσυρε ὁ διάβολος εἰς τὴν ἀσέβιαν, ὅτι ὅταν ἐψυχομάχαν ἔκραξεν δύο χότζιδες καὶ τοὺς λέγῃ ὅτι: Νὰ ἦστε μάρτυρες καὶ ἐδῶ εἰς τὴν γῆν καὶ ὁμπρὸς εἰς τὸν θεόν, ὅτι ἐγὼ Τοῦρκος ἤμαι καὶ καθολικὸς Τοῦρκος πεθένω· καὶ νὰ μὴν μὲ θάψετε εἰς μνήματα τούρκοικα, οὐδέ εἰς ρωμέκα, μόνον χώρια εἰς τὸν τρίστατον τόπον σημὰ εἰς τὴν Μπελίτζα. **Καὶ ἔτζῃ ἔκαμαν κατὰ τὸ ζῦτήμὰ του καὶ τὸν ἔκωψεν ὁ Θεὸς καὶ ἐκληρωνώμησεν τὴν αἰώνιον κόλασιν**».*²²⁹

Ἡ περίπτωση τοῦ Παπασκαρλάτου ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Ἀμαριανού, καθὼς ὁ πρῶτος ἐπέλεξε, αὐτοθελήτως καὶ αὐτοπροερέτως, δηλαδὴ μετὰ τὴν θέληση του, νὰ ασπαστεῖ το ἰσλάμ. Ὁ Παπασυναδινὸς τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἕνα ἄνθρωπο φιλόξενο καὶ μορφωμένο (διαβαστή). Ὡστόσο, εἶχε ἕνα μεγάλο ἐλάττωμα· ἦταν αμαρτωλὸς καὶ λάγνος. Αὐτὸς φαίνεται ὅτι ὅτι ὁ λόγος, σύμφωνα

Θεοχαρίδης, «Οἱ Νεομάρτυρες στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία (1453-1821). (Συμπλήρωμα)», Δωδώνη 20 (1991), σ. 57-68.

²²⁷ Γ. Καφτάντζης, *Ἡ Σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινού*, ὁ. π., σ. 147.

²²⁸ Σημαίνει ὁ ἀρπάζων.

²²⁹ Γ. Καφτάντζης, *Ἡ Σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινού*, ὁ. π., σσ. 39-40.

πάντα με τον Παπασυναδινό, που τον έστρεψε προς το ισλάμ. Αφού είχε διαπράξει, ήδη, το μεγάλο αμάρτημα της μοιχείας, ο διάβολος τον έστρεψε προς ένα ακόμη μεγάλο αμάρτημα, την απάρνηση της πίστης του.

Το τελευταίο παράδειγμα Έλληνα Χριστιανού, που μαρτυρεί ο Παπασυναδινός, είναι αυτό ενός ακόμη ιερέα, του Παπαγαβριήλ: *«Τῷ αὐτῷ χρόνῳ [1623], ἐτούρκεψεν ὁ Παπαγαβριήλ, ὁ προηγούμενος τοῦ Τιμίου Προδρόμου, αὐτοθελήτως καὶ αὐτοπροερέτως. Καὶ ἦτον ὡς με' [45] χρονὸν ἄνθρωπος· χοντρός, παχύς, γεμάτος, γραμματικός, διαβαστής, καλογραφέας, καλόφωνος, ψάλτης τέλειος. Ἀμὴ ἦτον πολλὰ μπεκρὴς καὶ μορολολός καὶ πόρνος, διότι ἐκεῖ ὁποῦ ἐκείταζεν γυναῖκα ἐδαιμονίζονταν. Καὶ ἔτζη διὰ τὴν κακὴν τοῦ ἐπιθυμίαν ἐτύφλανεν τὸν ὁ διάβολος καὶ ἐσκώνταψεν ὁ ἀσεβεῖς καὶ ἀσεβήσεν καὶ ἐπῆγεν εἰς τὴν Πόλι καὶ ἐγίνην καπιτζῆς καὶ ἦτον ἐν ἐσχάτῃ πτωχία. Ἀνάθεμά τον δέκα καὶ εἰκάδι καὶ αἰωνία του ἡ κόλασις. Ὡ ἀλλή σέ τρισάθλιε ἄνθρωπε, τί ἐκέρδησες; Κάλιον ἦτον να μὴν ἦχες γενηθῇ».*²³⁰

Ὅπως και ο Παπασκαρλάτος, έτσι και ο Παπαγαβριήλ ασπάστηκε το ισλάμ «αὐτοθελήτως καὶ αὐτοπροερέτως». Επίσης, ο Παπαγαβριήλ χαρακτηρίζεται και αυτός με πολλά χαρίσματα. Ήταν μορφωμένος, καλλιγράφος, του άρεσε να ψέλνει, αλλά είχε το ίδιο ελάττωμα, ήταν λάγνος. Επομένως, γίνεται φανερό ότι για τον Παπασυναδινό, οι Χριστιανοί και, ειδικά, οι ιερείς που αρνήθηκαν την πίστη τους, είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό που τους ώθησε στον δρόμο του διαβόλου και, άρα, και στο ισλάμ, την πορνεία και τη λαγνεία.²³¹

VI. Εικόνες ενότητας αλλά και διάστασης των δύο κοινοτήτων

Παρά τις πολλές αναφορές στην αντιπαλότητα Χριστιανών και Μουσουλμάνων, στους βίαιους ή μη βίαιους εξισλαμισμούς, εντοπίζονται σ' αυτή την πηγή και πληροφορίες για γεγονότα, τα οποία συνηγορούν στη δημιουργία ενός κλίματος

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 42.

²³¹ Οι ερωτικές σχέσεις με μουσουλμάνες γυναίκες ήταν αφορμές εξισλαμισμού για τους χριστιανούς κι εβραίους άνδρες, αφού αυτού του τύπου οι δεσμοί και οι γάμοι απαγορεύονταν αυστηρά από τον νόμο· βλ. Ελένη Γκαρά – Γ. Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυνάμεις*, ό. π., σ. 166.

ενότητας,²³² –αν και παροδικής σε κάποιες περιπτώσεις– μεταξύ των δύο λαών, ανάμεσα σε δύο αντίθετους πόλους.

Για παράδειγμα, ο Παπασυναδινός, αναφέρει για τον Μητροπολίτη Θεοφάνη ότι «τὸν ἤχαν οἱ χριστιανοὶ καὶ οἱ Τούρκοι εἰς πολλὴν εὐλαβίαν»,²³³ υποδηλώνοντας ότι ο θρησκευτικός ηγέτης των Χριστιανών ήταν απολύτως σεβαστός και από τους μουσουλμάνους της περιοχής. Παρομοίως, αναφέρει για τη δράση του πατέρα του, του παπά- Σιδέρη: «Καὶ πολλοὶ τινὲς ἀρχιερεῖς ἢ κέ λαϊκοί, διογμένοι ἐπρόσφευγαν εἰς το σπήτην του καὶ τοὺς ἤχεν καὶ τοὺς ἔθρεφεν αὐτοὺς καὶ τὰ ἄλογα τοὺς. Καὶ κανεῖς δὲν ἦταν Χριστιανὸς ἢ Τοῦρκος νὰ μὴν ἡξεύρη τὸ σπήτην του καὶ νὰ μὴν ἤχεν φάγη τὸ ψωμὴν του. [...] Καὶ ὅποιος τὸν ἐγύρευεν ἢ ἄσπρα ἄλλω τί, κἂν τε χριστιανός, κἂν τε ἀλόφιλος καὶ κοινάρης, ὅλους ἔδειδεν, ἄλλον δανιακόν καὶ ἄλλον χάρισμα [...] Καὶ ὅταν ἀπέθανεν ὅλοι τὸν ἐλυπήθησαν, χριστιανοὶ καὶ Τούρκοι».²³⁴

Σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία, ο πατέρας του φρόντιζε όχι μόνο το ποίμνιο του αλλά και όλους αυτούς που χρειάζονταν τη βοήθεια του, ακόμη και αν ήταν Τούρκοι, και αλλόθρησκοι. Γι' αυτό, όταν ο πατέρας του πέθανε δεν λυπήθηκαν μόνο οι Χριστιανοί, αλλά και οι Μουσουλμάνοι. Επομένως, από αυτές τις δύο μαρτυρίες, γίνεται φανερό ότι, ίσως, για τους Χριστιανούς κληρικούς δεν υπήρχε καμία διαφορά ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους. Αντιθέτως, αυτοί φρόντιζαν το σύνολο όσων είχαν ανάγκη και για τον λόγο αυτό ο θάνατος και των δύο, του Μητροπολίτη Θεοφάνη και του παπά-Σιδέρη άγγιξε και τους δύο λαούς. Η κοινότητα φέρεται ενωμένη και όχι διαχωρισμένη σε δύο κόσμους υπό την σκέπη των χριστιανών ιερέων. Βέβαια, αυτή η εικόνα, ίσως, να μην ανταποκρίνεται απόλυτα στην πραγματικότητα, αλλά να αποτελεί μία προσπάθεια

²³² Παρόμοια εικόνα ενότητας των δύο λαών, πριν από την κήρυξη της Επανάστασης του 1821, σκιαγραφούν και κάποια από τα *Απομνημονεύματα* των αγωνιστών του 1821. Για αυτό το θέμα, βλ. Αλκμήνη Κυρήκου, *Η εικόνα των Τούρκων της Πελοποννήσου μέσα από ελληνικές πηγές (μέσα περ. 18^{ου} αι. – 1821)*, σ. 43. και σσ. 70-77. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση, η ενότητα, που παρουσιάζει ο Παπασυναδινός και ο Τέρπος, δεν είναι τόσο μεγάλη όσο αυτή που παρουσιάζουν τα *Απομνημονεύματα*. Στην ουσία, με βάση τις δύο πηγές, που εξετάζονται εδώ δεν μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα για ενότητα των δύο λαών σε Μακεδονία και Ήπειρο, όπως στην Πελοπόννησο του 18^{ου} αι.

²³³ Καφταντζής Γ., *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού, ό. π.*, σ. 24.

του Παπασυναδινού να εξαίρει τις πράξεις και το έργο του πατέρα του. Ας σημειωθεί ότι στο *Βιβλίον Πίστις* του Τέρπου δεν εντοπίζονται παρόμοιες αναφορές.

Υπάρχει, ακόμη, μία περίπτωση, στην οποία, σύμφωνα με τις δύο πηγές, δεν τίθεται θέμα διαχωρισμού ανάμεσα σε Έλληνες και Οθωμανούς Τούρκους. Πρόκειται για ένα θέμα δημόσιας υγείας, που επηρεάζει το ίδιο και τους δύο διαφορετικούς λαούς, για την επιδημία πανούκλας, η οποία έπληξε την Οθωμανική Αυτοκρατορία πολλές φορές, τόσο κατά τον 17^ο αι., όταν ζούσε ο Παπασυναδινός, όσο και κατά τις αρχές του 18^{ου} αι., όταν ζούσε ο Νεκτάριος Τέρπος.

Το μόνο, λοιπόν, σημείο του έργου του Τέρπου, στο οποίο δεν καταδικάζει τους Οθωμανούς, αλλά συμφωνεί μαζί τους, αναφέρεται στην πανούκλα. Όπως γράφει, «*Ἐκεῖνο ὁποῦ λέγουν οἱ Ἀγαρηνοὶ, καὶ κάμποσοι ἀπ' τ' ἐμάς, καλὰ τὸ λέγουν, καὶ οὔτε ἐγὼ τὸ ἀρνούμαι. Ἐὰν εἶναι μελλούμενον, ἢ νασίπι, ἀποθνήσκει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν πανοῦκλαν, εἰδὲ καὶ δὲν εἶναι, δὲν ἀπεθαίνει*».²³⁵ Σύμφωνα με το παραπάνω, οι Έλληνες και οι Τούρκοι μπορούν να συμφωνήσουν σε ένα μόνο πράγμα, στο γεγονός ότι όταν η μοίρα του ανθρώπου λέει ότι θα πεθάνει από την πανούκλα, τότε αυτός, είτε Έλληνας είτε Τούρκος δεν μπορεί να γλιτώσει. Για μία φορά, ο φόβος του θανάτου ή ο ίδιος ο θάνατος ενώνει τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από την εθνοτική τους καταγωγή και τη θρησκεία στην οποία πιστεύουν.

Ενδεικτικά ο Παπασυναδινός αναφέρει για την πανούκλα που έπληξε την περιοχή των Σερρών το 1641: «*Και τότες ἦταν ὃ ἀδελφέ, νὰ ἰδῆς παντοῦ εἰς ὄλον τὸν κόσμον τὸ πῶς ἔκλεγαν οἱ ἄνθρωποι ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, γέροντες καὶ παιδιά, πατέρες καὶ μητέρες, ἀδελφοὶ καὶ ἀδελφές, μάνες καὶ τὰ μικρὰ παιδιά, Τούρκοι καὶ χριστιανοὶ, Ἑβραῖοι καὶ ἴγφτοι, κοῖνάροι καὶ χωριάτες, Ἀρμένηδες καὶ Καραμανλήδες, Ἀράπηδες καὶ Ὁτεακαλήδες, Φράγγοι καὶ θαλασσήτες, Σέρβοι τε*

²³⁴ Στο ίδιο, σσ. 65-66.

²³⁵ Στο ίδιο, σελ. 438. Βλ. για τις επιδημίες της πανώλης στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή, Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

καὶ Βουλγάροι, βλάχοι τε καὶ Ἀλβανήτες».²³⁶

Εἶναι ολοφάνερο, ἀπὸ το παραπάνω ἀπόσπασμα, ὅτι μπροστά στη δυστυχία καὶ στον θάνατο, που ἐπέφερε, σε ὅλους ἀνεξαιρέτως, ἡ ἀσθένεια, δεν χωροῦσε κανέναν διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σε ἔθνη καὶ θρησκείες. Ωστόσο, ἀν καὶ, ὅπως ἀναφέρθηκε πρὶν, ὁ Παπασυναδινὸς δηλώνει ὅτι δεν ὑπάρχει διαχωρισμὸς καὶ διάκριση στη θλίψη καὶ στον πόνο που προκαλεῖ ἡ ἀσθένεια ἀνάμεσα σε λαοὺς καὶ θρησκείες, στη συνέχεια περιγράφει τὸν διαφορετικὸ τρόπο, με τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπισαν οἱ Χριστιανοί, σε σχέση με τοὺς Μουσουλμάνους, τὴν πανούκλα: «Τῷ αὐτῷ χρόνῳ, ὅλον τὸν χειμῶνα πολλὰς δέσεις ἔκαμαν οἱ ἱερεῖς πᾶσα εἷς εἰς τὸν μαχαλὰν του, ἀπὸ πέντε ἕξι βολές. ὁμοῖος ἔκαμαν καὶ εἰς τὴν μητρόπολιν ὅλοι ἱερεῖς μαζὴ καὶ ἐλειτουργοῦσαν τέσσερης καὶ πέντε δέσεις ὁλονύκτιον, ἀγρυπνίες καὶ λιτανίες καὶ ἔψαλαν τὸν κανόνα τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων καὶ τῆς λιμοικῆς νόσου, ὁμοῖος καὶ τέσ ἐυχές καὶ τὸν δεσποτικὸν κανόνα τοῦ σειсмоῦ καὶ ἄλλα πολλὰ τινὰ κατανυκτικά. Καὶ ἦσαν ὅλοι οἱ χριστιανοὶ νύστης ἀφ' ἑσπέρας καὶ τὸ μεσονύκτιον ἔκαμαν ἁγιασμὸν καὶ εὐγεναν ὅλοι οἱ χριστιανοὶ μὲ κυρία ἀναμένα μικροὶ τε καὶ μεγάλοι, ἄνδρες τε καὶ γυνέκες καὶ ὁ ἱερεὺς μὲ πετραχίλη καὶ μὲ τὸ φελόνη, μὲ τὸ σταυρὸν εἰς τὸ ζερβὸν τὸ χέρι καὶ μὲ τὸ δεξιὸν τὸν βασιλικὸν καὶ ἐράντιζεν ταῖς στράτες καὶ τὰ ὁσπήτια· καὶ ὁ διάκος μὲ τὸ θυμιατὸν, μὲ μανουάλια, μὲ ταῖς εἰκόνες, μὲ τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον καὶ μὲ λείψανα ἁγίων. Καὶ περιτρωγίριζαν τὸν μαχαλὰν ὅλον τρογύρου καὶ ἔψαλαν τὴν παράκλησι τῆς Παναγίας. Ἐπειτα ἤρχονταν πάλιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐτελείωναν τὴν ἀκολουθίαν, ἔπειτα τὴν θεϊαν ἱερουργίαν καὶ εἰς τὸ χερουβηκὸν καὶ εἰς τὸ κοινονηκὸν ὅλοι ἄναφταν τὰ κεριὰν τοὺς καὶ τὰ βαστοῦσαν εἰς τὰ χέρια τοὺς.

Καὶ πολλὲς τινὲς ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ ἀπὸ τοὺς κοσμικοὺς ἐνύστευσαν τριήμερα καὶ εὐχέλια ἔψαλλον καὶ ἐλεημοσύνη ἔδωσαν εἰς φυλακὴν, εἰς χῆρες, εἰς ἀστενεῖς, εἰς ἀδίνατους, εἰς στεναχωρημένους καὶ εἰς ἐπτωχοὺς· καὶ ἐξεμολογήθηκαν καὶ σαρανταλείτουργα ἔκαμαν καὶ ἄλλα πολλὰ καλὰ ἔκαμαν κριφὰ διὰ νὰ γένη ἴλεως ὁ πανάγαθος Θεὸς εἰς τὸ πλάσμα του.

Καὶ πολλοὶ Τούρκοι τὸν χειμῶνα ἀπέινησκαν καὶ οἱ χριστιανοὶ οὐδὲ ποσός. Καὶ

²³⁶ Στὸ ἴδιο, σσ. 92-93.

*ἐθαύμαζαν οἱ Τούρκοι καὶ ὅσοι δὲν ἐγνώριζαν ἔλεγον ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἔκαμαν μαγίες νὰ μὴν πεθένουν καὶ ἔρειζαν τὸ κακὸν εἰς τοὺς Τούρκους καὶ διὰ τοῦτο πεθένουν. Καὶ οἱ χριστιανοὶ τὸν χειμῶνα δὲν ἀπεθήνησαν μόνον τὸν Μάιον καὶ Ἰούνιον καὶ τὸν ἰούλιον μῆναν κατὰ πολλὰ ἀπέθνησκαν. Ἀμὴ οἱ Τούρκοι ὅλον τὸν χρόνον κατὰ πολλὰ ἀπεθήνησκαν».*²³⁷

Εν τέλει, για τον Παπασυναδινό, σε αντίθεση με τον Τέρπο, υπήρχε σαν τοίχος μία διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, ακόμη, και σε ένα τέτοιο σοβαρό θέμα. Σύμφωνα με την μαρτυρία του, οι χριστιανοί, έχοντας ως όπλο την πίστη τους, κάνοντας λιτανείες και νηστείες, προσπάθησαν να ξορκίσουν το κακό. Αυτό υποστηρίζει ότι είχε θετικό αποτέλεσμα, καθώς πέθαιναν περισσότεροι Τούρκοι «άπιστοι και ασεβείς» από την πανούκλα, παρά «πιστοί» χριστιανοί. Γι' αυτό, οι μουσουλμάνοι επιτέθηκαν στους χριστιανούς, κατηγορώντας τους ότι μέσω της θρησκείας τους τους έκαναν μάγια και έστελναν το θανατικό σε αυτούς. Έτσι, οι χριστιανοί αναγκάστηκαν να κάνουν τις λιτανείες μόνο μέσα τις εκκλησίες τους.

²³⁷ Στο ίδιο., σ. 94.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΤΕΡΠΟΥ *ΠΙΣΤΙΣ*

I. Η κατάσταση της Ηπείρου την περίοδο της δράσης του Νεκτάριου Τέρπου

Δεδομένου ότι ο κύριος χώρος δράσης του Νεκτάριου Τέρπου ήταν η Ήπειρος, θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε, πολύ σύντομα, στην κατάσταση που επικρατούσε σ' αυτή την περιοχή τον 17ο και στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Έτσι, θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα την εικόνα που έχει σχηματίσει ο εν λόγω μοναχός για τους Οθωμανούς Τούρκους και την οθωμανική εξουσία. Νομίζω ότι είναι περιττό να επισημάνουμε το ότι οι πεποιθήσεις και, συνακόλουθα, οι εικόνες των χριστιανών για τους «Άλλους», εν προκειμένω για τους Οθωμανούς, δεν δημιουργούνταν διανοητικά μέσα στον κλειστό χώρο μιας κατοικίας, ενός μοναστηριού κλπ, αλλά μέσα από την καθημερινή επαφή και επικοινωνία με τον τουρκικό λαό και υπό την επήρεια των γεγονότων που διαδραματίζονταν σε κάθε περιοχή.

Ύστερα από τις πολλές κατακτήσεις-επεκτάσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 16ο αιώνα και μια περίοδο ειρήνης και ευνομίας στο εσωτερικό της, η ισορροπία του συστήματος των τιμαρίων κλονίζεται λόγω της μετατροπής πολλών τιμαρίων, δηλαδή κρατικών γαιών, σε τσιφλίκια, καθώς και της επιβολής του συστήματος ενοικίασης των προσόδων (*iltizam*), των διάφορων φόρων, γεγονός που σήμαινε την υποχρέωση καταβολής από τους φορολογούμενους, ιδίως από τους *ραγιάδες*, μεγαλύτερων ποσών από αυτά που είχε επιδικάσει σε κάθε περιοχή η Υψηλή Πύλη. Ταυτόχρονα, οι δημοσιονομικές ανάγκες του κράτους αυξάνονται, οι γενίτσαροι δημιουργούν ταραχές και οι πασάδες ορισμένων επαρχιών επιδεικνύουν αποκεντρωτικές τάσεις και λειτουργούν ως κράτος εν κράτει. Οι αυθαιρεσίες των πασάδων και των κρατικών υπαλλήλων είναι οι πιο σημαντικοί παράγοντες που επιδείνωσαν τη θέση των χριστιανών. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης ένας σημαντικός αριθμός των

Χριστιανών στην Ήπειρο και αλλού, αναγκάστηκε να προσχωρήσει στο ισλάμ.²³⁸

Προς το τέλος του 16ου και κατά τον 17ο αιώνα, σε ορισμένες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αυτές οι καταστάσεις συνεπάγονταν την ακύρωση στην πράξη της προστασίας που παρείχε το οθωμανικό κράτος στους μη μουσουλμάνους υπηκόους, σύμφωνα με τον Ιερό ισλαμικό Νόμο, καθώς και την κατάργηση των διαφόρων προνομίων που απολάμβαναν οι μη μουσουλμάνοι «προστατευόμενοι» (*zimmi*) τα εκκλησιαστικά και μοναστηριακά καθιδρύματα (όπως στην περιοχή των Ιωαννίνων, όπου είχαν παραχωρηθεί προνόμια από τον Σινάν πασά, το 1430). Αυτό το γεγονός συχνά οδηγούσε στην προσπάθεια προσέγγισης των εκκλησιαστικών αξιωματούχων με τη Δύση για την αναζήτηση βοήθειας.²³⁹

Από την αρχή της κατάκτησης της Ηπείρου από τα οθωμανικά στρατεύματα, κατά τη διάρκεια του 15ου αι., ως και τις αρχές περίπου του 18ου αι. επικρατούσε το γαιοκτητικό σύστημα των τιμαρίων, που τα διαχειρίζονταν οι σπαχήδες (*sipahi*). Τα σπαηλίκια ήταν τιμάρια παραχωρημένα σε ευνοούμενα πρόσωπα του σουλτάνου, που προέρχονταν κυρίως από τη ντόπια αριστοκρατία. Ο τιμαριώτης ή σπαχής είχε δικαίωμα εφ' όρου ζωής διαχείρισης του τιμαρίου που του είχε παραχωρηθεί, καθώς και νομής της δεκάτης που εισπραττόταν από τα αγροτικά προϊόντα του τιμαρίου του. Το δικαίωμα αυτό της είσπραξης των αγροτικών φόρων το εξαγόραζε με την υποχρέωση στράτευσής του σε περίοδο εκστρατειών του οθωμανικού κράτους.

Οι σπαχήδες της Ηπείρου είχαν το δικαίωμα όσο εκστράτευαν μέσα στα όρια της Ηπείρου να υψώνουν δική τους σημαία, που έφερε ως σύμβολο την εικόνα του Αγίου Γεωργίου. Σύμφωνα και με όσα παραδίδει ο Παναγιώτης Αραβαντινός, το 1635, στα χρόνια της βασιλείας Μουράτ Δ', εκδόθηκε ένα διάταγμα που απαγόρευε στους χριστιανούς της Ηπείρου να καρπώνονται και να νέμονται τα

²³⁸ Πρβλ. Hhalil Inalcik – Donald Quataert, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τ. Β' 1600-1914*, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 11 κ. εξ. · Νικόλαος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, 2007, σ. 43.

²³⁹ Ιωάννης Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης, ο Ελληνικός Κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, University studio Press, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 171.

δικαιώματα της δεκάτης, εάν δεν άλλαζαν το θρήσκευμά τους. Αυτό το διάταγμα αφαίρεσε από τους ηπειρώτες σπαχήδες το δύο και πλέον αιώνων καθιερωμένο προνόμιό τους και ανάγκασε τους περισσότερους να εναγκαλισθούν τον ισλαμισμό. Ο νόμος αυτός λοιπόν, απέδιδε το δικαίωμα της διατήρησης των τιμαρίων σε όσους αποφάσιζαν να ασπαστούν την ισλαμική θρησκεία, ενώ αντιθέτως, όσοι διατηρούσαν τη χριστιανική τους πίστη, θα έπρεπε δια νόμου, να απωλέσουν την περιουσία τους και να την παραδώσουν στο κράτος. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια οι περισσότεροι χριστιανοί σπαχήδες της Ηπείρου να μεταστραφούν στο ισλάμ, προκειμένου να διατηρήσουν τα τιμάρια τους.²⁴⁰ Γενικότερα, στην Ήπειρο και στη νότια Αλβανία, τον 18ο αι. οι εξισλαμισμοί, εναντίον των οποίων αγωνίστηκαν ο Νεκτάριος Τέρπος και λίγο αργότερα ο Κοσμάς ο Αιτωλός, πήραν μεγάλη έκταση.²⁴¹

Ο Νεκτάριος Τέρπος, προσπαθώντας μάλλον να δικαιολογήσει τον εξισλαμισμό των σπαχήδων της Ηπείρου και τα συνακόλουθα παθήματα των Χριστιανών, δίνει μία θεολογική ερμηνεία, όπως εξάλλου συνέβαινε κατά την περίοδο της προνεωτερικότητας με την ερμηνεία όλων σχεδόν των γεγονότων (π. χ. Άλωση της Πόλης) από τους εκκλησιαστικούς κύκλους.²⁴² Πιο συγκεκριμένα, τα θεωρεί ως μία παραχώρηση Θεού και ως αποτέλεσμα της πανουργίας του διαβόλου: «Οι την σήμερον βοϊβοδάδες, όπου έχομεν εις τους τόπους μας, όπου έχομεν τώρα δύο μήνας, τους οποίους απέστειλεν ο μισόκαλος διάβολος από το Πεκήντι, Θεού παραχωρήσει δια τας αμαρτίας ημών, εις εμάς του αθλίου. Οι οποίοι δεν παύουν να ενοχλούν και να πειράζουν τους χριστιανούς και τους μεν φυλακώνουν, τους δε βάνουν εις τα σίδερα και άλυσον και άλλο δεν είναι η έννοια τους, μόνον δια την πίστιν εξετάζουν».²⁴³

²⁴⁰ Βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, εν Αθήναις 1856, τ. Α', σ. 227 και σημ. 1.

²⁴¹ Βλ. Ελευθερία Νικολαΐδου, *Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας (αρχές 18^{ου} αι. – 1912)*, έκδοση ΙΜΙΑΧ, Ιωάννινα 1979, σελ. 20-37, όπου οι πηγές και η σχετική βιβλιογραφία. Αναφορικά με τον αγώνα των δύο αυτών μοναχών για την ανάσχεση των εξισλαμισμών βλ. στο ίδιο, σσ. 37-40· επίσης, Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 360-363, γενικότερα για το έργο του Τέρπου.

²⁴² Η ερμηνεία αυτή εκφράζεται με το σχήμα: αμαρτία – τιμωρία – λύτρωση.

²⁴³ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 79-81.

Εικόνα των Τούρκων σπαχήδων δίνει και ο Λαζαρίδης, σε σχετική μελέτη του, ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «Οι τούρκοι σπαήδες περιφέρονταν στα Ηπειρωτικά χωριά και με αλυσίδες ακόμα φορτωμένες στα άλογά τους για να εισπράξουν τους φόρους και οδηγούσαν τους χριστιανούς που δεν είχαν να πληρώσουν αλυσσοδεμένους στις ιδιωτικές τους φυλακές, τις οποίες ο καθένας είχε δικαίωμα να έχει στο σπίτι του».²⁴⁴ Πρόκειται όμως για μία μαρτυρία η οποία πιθανότατα ενέχει το στοιχείο της υπερβολής και, σε κάθε περίπτωση, είναι αναγκαία η διασταύρωσή της με άλλες πηγές.

II. Εικόνες ετερότητας

Στο *Βιβλίον Πίστις* ο Νεκτάριος Τέρπος δίνει μία πολύ αρνητική εικόνα για όλο τον τουρκικό λαό. Το σχήμα «Εμείς», δηλαδή οι Έλληνες, και οι «Άλλοι», δηλαδή οι Οθωμανοί Τούρκοι είναι σ' αυτό πολύ πιο έντονη απ' ό,τι στην *Χρονογραφία* του Παπασυναδινού. Οι Τούρκοι παριστάνονται ως σκληροί δυνάστες και εκμεταλλευτές των Χριστιανών. Ο Τέρπος δεν παραθέτει μαρτυρίες άλλων για άδικες καταδίκες, ακόμη και για εκτελέσεις, Χριστιανών από Τούρκους. Ωστόσο, υπογραμμίζει τη σκληρότητα και τις καταπιέσεις που υφίσταντο οι Έλληνες *ραγιάδες*, μέσω της καταγραφής μίας προσωπικής του εμπειρίας. Έχοντας φτάσει στο Τραγότι, στη βόρεια Ήπειρο, πηγαίνει στην εκκλησία του χωριού προκειμένου να κηρύξει την αγάπη για τον Χριστό, σε μία προσπάθεια να αναχαιτίσει τους εκούσιους εξισλαμισμούς. Όταν κάποιοι Τούρκοι, οι οποίοι αναφέρονται συχνά από τον Τέρπο, όπως και σε πολλά άλλα κείμενα της οθωμανικής περιόδου ως *Αγαρηνοί*,²⁴⁵ έμαθαν τις πράξεις του, πήγαν στο σπίτι του παπά του χωριού, όπου

²⁴⁴ Κώστας Λαζαρίδης, «Οι Τούρκοι σπαήδες», *Ηπειρωτική Εστία* 1,(1952), σσ. 10-14

²⁴⁵ Πρόκειται για μία πολύ συνηθισμένη ονομασία με την οποία οι χριστιανοί κατονομάζαν τους Τούρκους. Η ονομασία αυτή δινόταν αρχικά, στα χρόνια του Βυζαντίου, στους Άραβες και μετά σε όλους γενικά τους μουσουλμάνους, μεταξύ των οποίων ήταν και οι Τούρκοι. Σύμφωνα με μία βιβλική παράδοση ο πατριάρχης Αβραάμ, εκτός από τη Σάρα είχε και μία άλλη γυναίκα, την Άγαρ, με την οποία απέκτησε τον Ισμαήλ και η οποία κατέφυγε μαζί του στην έρημο της Αραβίας. Γι' αυτόν τον λόγο οι Άραβες αποκαλούνταν από τους Βυζαντινούς και Ισλαμλίτες, θεωρώντας τον Ισμαήλ ως γενάρχη τους. Αυτή όμως η δεύτερη προσωνυμία είναι σπάνια σε κείμενα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ονομασία Αγαρηνός είχε, παράλληλα, για τους Βυζαντινούς και τη μεταφορική σημασία του αιμοβόρου και του κακούρκου, εξαιτίας του τρόμου που προκαλούσαν

διέμενε, και τον χτύπησαν βάνουσα:

«Υστερον δὲ τὸ ἔμαθαν δύο ἀδέρφια Ἀγαρηνοὶ, οἱ ὅποιοι ἦσαν σουπασάδες, τὸ πῶς ἐκήρυξα ὁμολογῶντας τὸν Χριστὸν Θεὸν ἀληθινόν, καὶ τὴν Θεοτόκον Μητέρα καὶ Παρθένον, τὸν δὲ Μωάμεθ ψεύστην καὶ πλάνον, καὶ ἕναν πρῶτον μαθητὴν τοῦ ἀντίχριστου. Ἦλθαν καὶ με ἠῤῥαν εἰς τὸ σπῆτι τοῦ Παπᾶ, καὶ εἶχεν ὁ καθ' ἕνα ἀπὸ ἕνα κοντόξυλον ἀπὸ γλατζινά, καὶ κτυπῶντας ἀπάνω μου ἀνελεήμονα, δὲν ἐκοίταζε ἕνας τὸν ἄλλον πῶς καὶ ποῦ νὰ βαροῦν, ἀλλὰ τοῦ κάκου με ἔδερναν ὅπου ἔφθανε καθ' ἕνα. Τοῦ Παύλου εἶναι ἄμετρα τὰ βάσανα καὶ οἱ θλίψεις, ὅπου ἔπαθε διὰ τὸν Χριστὸν, καὶ μίαν φορὰν ἐδέχθηκε ῥαβδίαῖς παρὰ μίαν σαράντα, ἀλλὰ λογιάζω αὐταῖς νὰ ἦταν με τάξιν, μὰ ἐτούταις αἱ ζυλιαῖς ἦτον ὡς εἴκοσι πέντε, τρελαῖς καὶ πικρόταταις. Διατὶ τόσον συχνὰ με ἔκρουζαν, ὥστε καὶ τὰ ζύλα ἐξεφλουδίσθησαν με τὸ νὰ τύχουν χλωρά. Εἰς ὅλα τὰ μέρη με ἐβάρεσαν. Ἄλλοι τὸ κορμί μου ἐκοκκίνησε, καὶ εἰς περισσότερους τόπους ἐμαύρισε. Καὶ ὅ,τι ἔκαμαν οἱ βεντούζαις καὶ τὰ κέρατα, καὶ χαρτὶ Χριστοῦ ἱατρεύθηκα, ὅμως τὸ ζερβόν μου μπράτζο ἔμεινε βλαμμένο, καὶ ποτὲ δὲν ἤμπορῶ νὰ ἀναπαυθῶ εἰς αὐτὸ τὸ μέρος. Καὶ ὅποταν ἐγὼ ἤμουν εἰς τὰ χέρια ἐκείνων τῶν δύο τυράννων, ὁ ἱεροδιάκονος τοῦ Μοναστηρίου μας κὺρ Νικηφόρος ἐσुकώθη νὰ μοῦ βοηθήσῃ, καὶ ἡ παπαδιά με ταῖς ἄλλαις γυναῖκες δὲν τὸν ἄφηναν, καὶ εἰς τοῦτο καλὰ ἔκαμαν διὰ τὸ σκάνδαλον, ἀλλὰ ἔστεκε μακρόθεν, καὶ με ἐκοίταζεν, καὶ ἔκλαιε πικρῶς διὰ τὰ βάσανα μου».²⁴⁶

Στο παραπάνω απόσπασμα, όπου εξιστορεῖται μία προσωπική του περιπέτεια, η αρνητική εικόνα για δύο Τούρκους δίνεται ἔμμεσα μέσα από τη συμπεριφορά τους. Η ἐνέργειά τους να χτυπήσουν σχεδόν μέχρι θανάτου τον μοναχό, δικαιολογημένη εκ πρώτης ὄψεως, γιατί κήρυττε πως ο Μωάμεθ εἶναι ψευδοπροφήτης –το βαρύτερο αμάρτημα στα μάτια ενός μουσουλμάνου– δείχνει, κατά τον Τέρπο το πόσο σκληρά αντιδρούσε κάθε Τούρκος ὅταν ἕνας χριστιανός τολμούσε να εκφράσει τη γνώμη του για τη θρησκεία των Οθωμανών. Αξίζει δε

στους χριστιανικούς πληθυσμούς οι βιαιότητες των Αράβων πειρατών. Για τους Έλληνες της Τουρκοκρατίας η ονομασία αυτή είχε, ταυτόχρονα, εθνολογική (ο μη Έλληνας) και θρησκευτική (ο άπιστος) σημασία. Αποκαλώντας έτσι τους Τούρκους εξέφραζαν το μίσος και την απέχθεια που ἔτρεφαν γι' αυτούς· βλ., πρόσφατα, «Αγαρηνός», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάνικα*, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1981, σσ. 173-174.

²⁴⁶ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το ἔργο του*, ὁ. π., σσ. 330-331.

να σημειώσουμε ότι αυτή ήταν μια συνήθης αιτία εξαιτίας της οποίας οδηγήθηκαν στον θάνατο πολλοί νεομάρτυρες. Οι συγκεκριμένοι Τούρκοι θεωρούνται «τύραννοι». Στην περίπτωση αυτή, προφανώς δεν εκφέρονται γενικευμένες κρίσεις για όλο τον τουρκικό λαό, αλλά μόνο για τους συγκεκριμένους Τούρκους.

Επίσης, ο Τέρπος αναφέρεται με πολύ παραστατικό τρόπο, χωρίς όμως να αναφέρει συγκεκριμένα περιστατικά, στις καταπίεσεις και στα βάσανα που υφίσταντο από τους Τούρκους οι χριστιανοί, γιατί θεωρούνταν κατώτερης κατηγορίας υπήκοοι εφόσον πίστευαν σε μία άλλη θρησκεία. Αν και δεν αναφέρει συγκεκριμένα περιστατικά που δείχνουν όσα υφίσταντο, εντούτοις όσα περιγράφει δεν είναι καθόλου εξωπραγματικά ή υπερβολικά, αφού διαθέτουμε μαρτυρίες για τέτοιες συμπεριφορές των Τούρκων από πολλές πηγές. Βέβαια, αυτή η συμπεριφορά, σε καμία περίπτωση δεν χαρακτήριζε την έναντι των Χριστιανών στάση των Τούρκων, ήταν όμως πολύ συχνή. Από την άλλη, το σχήμα «Εμείς», οι χριστιανοί που υπέφεραν, και οι «Άλλοι», οι Τούρκοι που καλοπερνούσαν είναι σ' αυτό το απόσπασμα πάρα πολύ έντονη. Η αρνητική εικόνα για τον άλλο λαό εντείνεται μέσω της πρόσδοσης μιας θετικής εικόνας που δίνεται στο «Εμείς»:

«Εἶναι τὰ παθήματα καὶ ἄθλα, ὅπου παθαίνομεν ἡμεῖς οἱ χριστιανοί. Καὶ ποῖα εἶναι αὐτά; Εἶναι ὅποτε μᾶς βασανίζουν οἱ Τοῦρκοι διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, δέρνωντας, καὶ ὑβρίζοντας ἡμᾶς, καὶ δίδομεν τὸ χαράτζι. Μᾶς πιάνουν εἰς ταῖς στράταις, καὶ μᾶς ἐνοχλοῦν, μᾶς ἀγγαρεύουν, καὶ παίρνουν τὰ ἄλογα μας. Μᾶς ἀρπάζουν ὅ,τι τοὺς ἄρέσει. Ἔρχονται εἰς τὰ σπήτια μας, καὶ μᾶς εὐγάνουν ἀπὸ τὴν γωνιάν μας. Αὐτοὶ ζεστένουνται, καὶ ἡμεῖς τρέμομεν ἀπὸ τὸ κρύος. Ἐκεῖνοι τρώγουν καὶ πίνουν ἀπὸ τὸ ἐδικὸν μας, καὶ ἡμεῖς πεινῶμεν καὶ διψῶμεν. Ἐκεῖνοι μοναχοὶ τοὺς παγαίνουν στὰ φαγητὰ, καὶ πιοτὰ, καὶ πέρνουν ὅσα θέλουν, ἢ καὶ πλέον δὲν ἀφήνουν, καὶ τὰ παιδιὰ σας κλαίουں καὶ θρηνοῦں, πεινῶντες καὶ διψῶντες. Ἐκεῖνοι σᾶς παίρνουν ὅλαις ταῖς βελέντζαις, τζέργαις, καὶ ἀνδρομίδες, καὶ στρώνουν καὶ σκεπάζουνται, καὶ μὲ τὰ ἄλλα ὅπου τοῦς περισσεύουν σκεπάζουν τὰ ἄλογα τοὺς, καὶ τὰ παιδιὰ σας ὅλη νύκτα καταγῆς τρέμουν καὶ φωνάζουν. Τὸ ἄχυρον καὶ τὸ κριθάρι ὅλον σᾶς τὸ ἔφαγαν, καὶ τὰ ἐδικὰς σας ὀλοένα ψοφοῦں. Εἰς κάθε χρόνον καὶ καιρὸν

*εἰς Τούρκους χάρισματα καὶ πεσχέςσια πηγαίνετε, ἢ νὰ εἰπῶ πηγαίνομεν· διατὶ καὶ ἐγὼ μετ' ἐσᾶς πάσχω».*²⁴⁷

Η εικόνα, που σκιαγραφεί εδώ ο Τέρπος, είναι η γνωστή των Ελλήνων που βρίσκονταν, κατά κανόνα, σε χειρότερη οικονομικά θέση σε σχέση με τους περισσότερους Τούρκους. Αυτοί είναι που απολάμβαναν όλα τα υλικά αγαθά (φαγητά, ρουχισμό κ.λπ.), αφού είχαν μεγαλύτερα εισοδήματα ή είχαν αρπάξει με παράνομους τρόπους από τους Χριστιανούς.

Πράγματι, οι συνθήκες ζωής των περισσότερων Χριστιανών ήταν οικτρές και φαίνονταν με τα φτωχότερα ενδύματα, με τα πιο ταπεινά σπίτια, με τις διάφορες ταπεινώσεις που υφίσταντο από την πλευρά των κυρίαρχων Οθωμανών. Κάθε χριστιανός –αν εξαιρέσουμε αυτούς που είχαν ιδιαίτερα προνόμια μέσα στις χριστιανικές κοινότητες (μεγαλοπρούχοντες κ. ά.) ή τους ανώτερους κληρικούς και τους Φαναριώτες– έπρεπε να δείχνει, σε κάθε εκδήλωση της καθημερινής του ζωής υποταγή στον κατακτητή. Όπως είναι φυσικό, αυτό δημιουργούσε ενδόμυχα στους *ραγιάδες* αισθήματα μίσος των Χριστιανών εναντίον των κυρίων τους, που δεν μπορούσαν όμως να τα εκφράσουν δημοσίως.

Οι Τούρκοι παριστάνονται να εκμεταλλεύονται χωρίς να τιμωρούνται τους Χριστιανούς, να τους υποβάλλουν σε πολλές αγγαρείες, να αρπάζουν τα αγαθά τους. Πρόκειται, δηλαδή, για άτομα που συμπεριφέρονται σαν «βάρβαροι», έναν χαρακτηρισμό που τον συναντούμε σε πολλά ελληνικά κείμενα, ιδίως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης.²⁴⁸ Οι βιαιότητες και οι αυθαίρετες ενέργειες των Τούρκων σε βάρος των Ελλήνων, σε βάρος των Χριστιανών, ήταν τόσο συχνές ώστε το *τουρκοπαιδεύω* κατάντησε να έχει τη σημασία του βασανίζω και τιμωρώ κάποιον σκληρά.²⁴⁹

²⁴⁷ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 343.

²⁴⁸ Για την εικόνα του Τούρκου ως «βάρβαρου» σε έργα των ιστορικών της Άλωσης βλ. Αν. Ζωγράφος, «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της άλωσης», ό. π., σς. 27-33.

²⁴⁹ Π. Τριανταφυλλίδου, *Οι φυγάδες*, Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2008, σ.105.

III. Εικόνες με βάση τον θρησκευτικό διαχωρισμό

Προκειμένου ο Τέρπος να καταδείξει την κατωτερότητα των Τούρκων έναντι των Χριστιανών, με απώτερο στόχο να αποτρέψει τους δεύτερους από τον πειρασμό του εξισλαμισμού, χρησιμοποιεί ως κύριο όπλο τη θρησκεία,²⁵⁰ πιο συγκεκριμένα, τη δημιουργία των Τούρκων από τον Θεό. Σύμφωνα με ό,τι πίστευε ο ίδιος –πιθανότατα όμως και πολλοί άλλοι Χριστιανοί– όπως ο Θεός έφτιαξε όλα τα επικίνδυνα ζώα που μπορούν να σκοτώσουν ακόμη και ανθρώπους, με τον ίδιο τρόπο έφτιαξε και τους Τούρκους. Εξισώνει, δηλαδή, τους Τούρκους με τους φοβερούς λύκους, τις φαρμακερές οχιές, τις πονηρές αλεπούδες και άλλα ζώα.²⁵¹ Όπως γράφει, *«Μὴν τολμήσῃ λοιπὸν τινὰς νὰ λέγῃ, ὅτι καὶ τοὺς Τούρκους ὁ Θεὸς τοὺς ἔκαμε, καὶ τοὺς ἔδωκε βασιλείαν καὶ ἐξουσίαν. Ναὶ, καὶ ἐγὼ τὸ λέγω, καὶ δὲν τὸ ἀρνοῦμαι, μὰ διὰ κάποια σφάλματα ὅπου ἐκάμαμεν καὶ κάμνομεν. Καλὲ ἄνθρωπε, διατὶ γένεσαι μικρόψυχος καὶ ὀλιγόπιστος; Δὲν βλέπεις τὰ θηρία τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, λέγω, Σκύλους, Λύκους, Τζακάλους, Ἀρκούδαις, Λεοντάρια μανιομένα, Ἀσπίδα φαρμακερὴν καὶ κωφὴν, Βασιλίσκους βλαπτικούς, Ἀλεπούδες δολεραῖς, Κροκοδύλους πολυδόντους, καὶ πονηροὺς Μαντύχους μὲ φαρμακεραῖς δαῖταις εἰς τὴν οὐρὰν, Ὅχεντραις πονηρόταταις, Δράκοντας ἀνθρωποφάγους, καὶ ἄλλα παρόμοια θηρία ἄγρια καὶ ἀνήμερα, ὅπου βλέπτουν ἀνθρώπους καὶ ζῶς, τοὺς φαρμακεύουν καὶ τοὺς τρώγουν ἀνιλεῶς; Τίς τὰ ἔκαμεν αὐτά; Βέβαια ὁ Θεός, διὰ τὴν παρακοὴν, καὶ παράβασιν τοῦ πρωτόπλαστου Ἀδάμ. Τοιούτης λογίς εἶναι καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀπάνω μας. Θηρία λογικά, Λύκοι ἀνήμεροι, Ὅχεντραις φαρμακεραῖς, Βασιλίσκοι βλαπτικοί»*.²⁵²

Ο Τέρπος βασίζει ολόκληρο το Βιβλίον του στον διαχωρισμό των Ελλήνων από τους Τούρκους με βάση τη διαφορετική τους θρησκεία. Οι διάφορες

²⁵⁰ Για το θέμα της θρησκευτικής ετερότητας, πρβλ. Astérios Argyriou, «Les courants idéologiques au sein de l' hellénisme et de l' Orthodoxie à l' époque de la domination turque (1453-1821)», *Contacts* 36 (1984), σ. 285-305 και Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992, σ. 159.

²⁵¹ Η παρομοίωση των Τούρκων με ζώα (τίγρεις, λεοπαρδάλεις, λύκους κ.ά.) είναι συνήθης και στους ιστορικούς της Άλωσης, με τη διαφορά ότι σ' αυτά οι εικόνες αυτές χρησιμοποιούνται από μία άλλη οπτική γωνία, για να δείξουν πόσο αιμοβόροι και αιμοδιψείς ήταν οι Τούρκοι βλ. Αν. Ζωγράφος, «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της άλωσης», ό. π., σε πολλά σημεία.

²⁵² Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 345-346.

καταπιέσεις που υφίσταντο οι Χριστιανοί και οι εξισλαμισμοί αποτελούν, αναμφισβήτητα, δύο βασικά στοιχεία που συνθέτουν την αρνητική εικόνα του Οθωμανού ως «Άλλου» από τον υπόδουλο Έλληνα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας. Η μουσουλμανική θρησκεία, που ο Οθωμανός την προβάλλει με υπερηφάνεια και η οποία τον διαφοροποιεί από τον «άπιστο» *ραγιά*, αποτελεί για τον Έλληνα το πιο μισητό στοιχείο της ετερότητας του κατακτητή. Η υπεροψία και η προσβολή της χριστιανικής θρησκείας που επιδείκνυαν, συχνά, οι μουσουλμάνοι προκειμένου να επιβάλλουν τη θρησκεία τους και να διατρανώσουν την υπεροχή του Ισλάμ έναντι του Χριστιανισμού, καθιστούσαν τους Τούρκους μισητούς, όχι μόνο από τους ορθόδοξους Έλληνες, αλλά και από τους ομόθρησκους τους καθολικούς της Δύσης, οι οποίοι ορισμένες φορές βρίσκονται και αυτοί στο στόχαστρο του Νεκτάριου, όπως και οι Εβραίοι.²⁵³

Στον διαχωρισμό Ελλήνων και Τούρκων με βάση τη θρησκεία, αναφέρεται ο Τέρπος ήδη από την εισαγωγή του βιβλίου του: *«Λοιπὸν ἡξέυρετε, ὅτι δύο μοναχὰ φυλαὶ εὐρίσκονται ἄπιστοι εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ὅποῦ ἄρνοῦνται καὶ δὲν πιστεύουν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστὸν, ἥγουν οἱ Ἑβραῖοι, καὶ οἱ Τοῦρκοι. Ἄν καλὰ νὰ εὐρίσκωνται καὶ ἄλλοι, μὰ ἡμεῖς δὲν ἔχομεν χρεῖα νὰ τοὺς ἀναφέρωμεν. Οἱ δὲ ἄλλοι ἐπίλοιποι ὅλοι, χριστιανοὶ εἶναι, λέγω, Γραικοὶ, καὶ Φράγκοι, καὶ ὅλοι αἱ ἄλλαι φυλαὶ πιστεύουν εἰς τὸν Χριστόν, καὶ ἀπαντεχένουν ὅλοι νὰ σωθοῦν»*.²⁵⁴

Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, οι φυλές της γης διαχωρίζονται με βάση τη θρησκεία στην οποία πιστεύουν. Από την μία πλευρά, υπάρχουν όσοι πιστεύουν στον Θεό των Χριστιανών, δηλαδή οι Έλληνες και οι Φράγκοι (Δυτικοί), και στην άλλη πλευρά βρίσκονται όσοι δεν πιστεύουν στον Θεό, δηλαδή οι Εβραίοι και οι Τούρκοι.²⁵⁵ Στο ίδιο πλαίσιο, ο Τέρπος σημειώνει και τα εξής: *«Πάλιν θέλω νὰ ἀναφέρω διὰ τὸν Χριστόν, καὶ θαυμάζομαι εἰς τοὺς*

²⁵³ Η αρνητική εικόνα για τους Εβραίους είναι πολύ πιο έντονη στις *Διδαχές* του Κοσμά του Αιτωλού, καθώς και σε άλλα ελληνικά κείμενα της Τουρκοκρατίας.

²⁵⁴ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σ. 177.

²⁵⁵ Η ταύτιση Τούρκων και Εβραίων είναι συχνή σε έργα της Οθωμανικής περιόδου, όπως για παράδειγμα στα *Απομνημονεύματα* των αγωνιστών του '21, του Νικολάου Κασομούλη, του Φώτιου Φωτάκου και του Μακρυγιάννη. Για αυτό, πρβ. Νικολάου Γεώργιος, «"Εμείς" και οι

τετυφλωμένους Ἑβραίους, καὶ **μωροτάτους Ἀγαρηνούς**, καὶ εἰς ἐκείνους τοὺς **παρανόμους καὶ ἀρνητὰς τῆς τοῦ Χριστοῦ πίστεως**. Ὅπου τόσοι βασιλεῖς χριστιανῶν ἀπὸ πολλῶν γενῶν, ὅπου ἐπίστευσαν τὸν Σωτῆρα Χριστὸν διὰ Θεὸν καὶ κύριον τῆς δόξης, λέγω Ῥωμαῖοι, καὶ Ῥωμάνοι, Βλάχοι, καὶ Βουλγάροι, Ἀλβανῖται, καὶ Ἀρμένιοι, Φραντζέζοι καὶ Φιαμέγγοι, Μοσχόβοι, καὶ Μαλτέζοι, Διοσκορίται καὶ Τοδέσκοι, Σβέτζοι καὶ Σπανιόλοι, Ἑγκλέζοι καὶ Ἰνδιάνοι, Μελανοὶ, καὶ Μελανέζοι, Χαμπεσέοι καὶ Ἰακωβῖται, Κόπται καὶ Σεργανοὶ, Τζιγκάνοι καὶ Τζακονῖται. ὅλαις αὐταῖς καὶ ἄλλαις τόσαις περισσότεραις φυλαῖς εἰς τὸν Χριστὸν πιστεύουν. Μέρος ἀπ' αὐταῖς ταῖς φυλαῖς ἐστάθησαν, καὶ στέκονται μὲ τὴν δύναμιν τοῦ Χριστοῦ, Βασιλεῖς καὶ Ἀρχοντες, Ἀρχιερεῖς, καὶ Ἱερεῖς, Πατριάρχαι καὶ σοφώτατοι Διδάσκαλοι, ἕως καὶ σήμερον. [...] Καὶ ὅχι μόνον αὐταῖς αἱ φυλαῖς καὶ γλώσσαις προσκυνοῦν τὸν Χριστὸν διὰ Θεὸν καὶ ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ἀλλὰ καὶ τόσοι ἅγιοι Θεοφόροι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας, ὅπου ἐβεβαίωσαν, καὶ ἐστερέωσαν τὴν ἁγίαν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, οἱ Προφῆται ὅλοι, οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι, καὶ τόσοι χίλιοι χιλιάδες ἅγιοι Μάρτυρες».²⁵⁶ Αἰξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἐδῶ δὲν ἀρκεῖται στο νὰ κατονομάσει τοὺς Τούρκους ὡς *Ἀγαρηνούς*, ἀλλὰ δίνει σ' αὐτὴν τὴν προσωνυμία ἀκόμη πιο ἀρνητικὴ ἀπόχρωση χαρακτηρίζοντάς τοὺς ὡς «μωροτάτους». Ἔτσι, ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχει σχηματίσει γιὰ τὸν ἄλλο λαὸ καὶ τὴν ὁποία, προφανῶς, θέλει νὰ ἐπιβάλλει καὶ στοὺς ἀναγνώστες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, εἶναι ἀκόμη πιο ἀρνητικὴ. Μ' ἄλλα λόγια ἡ πλήρης ἀπόρριψη τῆς θρησκείας τοῦ «Ἄλλου» ἰσοῦται με τὴν ἀπόρριψη καὶ τοῦ φορέα αὐτῆς τῆς θρησκείας.

Σε ἄλλο σημεῖο τοῦ ἰδίου ἐργοῦ ὁ Τέρπος γράφει τὰ ἐξῆς, συγκρίνοντας τὴν ὀρθόδοξη θρησκεία με τὶς θρησκείες ἄλλων λαῶν, με προφανή στόχο νὰ ἐξυψώσει τὴν πίστιν τῶν Χριστιανῶν καὶ νὰ υποβαθμίσει τὶς ἄλλες: «Ὁ αὐθέντης μας ὁ Χριστὸς καὶ Θεὸς τῶν ὅλων, ὅλα τὰ ἔθνη υἱοὺς μᾶς καλεῖ, παρὰ ἔξω ἀπὸ τοῦς Τούρκους καὶ τοῦς Ἑβραίους καὶ τοὺς αἵρετικούς δὲν τοῦς θέλει γιὰ υἱοὺς. Καὶ ὁ μέγας Παῦλος ἀδελφούς κράζει τοὺς Γραικοὺς, Ῥωμάνους, Τοδέσκους καὶ Μοσχόβους, Βλάχους καὶ Βουλγάρους, Φράγκους καὶ Φρατζέζους, Σπανιόλους καὶ

ῥᾶλλοι»: ἡ παράσταση τοῦ Τούρκου στα Απομνημονεύματα τῶν Ελλήνων αγωνιστῶν τοῦ Ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας», ὁ. π., σ. 436.

*Μαλτέζους, Αλβανίτας καὶ Ἀρμένους, καὶ ἄλλα ἔθνη, τὰ ὅποια λογιάζω ὅτι τὰ ἤξεύρετε, ἢ τὰ ἔχετε ἀγροικήση. Λοιπὸν ὅλοι ἀδελφοὶ εἴμεστέν, ὅλοι ἕναν Θεὸν ἔχομεν, ὅλοι τὸν Χριστόν, Κονωνίαν, ἕνα Εὐαγγέλιον, ἕνα Βάπτισμα, ἕνα Σταυρόν, μίαν Παρθένον Ἀγίαν καὶ Μητέρα τοῦ Θεοῦ, ἕναν μεγαλοδύναμο Θεὸν καὶ Κριτὴν τῶν ὅλων».*²⁵⁷

Από τα παραπάνω διαφαίνεται και πάλι ο διαχωρισμός, στη σκέψη του Τέρπου, των φυλών με βάση τη θρησκεία στην οποία πιστεύουν. Απέναντι στους απίστους, Εβραίους και *Ἀγαρηνούς*- Τούρκους, τοποθετούνται οι Χριστιανοί, οι Έλληνες, οι Βλάχοι, οι Βούλγαροι, οι Αρβανίτες, οι Αρμένιοι, οι Φράγκοι, οι Μαλτέζοι, οι Κόπτες, οι Ισπανοί. Ο Τέρπος δεν εξετάζει καθόλου τις διαφορές που έχουν αυτοί οι λαοί ως προς την πίστη τους για τον Χριστό, όπως, για παράδειγμα, τις διαφορές του δόγματος ανάμεσα σε Ορθόδοξους και Καθολικούς. Αντιθέτως, τις παραβλέπει, καθώς, όλοι οι Χριστιανοί πρέπει να εμφανίζονται ενωμένοι έναντι του μεγάλου κινδύνου που διατρέχουν από την πλευρά των «απίστων» Τούρκων.

Φυσικά, ο Τέρπος, συγκεκριμενοποιεί και (υπερ)τονίζει τις διαφορές της θρησκείας των Μουσουλμάνων και των Χριστιανών, συγκρίνοντας τα πιστεύω των δύο θρησκειών. Σατιρίζει τον προφήτη των Μουσουλμάνων, τον Μωάμεθ, τον οποίο αποκαλεί ψευδοπροφήτη και τονίζει την ανάξια λόγου καταγωγή αυτού και της οικογένειάς του, χαρακτηρίζοντάς τον ως ψευδοπροφήτη και εκτοξεύοντας ένα πλήθος σκληρών και, εν πολλοίς ανυπόστατων κατηγοριών εναντίον του ιδίου και μελών της οικογένειάς του. Προφανώς, αντλεί αυτά τα στοιχεία από την αντιϊσλαμική βυζαντινή γραμματεία της πρώτης περιόδου (7^ο – 8^ο μ. Χ. αι.), η οποία διακρίνεται για την έντονη εναντίον του ισλάμ πολεμική της.²⁵⁸

«Ἡ μὴ νὰ λέγη ἡ θεία Γραφή διὰ τὸν ψευδοπροφήτην καὶ μαθητὴν τοῦ διαβόλου, καὶ κήρυκα τοῦ ἀντιχρίστου Μωάμεθ; Καθὼς αὐτοὶ οἱ πλάνοι Ἀγαρηνοὶ

²⁵⁶ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 333-334.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σσ. 395-396.

²⁵⁸ Βλ. για το ζήτημα αυτό τη μελέτη της Αγγελικής Ζιάκα, *Μεταξύ πολεμικής και διαλόγου. Το Ισλάμ στην βυζαντινή, μεταβυζαντινή και νεότερη ελληνική γραμματεία*, εκδ. Πορναρά, Θεσσαλονίκη 2010, όπου και η προγενεστερή σχετική βιβλιογραφία.

φραυλίζουν καὶ τζαμπουνουὺν λέγοντες, ὅτι τὸ νοῦρι, ἤγουν τὸ φῶς, καὶ ἀρχή, τοῦ Μωάμεθ ἦτον προωρισμένα χρόνους σαράντα χιλιάδες. Ὡ διαβολικά ψεύματα μεγάλα, ὅπου λέγουν οἱ κατηραμένοι καὶ τυφλοσκοτισμένοι! Δὲν ἤξεύρω ἐγὼ τὸν τόπον του καὶ χωρίον του, τὸν πατέρα του, καὶ τὴν μητέρα του, τὴν γυναῖκα του, καὶ θυγατέρα του, καὶ τὸν γαμπρὸν του;

Νὰ ὁ τόπος του εἶναι ἡ γῆ Μαδιάμ, πρὸς τὰ μέρη τῆς Βαβυλῶνος, ἐκεῖ ὅπου μέλλει νὰ γένη κόλασις τῶν ἀπίστων. Τὸ χωρίον του λέγεται Μπατλά. Ὁ πατέρας, ἡ νὰ εἰπῶ καλλίτερα ὁ πάππος τοῦ διαβόλου, λέγεται Αὐτουλά. Ἡ μάνα του, ἡ νὰ εἰπῶ πλέον βέβαια ἡ κυρὰ τοῦ σατανά, Ἀμητενέ. Ἡ γυναῖκα του, ἡ κάλλιον μοιχεύτρια, καὶ ὄργανον τοῦ σκοτεινοφόρου Βεελζεβούλ, Χατιτζέ, ἡ ὅποια ἦτον Ἑβραία, καὶ ἐσκότωσε τὸν ἄνδρα της τὸν Κιάπ, ὅς τις ἦτον Ἑβραῖος. Ἡ θυγατέρα του, ἡ νὰ τὴν εἰπῶ καλλίτερα ἀφροδίτισσα, Φατιμέ. Καὶ ὁ γαμπρός του Ἀλῆς, ἡ καὶ αὐτὸς ἀφροδίσιος, τοτέστι πόρνος καὶ μοιχός. Ἐτοῦτοι εἶναι καλοὶ καὶ ἅγιοι καὶ προφηταὶ; Ἀναθεμὰ τους. Ἐτοῦτοι τρώγοντες καὶ πίνοντες, γαμῶντες καὶ σκοτώνοντες ἀνθρώπους, κουρσεύοντες τὰ χωρία, καὶ ἀρπάζοντες τὸν βίον τους. Ποῦ ἅγιος 'κούσθη εἰς τὸν κόσμον μὲ τὸ σπαθὶ εἰς τὸ χέρι νὰ γυρίζη τοὺς ἀνθρώπους τυραννικῶς πρὸς τοῦ λόγου του; Πουθενά, παρὰ ὁ Μωάμεθ, καὶ ὁ Ἀλῆς».²⁵⁹

Ἔτσι, θέτει μία ἀκόμη διαχωριστικὴ γραμμὴ, θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες καὶ Τούρκους, σὲ «πιστούς» καὶ «ἀπιστούς»: «Βλέπετε τί καταραμένη συνήθεια ἔχει αὐτὸ τὸ γένος; Καὶ τίς τοὺς κάμνει Τούρκους; Τοὺς κάμνει ἓνας ἄπιστος, ἓνας ἀγράμματος, ἓνας ὅπου δὲν ἤξεύρει οὔτε Θεὸν, οὔτε διάβολον, ἓνας ὅπου δὲν καταλαμβάνει τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ ἀπάνω, καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, δὲν ἤξεύρει ποῦ, καὶ πῶς περιπατεῖ, καὶ τὰ καταχθόνια δὲν τὰ νοῶ, μὴ δὲ κόλασιν φοβᾶται, μήτε παράδεισον ὀρέγεται, ἀλλὰ ἄνθρωπος ὡς τύχη, ἁμαρτωλὸς, κακοποιὸς, φονέας, ἀδικητὴς, καὶ πόρνος, χωρὶς εὐχαῖς, δίχως παράκλησιν καὶ δέησιν πρὸς τὸν Θεόν. Μόνον ἓνας μπαρμπέρης ἔρχεται μὲ ἓνα ψαλλίδι, καὶ τὸν σημαδεύει εἰς ἀπόκρυφα μέρη, καὶ τὸν κάμνει τέλειον Τοῦρκον. Καὶ ταῖς γυναῖκες τους παντάπασιν δὲν ταῖς μελετοῦν νὰ ταῖς κάμνουν Τούρκισσαις, οὔτε εἰς τὸ Μετζίτι δὲν ταῖς ἀφήνουν νὰ ὑπάγουσιν, ἀλλὰ εἶναι παντέρημαις ἀπὸ παντὸς ἀγαθοῦ, καθὼς

καὶ οἱ ἄνδρες τοὺς. Τὸ αὐτὸ κάμνουν καὶ ὁπότεν ὑπανδρεύονται. Ὁ κάθε ἓνας παίρνει γυναῖκες ζωνταναῖς ἀπὸ δύο, καὶ δις δύο, καὶ περισσότεραις.

Ἡ νηστεία τοὺς εἶναι ἐτούτη. ὅλην τὴν ἡμέραν κρατοῦν, καὶ ὅλην τὴν νύκτα τρώγουν ὥσάν λύκοι, τὰ καλλίτερα φαγητὰ καὶ πιотὰ ὅπου νὰ εὑρεθοῦν, τότες τὰ καταλοῦν. Ἐτότες τὰ παχέα κρέατα, καὶ πολλὸ βουτυρομέλι, ἐτότες τελειώνουν ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις. Καὶ πίστις εἶναι αὕτη; Ὅχι, ὄχι ἄρὰ πλανοῦνται οἱ ἄθλιοι. Πίστις ἀληθινὴ εἶναι ἡ ἐδική μας, τῶν χριστιανῶν, καθὼς ὅλοι οἱ ἅγιοι Προφῆται μᾶς τὴν ἐβεβαίωσαν, καὶ ὁ Χριστὸς καὶ Θεὸς μας, οἱ ἀπόστολοι καὶ πάντες οἱ ἅγιοι».²⁶⁰

Παρακάτω, παρατηρεῖ το πόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια βρίσκεται ἡ θρησκεία τοῦ Μωάμεθ, που τὴν χαρακτηρίζει ὡς «πλανημένη», ἐνῶ τὸν Μωάμεθ καὶ τὸν γαμπρό του, τὸν Ἀλή, τοὺς χαρακτηρίζει ὡς ἀποστάτες ἀπὸ τὸν ὀρθὸ δρόμο τοῦ Θεοῦ, γεγονός που τοὺς καταδικάζει στὴν αἰώνια κόλαση. Αντίθετα, εἶναι ἀπόλυτα πεπεισμένος ὅτι ἡ μοναδικὴ ἀλήθεια καὶ ἡ σωτηρία βρίσκεται στὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ, Μία πίστη που κηρύττει τὴν ἠθικὴ, σὲ ἀντίθεση με τὴν γεμάτη ἀνηθικότητα πίστη τοῦ Μωάμεθ. Ὅσα γράφει ἐδῶ ἔχουν σαφῶς ὡς στόχο τὸ νὰ ἀποτρέψουν τοὺς Χριστιανούς ἀπὸ τὸ ν' ἀρνηθοῦν τὴν πίστη τοὺς καὶ νὰ προσχωρήσουν στὸ ισλάμ. Ἀν ἐξετάσουμε ὁμῶς τὰ ἴδια λόγια ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῆς εἰκόνας τοῦ «Ἄλλου», ἔχουμε μία πολὺ ἀρνητικὴ πρόσληψη-ἀντιμετώπιση τῆς θρησκείας τῶν κατακτητῶν καὶ, ἀντίθετα, μία ἐξύψωση τῆς θρησκείας τῶν κατακτημένων. Κατ' ἐπέκταση, ἔχουμε μία ἐμμεση, πλην σαφῆ, πολὺ ἀρνητικὴ εἰκόνα γιὰ τὸν κατακτητὴ Ὀθωμανό. Τολμηρὰ λόγια ἐνός πολὺ φλογεροῦ μοναχοῦ, ἀν ἀναλογιστοῦμε τὴν εποχὴ που εἰπώθηκαν καὶ ἀργότερα κυκλοφόρησαν σὲ ἓνα πολυδιαβασμένο βιβλίο, ὅπως δείχνουν οἱ πολλὲς ἐκδόσεις τοῦ²⁶¹.

²⁵⁹ Κ. Γαρίτσης, *Ὁ Νεκτάριος Τέρπος καὶ τὸ ἔργο του*, ὁ. π., σσ. 340-341.

²⁶⁰ *Στο ἴδιο*, σσ. 341-342.

²⁶¹ Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος γράφει [*Ἱστορία*, ὁ. π., σ. 361] ὅτι, «ἀγνωστο γιὰ πιο λόγο τὸ βιβλίο τοῦ Τέρπου Πίστις ἀφορίστηκε ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο». Κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι πολὺ πιθανό ὁ λόγος τοῦ ἀφορισμοῦ νὰ κρύβεται στα ὅσα πολὺ καυστικά γράφει ὁ Τέρπος ἐναντίον τὸν Τούρκων καὶ τῆς θρησκείας τοὺς. Σὲ μία περίοδο ὅπου τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως προσπαθοῦσε νὰ διατηρήσει λεπτές ἰσορροπίες με τὴν ὀθωμανὴ ἐξουσία

Ὅπως γράφει, «Ἀλοιμόνον εἰς ἐκεῖνον τὸν ἄνθρωπον, ὅπου θέλει νὰ ἀποθάνῃ εἰς τὴν πεπλανημένην θρησκείαν τοῦ πλάνου, καὶ ἀποστάτου ἀπὸ τοῦ παντοδύναμου Θεοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, λέγω τοῦ Μωάμεθ, καὶ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ Ἀλῆ, οἱ ὅποιοι εἶναι, καὶ εὐρίσκονται πάντοτε ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πυρὸς τῆς κολάσεως, ὁμοῦ μὲ τὸν πατέρα τους τὸν διάβολον. Καὶ οἱ ταλαίπωροι Τοῦρκοι, ὡς ὄντως πεπλανημένοι, ὅπου εἶναι, ἐλπίζουν ἀπ'αὐτοὺς σωτηρίαν. [...] Καὶ οἱ ταλαίπωροι Ἀγαρηνοὶ γελοιοῦνται καὶ πλανῶνται εἰς αὐτούς, καὶ ἐλπίζουν οἱ ἀπέλπιστοι νὰ κάμνουν κάποιαν πρεσβείαν εἰς τὸν Θεὸν διὰ τοὺς πολλοὺς Ἀγαρηνοὺς. Αὐτοὶ οἱ ἐνάντιοι τοῦ Χριστοῦ εὐρίσκονται εἰς τὸ σκότος τῆς κολάσεως, καὶ εἰς τοὺς ἀλύτους δεσμοὺς τοῦ ἄδου, καὶ δὲν ἤμποροῦν νὰ γλυτώσουν τοῦ λόγου τους ἀπὸ τὰ ὀνύχια τοῦ τρικεφάλου δράκοντος. Αὐτοὶ οἱ δύο, λέγω, ὁ Μωάμεθ καὶ Ἀλῆς, καὶ ὅσοι πιστεύουν ὡς αὐτοὶ, εἶναι ἴδιοι ἀντίχριστοι. [...]. Λοιπὸν ὁ Χριστὸς κηρύττει παρθενίαν, καὶ αὐτοὶ οἱ δύο βεβαιώνουν καὶ κηρύττουν διὰ καλὸν τὴν ἀσελγείαν, καὶ τὴν ἀρσενοκοιτίαν. Ὁ Χριστὸς διδάχνει νηστείαν, καὶ ξηροφαγίαν, καὶ αὐτοὶ παραγγέλλουν νὰ τρώγουν πολλὰ παχέα καὶ λιπαρὰ φαγητὰ. Ὁ Χριστὸς εἰς σαράντα ἡμερόνυχτα μίαν φορὰν ἔφαγε, καὶ αὐτοὶ εἰς εἴκοσι ἑννέα ἡμέραις ἡγουν ἐνοῦ φεγγαρίου, ὀγδοήντα ἑπτὰ φοραῖς τρώγουν. Ὁ Χριστὸς παραγγέλλει εἰς ὅλους, μάλιστα ἡμῶν τῶν ἱερέων, νὰ εἴμασθε καθαροὶ καὶ ἀμόλυντοι ἀπὸ παντὸς ἁμαρτήματος, καὶ αὐτοὶ οἱ δύο δίδουν θέλημα τῶν ὅλων καὶ τῶν χοντζάδων, νὰ κάμουν ὅ,τι κακὸν ἤμποροῦν, νὰ εἶναι ἐλεύθεροι, ἀκανόνιστοι, καὶ ἀναμάρτητοι. Ὁ Χριστὸς ὀρίζει: «Ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ, καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοί», καὶ ὁ Μωάμεθ τὸ ἐνάντιον: «Ἐγὼ εἶμαι ἀποσταλμένος ἀπὸ τὸν Θεόν». Ἐγὼ δὲ τοῦ λέγω, ἀποστάτης τοῦ Θεοῦ εἶναι. [...] Ὁ ἀγιώτατος νόμος ὀρίζει, «ὅτι ἡμεῖς οἱ ἱερεῖς νὰ εἴμεσθαι ἀπεύρακτοι ἀπὸ παντὸς βασιλικοῦ δοσίματος», καὶ αὐτοὶ τὸ ἐνάντιον ἐμᾶς πειράζουν περισσότερον. Ὅχι μόνον οἱ πασιάδες καὶ σιατηρλίκια μᾶς γυρεύουν, ἀλλὰ καὶ κάθε Τοῦρκος εἰς κάθε παπᾶν ἐνόχλησιν δίδουν, καὶ ἄσπρα τοῦ γυρεύουν. Οἱ ἀγιώτατοι καὶ θεόγραπτοι νόμοι καὶ εὐλαβεῖς χριστιανοὶ μᾶς ἔχουν εἰς μεγάλην ἀγάπην καὶ εὐλάβειαν, καὶ αὐτοὶ μᾶς ἔχουν ὡς οὐδὲν, καὶ μᾶς λογιάζουν ὡς συγχαντερὰ καὶ

καὶ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ ἐναντίον του ἐπιθέσεις ἀπὸ τὴν πλευρά της, ἡ καταδίκη ἐνός τέτοιου συγγράμματος θεωροῦταν γιὰ τὴν Μεγάλῃ Εκκλησίᾳ ὡς μία ἀπόλυτα δικαιολογημένη ἐνέργεια.

*βρομερὰ ζῶα, καὶ κάθε λόγον σαπρὸν εἰς ἡμᾶς τὸν κεντρεύουν, καὶ με ταῖς πέτραις καὶ σβουνιαῖς ἐμᾶς σημαδεύουν.»*²⁶²

Ο Τέρπος πιστεύει ὅτι ὅλα αὐτά δεν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τεχνάσματα του διαβόλου, που σκοπὸ ἔχουν να απομακρύνουν τοὺς χριστιανούς ἀπὸ τὴν πίστη των πατέρων τους: «*Βλέπετε, εὐλογημένοι χριστιανοὶ, τί πανουργίαις ἐφύτρωσεν ὁ ἀνθρωποκτόνος διάβολος, καὶ τί κακὴν συμβουλὴν ἐσυμβουλεύθη μετὰ τῆς κακῆς αὐτοῦ συνοδείας, καὶ τοῦ Μωάμεθ, κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ γένους; Καὶ ἄλλον τρόπον δὲν ἤρρεν ὁ διάβολος νὰ πλανᾷ τοὺς χριστιανούς, παρὰ μετὰ τὸν Μωάμεθ, καθὼς τὸ βλέπομεν καθημερούσιον εἰς τὴν βασιλείαν του, ἢ νὰ εἰπῶ καλλίτερα, εἰς τὴν τυραννίδα του, ὅτι δὲν εἶναι βασιλεὺς, ἀλλὰ τύραννος.*»²⁶³

Με λίγα λόγια, ἡ εἰκόνα που ἔχει διαμορφώσει αὐτός ὁ φλογερός καὶ αγωνιστὴς μοναχὸς για τοὺς Τούρκους εἶναι ὅτι πιστεύουν στα ψεύτικα κηρύγματά ενός ψευδοπροφήτη, που τοὺς κάνουν να ζουν μ' ἓναν τρόπο εντελῶς ἀντίθετο ἀπ' αὐτόν των Χριστιανῶν, ἓναν τρόπο που χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνηθικότητα. Καθὼς οἱ Τούρκοι δεν πιστεύουν στον Θεό καὶ δεν ἀκολουθοῦν τις δικές του ἐντολές εἶναι «*ἀμαρτωλοὶ, κακοποιοὶ, φονεῖς, ἀδίκητές, καὶ πόρνοι*». Ὅπως γράφει, παντρεύονται πάνω ἀπὸ μία γυναῖκες, τις οποίες δεν σέβονται καὶ τις ἔχουν κλεισμένες μέσα στο σπίτι τους. Παράλληλα, ἀν καὶ κρατοῦν τὴν δική τους μορφὴ νηστείας, αὐτὴ δεν εἶναι σωστὴ, καθὼς δεν τρώνε το πρωί, ἀλλὰ καταβροχθίζουν κρέατα καὶ λιπαρά φαγητά το βράδυ, ἐνῶ τα βράδια τῆς νηστείας προχωροῦν σε ἐρωτικές συνενυρέσεις. Ἐπίσης, τοὺς κατηγορεῖ ὅτι διαπράττουν πορνείες καὶ ἀρσενοκοιτίες, σε ἀντίθεση με τοὺς Χριστιανούς οἱ οποίοι ἀκολουθοῦν τὸ κήρυγμα του Χριστοῦ για παρθενία καὶ, γενικά, για ἠθικὴ ζωή. Τοὺς κατηγορεῖ, τέλος, ὅτι δεν σέβονται τοὺς ἱερεῖς, ἀλλὰ τοὺς παρενοχλοῦν συνεχῶς, σε ἀντίθεση με τοὺς Χριστιανούς, οἱ οποίοι πάντα δείχνουν σεβασμὸ πρὸς τοὺς ἱερεῖς.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τὸν Τέρπο ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στους Ἕλληνες καὶ στους Τούρκους εἶναι ἡ θρησκεία καὶ, ἐιδικότερα, τὸ ὅτι οἱ

²⁶² Στο ἴδιο, σσ. 442-444.

²⁶³ Στο ἴδιο, σελ. 447.

Χριστιανοί, αν ακολουθούν τα διδάγματα του Χριστού, έχουν κερδίσει σίγουρα μια θέση στον Παράδεισο και την αιώνια ζωή. Αντιθέτως, οι Τούρκοι, ως μουσουλμάνοι, είναι καταδικασμένοι να ζήσουν στην αιώνια κόλαση, αφού πιστεύουν και ζουν σύμφωνα με τα κηρύγματα του γιου του διαβόλου, του Μωάμεθ. Η απόλυτη και χωρίς αποστροφές απόρριψη της θρησκείας του «Άλλου» ισοδυναμεί την περίοδο αυτή της προνεωτερικότητας και της εντονότερης σε σχέση με σήμερα, παρουσίας της θρησκείας στη ζωή των ανθρώπων, με την απόρριψη ολόκληρου του τουρκικού λαού, ο οποίος πιστεύει, κατά τον Τέρπο πάντα, σε μία ψεύτικη θρησκεία. Απόλυτα αρνητική, λοιπόν, εικόνα για τους Τούρκους.

Συμπερασματικά, ο τουρκικός λαός στο *Βιβλίο Πίστις* του Νεκτάριου Τέρπου, όπως και στο *Χρονικό* του Παπασυναδινού, σκιαγραφείται με τα πιο μελανά χρώματα. Οι Τούρκοι και οι Έλληνες, πέρα από ελάχιστες εξαιρέσεις, βρίσκονταν, κατ' αυτούς, σε εντελώς αντίθετο δρόμο. Οι Τούρκοι παριστάνονται ως κατεξοχήν «Άλλοι», λόγω της διαφορετικής θρησκείας και καταγωγής τους.

IV. Εικόνες σχετικές με το χαράτσι - Εξισλαμισμοί

Από τα τέλη του 17ου αιώνα αυξάνεται με γοργούς ρυθμούς η τάση προς διάσταση των εθνοθρησκευτικών ομάδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μεταξύ τους, ενώ παράλληλα η θρησκευτική διαφορά αναδεικνύεται όλο και περισσότερο, σε κύρια έκφραση της κοινωνικής ταυτότητας. Μέχρι τότε η καταβολή του κεφαλικού φόρου που βάρυνε αποκλειστικά τους μη μουσουλμάνους (επισήμως ονομαζόταν *τζιζιέ* (*cizye*)), ήταν όμως ευρύτερα γνωστός ως *χαράτσι* ή *κεφαλοχάρατσο*) γινόταν στο επίπεδο χωριού ή συνοικίας. Ο φόρος αυτός υπολογιζόταν συνολικά, ανάλογα με τον αριθμό των φορολογήσιμων νοικοκυριών που ήταν καταγεγραμμένα στους αυτοκρατορικούς φορολογικούς καταλόγους, και οι κοινοτικές ηγεσίες διαμοίραζαν το ποσό στα μέλη των αγροτικών ή αστικών κοινοτήτων. Η μεγάλη φορολογική μεταρρύθμιση του 1691 μετέβαλε τον κεφαλικό φόρο από κοινοτική σε προσωπική υποχρέωση: ο φόρος πλέον βεβαιωνόταν σε ατομική βάση. Υποχρέωση καταβολής του είχαν όλοι οι μη μουσουλμάνοι ενήλικοι άντρες από 14 ετών και άνω, χωρισμένοι σε τρεις

κατηγορίες, ανάλογα με το εισόδημά τους. Το σημαντικότερο σε σχέση με το ζήτημα που μας απασχολεί είναι ότι οι Χριστιανοί ή οι Εβραίοι που μετακινούνταν όφειλαν να φέρουν επάνω τους το *χαρατσοχάρτι*, δηλαδή την απόδειξη πληρωμής αυτού του φόρου, την οποία και έπρεπε να εμφανίζουν στις κρατικές αρχές όποτε τους το ζητούσαν. Με αυτόν τον τρόπο, ως παράπλευρη συνέπεια της φορολογικής μεταρρύθμισης, καθιερώθηκαν διαδικασίες ενός μονόπλευρου κοινωνικού ελέγχου εις βάρος των μη μουσουλμάνων, και το –προσωποποιημένο πλέον– *χαράτσι* έγινε σύμβολο προσωπικής κατωτερότητας και στιγματισμού.²⁶⁴

«Άλλο δεν είναι η έννοια τους, παρά μόνον διά την πίστιν εξετάζουν», έγραφε ο Νεκτάριος Τέρπος²⁶⁵, αναφερόμενος στις οθωμανικές αρχές και υπονοώντας αυτόν ακριβώς τον συνδυασμό κοινωνικού ελέγχου και ατομικής φορολογικής υποχρέωσης. Τα *χαρατσοχάρτια* επιβεβαίωναν, με πρωτοφανή ένταση, στο επίπεδο της καθημερινότητας την κατώτερη θέση των μη μουσουλμάνων υπηκόων. Στον βαθμό, μάλιστα, που την ίδια εποχή διευρύνονται συνεχώς οι φορολογικές ατέλειες των μουσουλμανικών πληθυσμών των πόλεων, ο χαρακτηρισμός *ραγιάς* (*reaya*), όρος που δηλώνει γενικά, την περίοδο αυτή, τον φορολογικά υπόχρεο, αρχίζει να χρησιμοποιείται ολοένα και περισσότερο στον καθημερινό λόγο για τους μη μουσουλμάνους, τουλάχιστον στα Βαλκάνια όπου έχουμε συμπαγείς χριστιανικούς πληθυσμούς. Μέσα σε αυτές τις δύσκολες για τους Χριστιανούς συνθήκες, καθώς το *χαρατσοχάρτι* κατέληξε να ισοδυναμεί με την ίδια τη χριστιανική τους ιδιότητα και *ραγιάς* να είναι μόνο ο Χριστιανός, η έλξη του εξισλαμισμού δεν οφειλόταν, σύμφωνα με τον ιστορικό Σπύρο Ασδραχά, μόνο στην επαχθέστερη για τους χριστιανούς φορολογία, αλλά και στην «αναζήτηση κοινωνικού κύρους», η οποία «ανήκει σε μια διαδικασία ‘εκπολιτισμού’ που οδηγεί το άτομο στην ενσωμάτωση στην κυρίαρχη κοινωνία, την ισλαμική».²⁶⁶

²⁶⁴ Ελένη Γκαρά – Γ. Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυνάμεις*, ό. π., σ. 69.

²⁶⁵ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σ. 273.

²⁶⁶ Σπύρος Ασδραχάς, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: Η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη». *Τετράδια Εργασίας* 7 (1984), σσ. 89-125 (βλ. σ.100).

Το χαράτσι για τον Νεκτάριο Τέρπο δεν είναι δυσβάσταχτο: δύο άσπρα την ημέρα, δηλαδή έξι γρόσια το χρόνο. Ο Νεκτάριος Τέρπος αναφέρει σχετικά με αυτόν τον φόρο: *«Καί τί κακόν βλέπω και εἶδα εἰς μερικούς κανεῖς γονεῖς, ἄνδρες καί γυναῖκες, ὅπου ἀναγκάζουν τα παιδιά τους να ἀπιστήσουν διά ἓνα χαράτζι μονάχα ὅπου εἶναι δύο ἄσπρα την ἡμέραν καί παραδίδουν την ψυχὴν τους τοῦ σατανᾶ. Τό λοιπόν φυλαχθεῖτε, να μή κολασθεῖτε αἰωνίως»*. Εδώ λοιπόν αναφέρει ότι οι γονεῖς ωθούν τα παιδιά τους να εξισλαμισθούν λόγω του χαρατσιού.

Ὅπως γράφει ο Σπ. Ασδραχάς, «ὅταν ο Τέρπος λέει ὅτι οι γονεῖς ἔλεγαν στα παιδιά τους να γίνουν μουσουλμάνοι ἔχω την εντύπωση ὅτι δεν πρόκειται για ἓνα σχῆμα ἀλλά για μια πάγια διαδικασία». Ἀνήκει ὁμως σε ἓνα σχέδιο εμπνευσμένο ἀπό το διάβολο, σχέδιο που εικονογραφεί την προνοιακὴ αντίληψη της ιστορίας. Μέσα σ' αυτό το σχέδιο οι τρεις Εβραῖοι που συμβούλευαν τον Μωάμεθ ἔχουν το λόγο τους: εἶναι φερέφωνα του Βελζεβούλ και του σατανά, υπαγορεύουν στον Μωάμεθ τον Πορθητὴ το σχέδιο: *«Και μὴν το κάμνεις ὡσάν τοὺς ἄλλους βασιλεῖς νὰ γυρίζεις τοὺς χριστιανούς τυρρανικῶς, ὅτι αὐτοὶ οἱ Χριστιανοὶ εἶναι κατὰ πολλά στερεωμένοι εἰς τὸν Χριστόν καί μέ τό κακόν δεν ἡμπορεῖς νὰ τοὺς γυρίζεις, παρά μέ τό καλόν. Ἄφησέ τους νὰ ἔχουν τές ἐκκλησίες τους, νὰ ἔχουν Πατριάρχας, Μητροπολίτας, Ἡγουμένους καί Προεστοὺς καί ἄς ψάλλουν ὡς αὐτοὶ βούλονται. Πλὴν νὰ κάμεις ἐτούτο ὅπου ἐγὼ σοῦ λέγω: νὰ τοὺς ρίχνεις χρέος καί χαράτζια να σοῦ πληρώνουν καί ἀπό μῆναν καί ἀπό χρόνον εἰς χρόνον, Αὐτοὶ δέ διά την ἀγάπην του Χριστοῦ θέλουν σοῦ δώσει ὅλα τά ἄσπρα τους καί ὕστερα πωλοῦν τά ἀσημικά τους καί τά χαλκώματά τους καί τέλος πάντων, μή ἔχοντας ἄλλο, πωλοῦσι καί τά χωράφια καί ἀμπέλια τους καί θέλουν ἀπομείνει πτωχοὶ καί παντέρημοι. Καί τότες, θέλοντας καί μὴ θέλοντας, μοναχοὶ τους ἀρνοῦνται τὸν Χριστόν καί γίνονται Τοῦρκοι εἰς τὴν θρησκείαν και εἰς ἐμάς ὑπηρετές. Καί ἔτζι θέλομεν ἔχει καί τά δύο μέρη δόξαν καί τιμὴν, ἐσύ μὲν ἐπὶ τῆς γῆς, ἐμεῖς δέ ἐν τῷ ἅδῃ τῶν βασάνων»*.²⁶⁷

Το κήρυγμα του Νεκταρίου Τέρπου ἦταν ἓνα κίνημα ἀντίστασης στην

²⁶⁷ Σπ. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Νεοελληνικά Μελετήματα, Εκδόσεις Ερμής, 1988, σελ. 180.

πλήρη υποταγή και κατέληξε να είναι ένα κήρυγμα εθνικής αντίστασης καθώς αναφέρει: «Προτιμότερο νά πληρώνετε χαράτσι, παρά ν' απαρνηθῆτε τήν πίστη σας» Στόχος του ήταν να δείξει στους Χριστιανούς ότι δεν έπρεπε να αλλαξοπιστούν, και να μεταστρέφονται, για οποιοδήποτε λόγο, στο Ισλάμ. Προσπαθεί, με τον λόγο του, να σταματήσει το μεγάλο κύμα εκούσιων εξισλαμισμών Ελλήνων, που γνώρισε η περιοχή της Ηπείρου, στις αρχές του 17ου αιώνα.

Δηλώνει αυτόν τον σκοπό, ήδη, από την εισαγωγή του έργου του, όπου γράφει τα εξής:

«Τὸ λοιπὸν ἐτοῦτο τὸν Βιβλιάριον, τὸ ἐπονομαζόμενον Πίστις, δὲν τὸ ἐσύνθεσα διὰ τοὺς σοφοὺς καὶ γραμματισμένους ἀνθρώπους, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἀγράμματους καὶ χωρικούς, ἐπειδὴ εἰς ἐτοῦτα τὰ μέρη τῆς Τουρκίας εὕρισκόμενοι χριστιανοί, πολλοὶ ἐπλανέθησαν, καὶ πλανοῦνται ἀπὸ ὀλίγην ἀνάγκην καὶ δόσιμον τοῦ χαρατζίου, καὶ ἀρνοῦνται (φεῦ) τὸν Χριστὸν, καὶ παραδίδονται εἰς τὰς χεῖρας τοῦ διαβόλου. Τούτου χάριν καὶ ἐγὼ, θεῖῳ ζήλῳ κινούμενος, ἠθέλησα νὰ τοὺς βοηθήσω εἰς τοῦτον τὸν ψυχικὸν κίνδυνον, ὅτι νὰ στέκωνται στερεοὶ εἰς τὴν Πίστιν, διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ. Αναγιγνώσκοντες καὶ ἀκούοντες τὰ μαρτύρια, ὅπου ἔπαθαν οἱ ἅγιοι μάρτυρες διὰ τὸν Χριστὸν, νὰ παρακινοῦνται καὶ αὐτοὶ παραμικρὸν, καὶ νὰ τοὺς μιμοῦνται, νὰ μὴν ἀρνοῦνται τὴν Πίστιν τους, καὶ τὸν Κύριον τῆς Δόξης, ἀλλὰ νὰ ὑποφέρουν εὐκόλα μετὰ πάσης χαρᾶς κάθε πειρασμὸν, καὶ τιμωρίαν διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ».²⁶⁸ Και ο Νικόδημος Αγιορείτης προσπάθησε με παραδείγματα να εμψύσει υπομονή και να εγκαρδιώσει τους χριστιανούς: «Μή σᾶς φοβίσουν, ἀδελφοί, τὰ ἄγρια πρόσωπα τῶν τυράννων, οὔτε τοὸ πλῆθος αὐτῶν, οὔτε οἱ φωνές τους, οὔτε οἱ φοβέρες τους. Μή σᾶς φοβίσουν οἱ πληγές, οἱ σπαθιές, οἱ ἀλυσίδες, οἱ φυλακές».²⁶⁹

Στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπάρχει η μέγιστη διχοτομία. Η κατακτημένη κοινωνία από τη μία

²⁶⁸ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σελ. 177-178.

²⁶⁹ Νικόδημου Αγιορείτου, *Νέον Μαρτυρολόγιον, ή μαρτυρία των νεοφανών μαρτύρων των μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως κατά διαφόρους καιρούς και τόπους μαρτυρησάντων*, απόδοση στη νεοελληνική, εκδ. Ιεράς Καλύβης “Άγιος Σπυρίδων” Νέα Σκήτη, Άγιον Όρος, 2012, σ. 23.

μεριά και η κατακτητική από την άλλη. Η διχοτομία αυτή δεν είναι ομόλογη με τη διάκριση ανάμεσα σε οικονομικά εκμεταλλευόμενες και υφιστάμενες την οικονομική εκμετάλλευση κοινωνικές τάξεις. Η βάση της οθωμανικής κοινωνικής πυραμίδας συμπεριφέρεται ως κατακτητική κοινωνία ακόμα και στις περιπτώσεις όπου έχει να κάνει με την κορυφή της πυραμίδας των κατεχόμενων κοινωνιών. Βεβαίως στο γεγονός της κατάκτησης έχει δοθεί μια εξήγηση: είναι η εξήγηση της προνοιακής ιστορίας, η τρέχουσα εξήγηση ότι κατακτήθηκε η Πόλη εξαιτίας των αμαρτιών της. Αλλά η διχοτομία είναι ριζικότερη, ξεπερνά την εσχατολογία αυτής της μορφής, για να φθάσει σε μία βαθύτερη εσχατολογία, στο μοντέλο του Αντιχρίστου. Ο προφήτης Μωάμεθ είναι ο Αντίχριστος. Συνέχεια του Μωάμεθ η Οθωμανική Αυτοκρατορία, είναι το κράτος του Αντιχρίστου και επίκειται η ημέρα της Κρίσης.²⁷⁰

Κατά τον Σπύρο Ασδραχά, ο Νεκτάριος Τέρπος είναι εκφραστής και φορέας αυτής της βασικής διχοτομίας. Η διδασκαλία του πρεσβεύει: τα του Καίσαρος πρέπει να πηγαίνουν στον Καίσαρα. Δεν ανήκει στους υποτελείς να ανατρέψουν τον Αντίχριστο. Ο Αντίχριστος θα ανατραπεί από άλλες δυνάμεις που τους ξεπερνούν. Το αιτούμενο είναι να κρατήσουν την ταυτότητά τους -δηλαδή την Ορθοδοξία, την υπακοή στο Θεό- να τηρήσουν τη θρησκευτική αξιολογία και τις θρησκευτικές συμπεριφορές όσο καιρό κρατάει το κράτος του Αντιχρίστου, υπακούοντας στις υποχρεώσεις τις οποίες επιβάλλει το κράτος του Αντιχρίστου. Ο Νεκτάριος Τέρπος μαζί με τον Κοσμά τον Αιτωλό είναι από τα εκπρεπή παραδείγματα της αμυνόμενης εκκλησίας απέναντι στον εξισλαμισμό. Οι αιτίες αυτές είναι η τάση να απαλλαγούν οι χριστιανικοί πληθυσμοί από τη φορολογία- από ένα μέρος της φορολογίας, το χαράτσι- που επιβάλλεται λόγω του γεγονότος ότι οι φορολογούμενοι ανήκουν στην κατακτημένη κοινωνία.²⁷¹

Από την ανάλυση των πληθυσμιακών στοιχείων που περιέχονται στα κατάστιχα των τιμαρίων ορισμένων περιοχών της Αλβανίας, όπου είχαμε μαζικούς εξισλαμισμούς, προκύπτει το συμπέρασμα ότι εκείνοι που εξισλαμίζονταν ανήκαν

²⁷⁰ Σπ. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, ό. π., σ. 177. Για το σχήμα των δύο κοινωνιών βλ. ο ίδιος, *Ιστορικά απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 73-76.

στις νεανικές ηλικίες. Έχουμε, βέβαια, και τους ομαδικούς εξισλαμισμούς, όπου ολόκληρη η κοινότητα αλλάζει θρήσκευμα, αλλά κατά βάση τους υιοθετούσαν οι νεανικές ηλικίες, γεγονός που δείχνουν με αριθμητικές σχέσεις τα πληθυσμιακά δεδομένα των τιμαριωτικών καταστάσεων του πρώτου μισού 16^{ου} αιώνα.²⁷²

Ο Τέρπος δηλώνει ότι απευθύνεται στους απλούς και αγράμματους Χριστιανούς, οι οποίοι συχνά παραπλανιόνταν από τους Τούρκους και αρνούσαν τον Χριστό και όχι στους μορφωμένους. Ιδιαίτερως χρήσιμη είναι η πληροφορία ότι ο λόγος, για τον οποίο οι Χριστιανοί, απαρνούσαν την πίστη τους και εξισλαμίζονταν είναι, κυρίως, οικονομικός. Επιλέγουν, σύμφωνα με τον Τέρπο, να αλλαξοπιστήσουν, ώστε να γλιτώσουν το *χαράτζι*, τον φόρο, δηλαδή, που πλήρωναν όλοι οι μη μουσουλμάνοι κάτοικοι της Αυτοκρατορίας.²⁷³

Το ίδιο υποστηρίζει και σε άλλα σημεία του έργου, «*Παρακαλῶ σας τέκνα εὐλογημένα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, μὴν γελασθῆτε, καὶ πλανᾶσθε διὰ δύο ἄσπρα τὴν ἡμέραν, καὶ προδίδετε τὴν ἀμώμητον καὶ βεβαιωτάτην πίστιν τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ μας [...] Διατὶ δὲν εἶναι ἄλλη χειρότερη καὶ συγχαντερώτερη ἁμαρτία ὀμπροσὰ εἰς τὸν Θεὸν ἀπὸ τὴν ἀπιστίαν καὶ ἄρνησιν τοῦ Χριστοῦ [...]. Καὶ διὰ τοῦτο σᾶς παραγγέλλω καὶ ἐγώ, νὰ μὴν χωρισθῇ τινὰς ἀπὸ τὴν ἀγίαν πίστιν καὶ καθολικὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, διὰ ὀλίγον δόσιμον τοῦ χαρατζίου, παρὰ ἃς κυβερνηθῇ ὁ κάθε ἓνας ὡς χριστιανὸς, υἱὸς καὶ φίλος τοῦ Χριστοῦ, καὶ Θεοῦ μας, μὲ ὅτι τρόπον ἢμπορεῖ. Κοπέλι καὶ δουλευτὴς ἅς γένῃ καὶ Τοῦρκος νὰ μὴν γένῃ μετὰ ταῦτα αὐθέντης εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν, κατὰ Κυριακὸν λόγον».²⁷⁴*

Από αυτό το απόσπασμα, διαφαίνεται ότι ο λόγος για τον οποίο πολλοί Χριστιανοί ασπάζονταν το Ισλάμ, είναι το *χαράτζι* και η ανάγκη τους για λίγα παραπάνω χρήματα. Για τον λόγο αυτό, ο Τέρπος, τους δίνει συμβουλές για τον τρόπο, με τον οποίο, μπορούν να σώσουν λίγα χρήματα και άρα να αποφύγουν τον εξισλαμισμό: «*Τὸ λοιπὸν ἐγὼ νὰ σοῦ δείξω μίαν τέχνην νὰ εὐγάλης τὸ χαράτζι σου*

²⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 177-178.

²⁷² Στο ίδιο, σ. 180.

²⁷³ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σ.319-320, Πρβλ. Σπ. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, σ. 178-179.

²⁷⁴ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 319-320.

ἐν εὐκολίᾳ, καὶ νὰ μὴν γένῃς Τοῦρκος καὶ ἀποστάτης τοῦ Θεοῦ, καὶ ξένος τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἀγίας Ἐκκλησίας. Πρῶτον δούλευε περισσότερο ἀπ’ ὅτι ἦσουν συνηθεισμένος, καὶ δεύτερον κρατήσου ἀπὸ τὰ φαγητὰ καὶ πιотὰ. Καὶ ἂν μελετᾷς νὰ ἀγοράζῃς μίαν ὁκὰν ὀψάριον, ἢ κρέας, ἢ κρασί, ἢ λάδι, μισὴν μόνον νὰ πάρῃς διὰ τὸ καλὸν σου ψυχῆς τε καὶ σώματος, καὶ ἡ σκούφια σου εἶναι κοντότερη, τὸ ζωνάρι σου ἅς εἶναι βαμπακερένιο, ἢ καὶ λούρινο. Καὶ ὄχι μονάχα λούρινο ζωνάρι, καὶ κοντὴ σκούφια νὰ βαστᾷς, ἀλλὰ καὶ μὲ ἓνα βοῦρλο νὰ ζώνεσαι, καὶ Τοῦρκος νὰ μὴν γένεσαι. Ἰδὲς τοὺς εὐλογημένους ὑπηκόους τοῦ Χριστοῦ χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας Τρικκάλου, καὶ Μουσκουλουρίου, ἡ σκούφια τους ἀπὸ ἀμπὰν καὶ σαϊάκι, καὶ ἄσπραις κιόλας, ἀπὸ ἐφτὰ ἄσπρα ἀγορασμένα, καὶ τὸ περισσότερο δέκα, τόσον οἱ πτωχοὶ, ὥσάν καὶ οἱ βιωτικοὶ. Μὰ ὅλοι εὐλογημένοι καὶ ἁγιασμένοι χριστιανοὶ, μὲ τὸ νὰ σταθοῦν στερεοὶ εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ».²⁷⁵

Ὅπως καὶ ὁ Παπασυναδινὸς ἀλλὰ καὶ διάφοροι ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, ἐτσι καὶ ὁ Τέρπος, δηλώνει ὅτι ὅποιος χριστιανὸς ἀσπαστεῖ το Ἰσλάμ, χάνει τὴν θέσιν του μέσα στο ἐλληνικὸ ἔθνος καὶ γίνεται *Τούρκος*, δηλαδή ἐξισλαμίζεται.²⁷⁶ Επιπλέον, τὸν χαρακτηρίζει ὡς *ἀποστάτη τοῦ Θεοῦ καὶ ξένο τῆς ἐκκλησίας*, σε ἀντίθεση, φυσικὰ, με ὅλους αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνες χριστιανούς, που παραμένουν *στέρεοι* στὴν πίστιν τους πρὸς τὸν Χριστό.

Ὁ συγγραφέας συνεχίζει γράφοντας, «*Καὶ ἐτοῦτοι ὁποῦ εὐρίσκονται ἐδῶ πρὸς ἐτοῦτα τὰ μέρη τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τῆς Ἀλβανιτίας, καὶ τοῦ Μωρέως, διὰ ὀλίγην ἀνάγκην (φεῦ) ἀρνοῦνται τὸν Κύριον τῆς δόξης, Ἰησοῦν Χριστὸν, καὶ Θεὸν τῶν ὅλων, καὶ διὰ τὸ ῥαχτζίνι του δίδει δύο δουκάτα, καὶ παραπάνω στὸ ἐλέκι. Καὶ ἄλλη φορεσιά, καὶ πλατέα βρακιὰ, καὶ συρίτια λαμπρὰ, μαχαίρια ἀργυρωμένα, καὶ στρουφοτούφεκα ἀσημένια, εἰς αὐτὰ ποσῶς δὲν τὰ ψηφοῦν τὰ ἄσπρα τους, καὶ διὰ*

²⁷⁵ Στο ἴδιο, σ. 321.

²⁷⁶ Πρόκειται γιὰ τὴν συνήθη ἐκφραση που χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τοὺς χριστιανούς σε ὅλη τὴ διάρκεια τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ μεταστροφή κάποιου χριστιανοῦ στο ἰσλάμ, ἡ ὁποία ἐξέφραζε τὴν κοινὴ πεποίθηση ὅτι ὅποιος ἐξισλαμιζόταν ἐντασσόταν στο τουρκικὸ ἔθνος. Προφανῶς ὁμως, ἡ ἀπώλεια τῆς χριστιανικῆς συνείδησης, καὶ ἄρα ἡ πλήρης ἐνταξὴ ἐνός χριστιανοῦ στὴ μουσουλμανικὴ κοινωνία καὶ ἡ ἀπόκτηση τουρκικῆς συνείδησης ἦταν μία διαδικασία που διαρκοῦσε πολὺ καὶ ἐξαρτιόταν ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες βλ. Γεώργιος Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοὶ στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17^{ου} αἰῶνα ἕως τὸ 1821*, ἐκδ. Ἡρόδοτος, Αθήνα 2006, σ. 86.

τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ καὶ Παράδεισον δὲν θέλουν νὰ δώσουν ἔξι γρόσδια, ἢ καὶ ὀλιγώτερον τοῦ χρόνου, μόνον χωρίζονται οἱ ἄθλιοι ἀπὸ τὸν Χριστὸν, πρὸ τοῦ νὰ κάμῃ ὁ ἴδιος τὴν δικαίαν κρίσιν. Ποῦ ὑπᾶς. ἄθλιε; Ποῦ; Δὲν θέλεις γλυτώσῃ ἀπὸ τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν αὐτοῦ ἀπόφασιν, ἐν Κεφαλαίῳ εἰκοστῷ τρίτῳ τοῦ κατὰ Ματθαῖον λέγοντας· «Ὅφεις, γεννήματα, ἐχιδνῶν, πῶς φύγετε ἀπὸ τῆς κρίσεως τῆς γεένης;». Ἦγουν, ὦ παράνομα φίδια, καὶ παιδιὰ τῆς ὀχέας, πῶς ἠμπορεῖτε νὰ φύγετε καὶ νὰ γλυτώσετε ἀπὸ τὴν κρίσιν, καὶ ἀπόφασιν τῆς αἰωνίου κολάσεως; Καὶ δὲν ἀκούσετε τὸ Εὐαγγέλιον ὅπου ὀρίζει ὁ Χριστὸς. ὅτι «ὁ πιστεύας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται, ὁ δὲ ἀπιστήσας κατακριθήσεται;. Ποτὲ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος δὲν ἠμπορεῖ ὁ ἄπιστος καὶ ἀβάπτιστος νὰ ἐμπῇ εἰς τὸν Παράδεισον, καὶ νὰ κερδίσῃ Βασιλείαν οὐράνιον, καθὼς ὁ Χριστὸς ὀρίζει· «Ἐὰν τις μὴ γεννηθῇ ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, οὐ δύναιτο εἰσελθεῖν εἰς τὴν Βασιλείαν τῶν οὐρανῶν».²⁷⁷

Σύμφωνα με τὴν παραπάνω μαρτυρία τοῦ Τέρπου, οἱ ἐκούσιοι εξισλαμισμοὶ Χριστιανῶν παρατηροῦνταν, κυρίως, στὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας (Ιλλυρικόν), τῆς βόρειας Ηπείρου (Αλβανιτίας), καὶ τῆς Πελοποννήσου (Μωρέως). Ἡ ἀντίθεση πού κατασκευάζει ὁ συγγραφέας εἶναι φανερή. Ἀπὸ τὴν μία πλευρά, βρίσκονται οἱ Χριστιανοί, πού παραμένουν πιστοὶ στὸν Χριστό, ἀλλὰ, συγχρόνως πρέπει νὰ υπομείνουν τὴ φτώχεια, καὶ νὰ κάνουν ὅσες περισσότερες περικοπές μποροῦν, ἀκόμη καὶ σε βασικά εἶδη, ὅπως τὸ φαγητό, ἀλλὰ θὰ κερδίσουν τὸν Παράδεισο. Στὴν ἄλλη πλευρά βρίσκονται οἱ Χριστιανοί, πού ἐτούρκεψαν, καὶ γιὰ αὐτό θὰ χαροῦν τὰ πλούτη καὶ τὶς ἀνέσεις,²⁷⁸ πού θὰ τοὺς ἀποφέρει αὐτὴ ἡ ἐπιλογή τοὺς, ἀλλὰ, ὅταν φτάσει ὥρα τῆς τελικῆς Κρίσεως, θὰ σταλοῦν ἀπὸ τὸν Χριστό στὴν αἰώνια κόλαση. Μάλιστα ὁ Τέρπος, χρησιμοποιοῦντας παραθέματα ἀπὸ τὴν Καινὴ διαθήκη πού ἀναφέρονται στὴ Δεύτερη Παρουσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐπιτίθεται στους εξισλαμισμένους χριστιανούς, χαρακτηρίζοντάς τοὺς ὡς

²⁷⁷ Στο ἴδιο, σσ. 321-322.

²⁷⁸ Ἡ ἀλλαγὴ στρατοπέδου ἦταν πολὺ εὐκόλη. Ἀρκεῖ νὰ φώναζε κάποιος δημόσια ὅτι ἓνας εἶναι ὁ Θεὸς καὶ μόνος προφήτης τοῦ ὁ Μωάμεθ. Ἀμέσως τὸν παραλάμβαναν οἱ Τούρκοι καὶ τὸν οδηγούσαν στο σπίτι ἐνός μουσουλμάνου προεστοῦ. Εκείνος τὸν ἐντνε με πλούσια φορεσιά, τὸν φόρτωνε δῶρα καὶ τὸν ἔθετε ὑπὸ τὴν προστασία του. Κατόπιν ὁ νεοφώτιστος μεταφερόταν στους ὁμούς καὶ ἐπιδεικνύονταν στο λαό. Ἡ πομπὴ κατέληγε στο τζαμί ὅπου τελοῦνταν ἡ καθιερωμένη περιτομή. πρβλ. Κ. Γαρίτσης, *Ὁ Νεκτάριος Τέρπος καὶ τὸ ἔργο του*, ὁ. π., σσ. 90-91.

ἄθλιους και ως δηλητηριώδη φίδια.

Ο Τέρπος δεν σταματά εδώ, αλλά συνεχίζει τις επιθέσεις και τους πολύ αρνητικούς χαρακτηρισμούς των εξισλαμισμένων –για τους οποίους έχει σχηματίσει επίσης μία πολύ αρνητική οικογένεια, ίσως πιο αρνητική απ’ ότι για τους ίδιους τους Τούρκους– συγκρίνοντας τους, βέβαια, με όσους κρατούν σταθερή την πίστη τους προς τον Χριστό: «Καὶ ἐγὼ βλέπω τώρα, ὅποῦ κάλλιον τὸ εἶχα νὰ μὴν ἔβλεπα, καὶ νὰ μὴν ἀκούω τέτοιαις ἀπιστίαις καὶ παρανομίαις, νὰ γένουνται οἱ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ, **τέκνα τοῦ διαβόλου**· οἱ πεφωτισμένοι νὰ γίνονται **σκοτεινιασμένοι**· ἐκεῖνοι ὅποῦ ἐπλύθηκαν μὲ τὸ ἅγιον βάπτισμα, **συννετεύθηκαν, ἐμιάνθηκαν μὲ τὸ καταραμένον αἷμα τοῦ κορμίου τους**· οἱ ἅγιοι ἔγιναν **μιαροί**· οἱ ἄξιοι ἔγιναν **ἀνάξιοι**· οἱ τιμημένοι ἔγιναν **ἄτιμοι**· οἱ λαθαροὶ καὶ ἀμόλυντοι ἔγιναν **ἀκάθαρτοι καὶ βεβορβορωμένοι**· τὰ παιδιά τῆς Ἀγίας Ἐκκλησίας ἔγιναν **τέκνα καταραμένα τοῦ μετζητίου**· οἱ χρισμένοι ἔγιναν **ἄχριστοι**· οἱ ἄξιοι διὰ τὴν Βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἔγιναν **ἄξιοι διὰ τὰ καταχθόνια τοῦ ἔδου**· ἡ χαρὰ τῶν Ἀγγέλων ἔγιναν **παίγνια τῶν μιαρῶν δαιμόνων**· οἱ γνήσιοι φίλοι καὶ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ, ἔγιναν **ὕπηρέται καὶ μαθηταὶ τοῦ σατανᾶ**· τὰ παιδιά τῆς πανάγνου Θεοτόκου ἔγιναν **παιδιά τῆς μεμιασμένης Ἀμητενὲ**, καὶ μητρὸς τοῦ ψευδοποφήτου καὶ πλάνου Μωάμεθ· τὰ παιδιά τῆς εὐλογίας ἔγιναν **τέκνα τῆς ὀργῆς καὶ κατάρας**· οἱ ἀποφασισμένοι διὰ τὸν Παράδεισον ὁλοένα τρέχουν διὰ τὴν ἄβυσσον. Ἄχ, ἄχ, ἀλήμονον εἰς αὐτοῦς! Τί μεγάλαις καὶ πικρόταταις κόλασες, καὶ τιμωρίαις τοὺς ἀπαντεχένουν, καθὼς εἶπαν ὅλοι οἱ Προφῆται, Ἀπόστολοι. καὶ Θεοφόροι Πατέρες καὶ Διδάσκαλοι ὅλουν τοῦ κόσμου τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ὡχ, ὦχ πῶς ἔχετε νὰ κάμετε **ταλαίπωροι καὶ ἀρνηταὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας**; Ἀλήμονον εἰς αὐταῖς ταῖς μανάδες, ὅποῦ ἐγέννησαν τέτοιαις λογὶς τέκνα. Κάλλιον νὰ εἶχαν γεννήσῃ **σκυλοκούταβα, ἢ φίδια**, παρὰ τέτοια τέκνα νὰ παραδοθοῦν τοῦ διαβόλου, καὶ ἀρνηταὶ τῆς ἀμωμήτου πίστεως τοῦ Χριστοῦ».²⁷⁹

Το παραπάνω απόσπασμα είναι πολύ σημαντικό, καθώς περιλαμβάνει μία σειρά από χαρακτηρισμούς των εξισλαμισμένων χριστιανών και μάλιστα των Ελλήνων, θέτοντας, παράλληλα, αυτούς σε άμεση αντίθεση με τους πιστούς στη

θηρσκειά τους Έλληνες. Έτσι, σύμφωνα πάντα με τον Τέρπο, οι εξισλαμισμένοι αποτελούν παιδιά του διαβόλου, και όχι του Θεού, παιδιά της Αμητενέ, μητέρας του Μωάμεθ, και όχι της Παναγίας, παιδιά του τζαμιού²⁸⁰ και όχι της Εκκλησίας, παιδιά καταραμένα και όχι ευλογημένα, μαθητές του σατανά και όχι του Χριστού, παιχνίδι των δαιμόνων και όχι χαρά των Αγγέλων. Αυτοί από φωτισμένα πλάσματα έγιναν σκοτεινά, από άξιοι έγιναν ανάξιοι, από καθαροί και αμόλυντοι έγιναν βρώμικοι, από βαπτισμένοι με το άγιο και καθαρό νερό, έγιναν βρώμικοι, κάνοντας περιτομή.²⁸¹ Τέλος, ο συγγραφέας επαναλαμβάνει, τους ίδιους χαρακτηρισμούς, λέγοντας ότι οι εξισλαμισμένοι είναι *αρνητές της Εκκλησίας*, όπως πριν τους είχε χαρακτηρίσει ως *αποστάτες της Εκκλησίας*, και ότι θα ήταν καλύτερο για τις μητέρες τους να είχαν γεννήσει *φίδια* ή *σκυλοκούταβα* και όχι αυτούς. Η παρομοίωση των εξισλαμισμένων με «σκυλιά», ίσως γίνεται γιατί αυτοί θεωρούνται πλέον Τούρκοι. Αξίζει να σημειωθεί ότι συχνά οι Έλληνες συγγραφείς της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας χαρακτηρίζουν τους Τούρκους ως *σκύλους*. Πρόκειται για τις πιο δυνατές και πιο αρνητικά φορτισμένες εικόνες που συναντάμε σε κείμενα της Τουρκοκρατίας για τους μουσουλμάνους. Με αυτή την έκφραση ο «Άλλος», ο μουσουλμάνος, απαξιώνεται πλήρως, ενώ αντίθετα εξυψώνεται όποιος χριστιανός παραμένει σταθερός στην πίστη του. Το σχήμα «Εμείς» και οι «Άλλοι» προβάλλεται εδώ με τον πλέον emphatic τρόπο.

Γίνεται αντιληπτό στον αναγνώστη, καθώς προχωρά περαιτέρω η μελέτη του έργου του Τέρπου, ότι οι επιθέσεις προς τους εξισλαμισμένους Έλληνες γίνονται όλο και πιο έντονες, και οι χαρακτηρισμοί ακόμη πιο αρνητικοί. Έτσι, αφού προηγουμένως έχει προσπαθήσει με συμβουλές, αλλά και αναφέροντας παραδείγματα διάφορων αγίων που προτίμησαν να πεθάνουν με βασανιστικό τρόπο, παρά να αρνηθούν τον Χριστό, ο Τέρπος, επιτίθεται πάλι σε όλους αυτούς, που για λίγα χρήματα παραπάνω απαρνιούνταν την πίστη τους, γράφοντας τα εξής:

«Καὶ σὺ παράνομε Ἑβραῖε, καὶ ἀσεβέστατε Τοῦρκε, καὶ σὺ ἀποστάτα καὶ

²⁷⁹ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 324-326.

²⁸⁰ Το *μετζήτι* σημαίνει μουσουλμανικό τέμενος.

*ἀρνητὰ τοῦ Χριστοῦ, τί λογιάζετε; Σὰν τί βάνετε εἰς τὸν νοῦν σας; Τάχα ὅσους ἄνωθεν σᾶς ἐφάνερωσα νὰ ἦτον τρελοὶ, ἢ ἀνόητοι, ἢ δὲν εἶχαν σπουδὴ θαυμαστὴν ἀπάνω τους; Εἶχαν καὶ ἔχουν γνῶσιν καὶ σοφίαν θεϊκὴν, καὶ ἦτον τίμιοι καὶ ἅγιοι, καὶ εὐλογημένοι. Καὶ ἐσεῖς εἶστε ζουρλοὶ, ἄθεοι, παράνομοι, καὶ καταραμένοι, καὶ δὲν ἠξεύρετε μὲ τί τρόπον νὰ πιστεύετε Θεόν».*²⁸²

Στο παραπάνω απόσπασμα, οι εξωμότες εξισώνονται με δύο άλλους λαούς, με τους οποίους συμβίωναν οι Έλληνες, τους Εβραίους και τους Τούρκους, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως τρελοί (ζουρλοί), άθεοι, παράνομοι, και καταραμένοι. Η αντίθεση ανάμεσα σε όλους τους χριστιανούς που κρατούν την πίστη τους σταθερή, ακόμη και μπροστά στο κίνδυνο του θανάτου είναι και πάλι φανερή. Γι' αυτό χαρακτηρίζονται ως τίμιοι, ἅγιοι και ευλογημένοι, σε αντίθεση με τους απίστους, που χαρακτηρίζονται από τον Νεκτάριο ως καταραμένοι.

Βέβαια, χρήζει ενδελεχούς έρευνας το εάν και κατά πόσον ο εξισλαμισμός συνεπαγόταν και τον εκτουρκισμό του ατόμου.²⁸³ Ο Γ. Νικολάου διαφωνεί με τη θέση του Παντελή Λέκκα ότι ο εξισλαμισμός δεν συνεπαγόταν εκτουρκισμό πριν από την ανάπτυξη των εθνικισμών στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα και ο ακαδημαϊκός Μιχαήλ Σακελλαρίου συντάσσεται με την άποψή του παρατηρώντας ότι: «το ρήμα *τουρκεύω* σήμαινε για τους Έλληνες της εποχής αυτής *εξισλαμίζομαι*. Αυτό το γεγονός δηλώνει μία πραγματικότητα που προσελάμβαναν οι Έλληνες και εξέφραζαν με την ταύτιση των εννοιών 'εξισλαμίζομαι' και 'τουρκεύω'».²⁸⁴

Φυσικά, η αποστασία από την Εκκλησία και η άρνηση του Θεού και του Χριστού είναι για τον Τέρπο μία από τις μεγαλύτερες αμαρτίες: «*Κακή εἶναι ἡ ἀποστασία εἰς τὸν ἄνθρωπον ὀμπροστὰ εἰς τὸν Θεόν, μὰ κακή καὶ ἀπάνθρωπος εἶναι καὶ ἡ κλεψία, [...] Κακὸν εἶναι τινὰ νὰ ἀρνηθῇ τὸ βάπτισμαν, μὰ μεγάλη ἀφροσύνη εἶναι εἰς ἐκείνους ὅποῦ ἔχουν, καὶ δὲν δίδουν τῶν πτωχῶν ἐλεημοσύνην,*

²⁸¹ Στο κείμενο χρησιμοποιείται το ρήμα *συννετεύθησαν*, που σημαίνει κάνω περιτομή.

²⁸² Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σ. 334.

²⁸³ Γ. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821*, ό. π., σ. 86.

²⁸⁴ Γ. Νικολάου, *Μελέτες* ό. π., σ. 18.

[...]. Άχαμνὰ εἶναι τινὰς νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὴν Παναγίαν, καὶ τὸν Χριστὸν, μὰ κακὰ καὶ ἀνάποδα εἶναι ἐκεῖνος ὁποῦ χωρίζει τὴν γυναῖκα του, καὶ ἡ γυναῖκα τὸν ἄνδρα [...]. Ἀσχημον εἶναι εἰς ἐκείνους ὁποῦ δὲν πείθονται εἰς ταῖς ἐντολαῖς τοῦ Θεοῦ, καὶ εἰς τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, μὰ ἀχαμνὰ κάμνουν καὶ ἐκεῖνοι ὁποῦ δὲν πείθονται εἰς πατέρα, καὶ μητέρα, [...].»²⁸⁵

Ἡ ἀποστασία καὶ ἡ ἀρνήση τοῦ Χριστοῦ ἐξισώνεται με τὰ αμαρτήματα τῆς κλεψιάς καὶ τῆς μοιχείας, ὅπως, ἐπίσης, καὶ με τὴν ἀσέβεια πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τὴν μὴ προσφορὰ βοήθειας καὶ ἐλεημοσύνης στοὺς ἀνθρώπους, πού τὴν ἔχουν ἀνάγκη.

Παρομοίως, ὁ Τέρπος ἀναφέρεται στοὺς δύο δρόμους, πού μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσει ἓνας χριστιανός στὴν ζωὴ του, εἴτε αὐτὸν τῆς πίστεως τοῦ Χριστοῦ, εἴτε τῆς αμαρτίας, γράφοντας ὅτι, «Καὶ ἡ στράτα ὁποῦ πηγέει εἰς τὸ ζερβὸν τὸ μέρος, εἶναι πρῶτον τῶν ἀπίστων· 2. τῶν αἰρετικῶν· 3. τῶν ὑπερήφανων· 4. τῶν ἀρνησαμένων τὸν Χριστόν· 5. ὁ καλόγηρος ὁποῦ ἀρνιέται τὸ μοναχικὸν σχῆμα· 6. ὁ φθονερός, καὶ φονέας· 7. ὁ ἀδιάντροπα μανιωμένος· 8. ὁ μὴ θέλων συγχωρῆσαι τὸν ὁμόπιστον του· 9. ὁ ἀρσενοκοίτης καὶ κτηνοβάτης· 10. ὁ μοιχὸς καὶ πόρνος· 11. ὁ κλέπτης καὶ ἱερόσυλος· 12. οἱ μὴ φοβούμενοι τὸν Θεὸν, μήτε ἀνθρώπους ἐντρεπόμενοι· 13. ὁ καταφρονῶν τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, καὶ τὰς ἀγίας ἐπτὰ Συνόδους τῶν ἁγίων β' χιλιάδων καὶ λ' Πατέρων· 14. ὁ μὴ θέλων ἐξομολογεῖσθαι, καὶ μετανοῆσαι· 15. καὶ ἐκεῖνος ὁποῦ κάμνει ὄρκον ψεύματα διὰ νὰ κερδέσῃ ξένα πράγματα· 16. καὶ ὁ καταλαλῶν, καὶ προδίδων τὸν καθαρὸν, καὶ ἐκεῖνος ὁποῦ κάμνει μονέδα φάλτζα, καὶ κουρεύει τὰ βασιλικά, καὶ ἐκεῖνος ὁποῦ κάμνει μαντεῖαις, καὶ γοητεῖαις· 17. οἱ φιλάργυροι, καὶ οἱ ἀνελεήμονες, καὶ οἱ ἄλλοι τῶν τουτουνῶν, καὶ παρόμοιοι, ὅλοι εἰς αὐτούνους, ὅτι κάλλιον ἦτον νὰ μὴν εἶχαν γεννηθῇ, καὶ νὰ μὴν εἶχαν βλέπη τὸ φῶς τοῦ αἰσθητοῦ ἡλίου, παρὰ νὰ βλέπουν κακιωμένον ἀπάνω τοὺς τὸν βλέποντα τὰ πάντα, καὶ φωτίσαντα τὸν κόσμον, λέγω τὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης, καὶ Κριτὴν τῶν περάτων, νὰ τοὺς πέμπῃ νὰ βασανίζονται αἰωνίως μετὰ τὸν ἀνελεήμονα πλούσιον [...].»²⁸⁶

²⁸⁵ Κ. Γαρίτσης, *Ὁ Νεκτάριος Τέρπος καὶ τὸ ἔργο του*, ὁ. π., σ. 332.

²⁸⁶ Στὸ ἴδιο, σσ. 420-421.

Έτσι, αναφέρει πως οι πρώτοι, που διαλέγουν τον δρόμο της αμαρτίας, δεν είναι άλλοι από τους άπιστους. Αυτοί εξισώνονται, για μία ακόμη φορά, με όλους αυτούς που διαπράττουν τα πιο μεγάλα αμαρτήματα, και δεν ακολουθούν τις εντολές του Θεού και της Εκκλησίας. Άρα, ο αρνητής της Εκκλησίας, ανήκει στην ίδια κατηγορία με τους αιρετικούς, τους υπερήφανους, τους καλόγερους, που φεύγουν από τις μονές τους και επιλέγουν την κοσμική ζωή, τους ανθρώπους που είναι γεμάτοι από φθόνο, τους δολοφόνους, τους ανθρώπους που δεν συγχωρούν τους ομόθρησκους τους, τους μοιχούς, τους ομοφυλόφιλους και κτηνοβάτες, τους ανθρώπους, που δεν φοβούνται τον Θεό και δεν σέβονται τα διαγγέλματα των Συνόδων της Εκκλησίας, τους ψεύτες, αυτούς που πιστεύουν στις προκαταλήψεις και κάνουν ξόρκια και μαγικά, τους φιλάργυρους κ.ά.

Η τιμωρία που αξίζουν όλοι οι αρνητές και οι άπιστοι, είναι σύμφωνα με τον Τέρπο, μία, ο θάνατος: «[...] *Ἐξ ἀποφάσεως μετὲν πρώτην ἤθελεν ὁ βασιλεὺς ἀρπάξῃ τὸ σπαθί του, καὶ ἔκοπτε τὴν κεφαλὴν του ἀνιλεῶς μετὰ δίκαιον τρόπον. Τοιούτης λογίς θέλουν πάθῃ καὶ ἐκεῖνοι ὅπου ἀρνήθηκαν τὸν Χριστὸν, καὶ ἄφηκαν τὴν ἀληθινὴν πίστιν, καὶ ὕβρισαν τὴν Ἐκκλησίαν. [...]*».²⁸⁷

Οι εξισλαμισμοί ελληνικών πληθυσμών αλλά και άλλων εθνικοτήτων, άρχισαν πριν από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως και συνεχίστηκαν με εξάρσεις και υφέσεις καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Παρά το ότι επίσημα η οθωμανική εξουσία ήταν αντίθετη με τους εξισλαμισμούς, ο ισλαμικός φανατισμός μηχανεύονταν πολλά μέσα για να επιτύχει την προσέλευση χριστιανών στο ισλάμ. Όπως γράφει ο Κ. Παπαρηγόπουλος, αποπλανήσεις γυναικών και εκβιασμός τους ύστερα να ομολογήσουν δημόσια ότι με τη θέλησή τους ασπάζονταν των μωαμεθανισμό, απαγωγές και ληστείες, εκμετάλλευση συναισθηματικών δεσμών, καταπιέσεις κάθε είδους, προ παντός όμως οικονομική εξαθλίωση, ήταν οι κυριότεροι τρόποι βιασμού της θρησκευτικής συνείδησης των χριστιανών. Η φτώχεια οδηγούσε τους χωρικούς να παραδίδουν τα ανήλικα κορίτσια τους στην υπηρεσία των προκρίτων Οθωμανών, των μπέηδων και των πασάδων Αλβανών, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ύστερα κάθε μέσο για να τα

εξισλαμίσουν. Χιλιάδες χριστιανοί και ανάμεσά τους ακόμη και κληρικοί έχαναν κάθε χρόνο τη θρησκεία τους και τη γλώσσα τους. Από το 1620 μέχρι το 1650 ο χριστιανικός πληθυσμός της Αλβανίας έπεσε από 350.000 σε 50.000 ώστε ο Βίτσης, ο καθολικός αρχιεπίσκοπος Αντιβάρεως έλεγε ότι υπάρχει κίνδυνος μέσα σε μια δεκαετία να γίνουν μουσουλμάνοι όλοι οι Αλβανοί. Οι εξισλαμισμοί αυξήθηκαν τόσο πολύ ώστε η Πύλη άρχισε να ανησυχεί ότι θα έφτανε σε σημείο να μην υπάρχει ικανός αριθμός φορολογουμένων. Γι' αυτό ο μεγάλος βεζύρης Χουσεΐν Κιοπριλή εκδίδει το 1691 το πρώτο «Νιζάμι Τζεδίδ» το νέο δηλαδή σύστημα του ηπιότερου πολιτεύματος σε σχέση με τους ραγιάδες. Οι εξισλαμισμοί όμως δεν σταμάτησαν ποτέ.²⁸⁸

Επομένως, από την εξέταση όλων των παραπάνω, γίνεται πολύ φανερό ότι το δίπολο «Εμείς» και οι «Άλλοι», που σχηματίζεται από τα έργα του Τέρπου και του Παπασυναδινού, είναι το εξής: «Εμείς», οι πιστοί χριστιανοί, που ακόμη, και όταν καταπιεζόμαστε και κινδυνεύουμε ακόμη και με θάνατο, δεν αρνούμαστε την πίστη μας, και οι «Άλλοι», οι Χριστιανοί οι οποίοι, για λίγα χρήματα, απαρνήθηκαν τον Χριστό. Αυτοί, οι «Άλλοι», ταυτίζονται με τους «απίστους», δηλαδή είναι, πλέον, Τούρκοι και εξισώνονται με τους Χριστιανούς εκείνους που διαπράττουν μεγάλες αμαρτίες. Αυτοί κινδυνεύουν να χάσουν την αιώνια ζωή και τη θέση τους στην Βασιλεία των Ουρανών, μετά την Δευτέρα Παρουσία του Χριστού.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 434.

²⁸⁸ Κων/νος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, προσθήκες, σημειώσεις και βελτιώσεις υπό Παύλου Καρολίδου, τ. ΣΤ., εκδόσεις Ελευθερουδάκης, σσ. 91-92 και 421. Βλ. για τους εξισλαμισμούς και τις επιπτώσεις τους από την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία: Antonina Zeljazkova, «Social aspects of the process of islamisation in the balkan possessions of the Ottoman Empire», *Etudes Balkaniques* 21/3 (Σόφια 1985), σσ. 107-122· B. Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah. L'Histoire extraordinaire des renégats (XVIe-XVIIe siècles)*, Παρίσι 1989· *Conversion and Continuity, Indigenous christian communities in islamic lands eighth to eighteenth centuries*, ed. by M. Gervers and R. J. Bikhazi, Pontifical Institute of Medieval Studies, Τορόντο 1990· L. Rambo, «Conversion», *The Encyclopedia of Religion*, τ. 4, (Νέα Υόρκη – Λονδίνο 1987), σ. 73-79· του ιδίου «The Psychology of Conversion», στο H. N. Malony and S. Southard (επιμ.), *Handbook of Religious Conversion*, Μπέρμπιχαμ - Αλαμπάμα 1992, σ. 159-177· Anna Foa – Lucetta Scarafía (επιμ.), *Conversioni nel Mediterraneo*, ειδικός τόμος του περιοδικού *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 2 (Ρώμη 1996)· A. Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans. Kise Bahaisi Petitions and Ottoman Social Life 1670-1730*, ed. Brill, Λέυντεν – Βοστώνη 2004.

Όμως, ο Τέρπος αφήνει μία μικρή αχτίδα ελπίδας για τη σωτηρία τους, επισημαίνοντας «Μὴν χωρισθῆτε ἀπὸ τὴν γενεάν σας προσκαιροῦ, καὶ μὴν ἀφήσετε τὴν ἀληθινὴν πίστιν τῶν προπατόρων σας, ἀλλὰ στάσου μετὰ τὸ ἅγιον ἐκεῖνο βάπτισμα, ὅπου ἔλαβες ἐκ νεότητος σου, διατὶ ἐὰν τὴν ἐμολύνῃς, μετὰ αὐτὸ τὸ ἅγιον βάπτισμα ἔχεις νὰ κριθῇς. Ὅτι καὶ ἂν γένῃς, τὸ βάπτισμα ἀπάνω σου πάντοτε εἶναι. **Καὶ ἂν ἐγελάσθῃς καὶ ἔγινες Τοῦρκος, μὴν ἀμφιβάλῃς νὰ εἰπῇς· πλεον ἐλπίδα σωτηρίας δὲν ἔχω. Γύρισαι ὁ ἀφέντης μας Χριστὸς σὲ θέλει, καὶ σὲ συγχωρᾷ** [...] Διὰ τοῦτο σᾶς παρακαλῶ νὰ ὑπομένετε μετὰ ὑπομονὴν εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, καὶ μὴν γίνεσθε μικρόψυχοι, ἀλλὰ μίαν φορὰν ὅπου ἐβαπτισθήκαμεν εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, κεντρώνοντας καὶ σμίγοντας μετὰ τὸν Χριστὸν, πρέπει λοιπὸν νὰ μὴν ξεχωρισθοῦμεν ἀπ’ αὐτὸν, καὶ μὴν ξεχωρίζοντας ἀπ’αὐτὸν καὶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν του, θέλομεν εἶσται παντοτινὰ μετὰ τὸν Χριστὸν εἰς τὸν Παράδεισον».²⁸⁹

Σε αὐτὸ το ἀπόσπασμα ὁ Τέρπος, ἀν καὶ ἐπιμένει ὅτι δὲν πρέπει οἱ Χριστιανοὶ νὰ ἀρνοῦνται τὴν πίστιν τους, ἀλλὰ νὰ τὴν κρατοῦν μέχρι τέλους, τονίζει ὅτι ἀκόμη καὶ γι’ αὐτοὺς ποὺ ἀλλαξοπίστησαν ὑπάρχει ἐλπίδα νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἐκκλησία, καθὼς ὁ Χριστὸς μπορεῖ νὰ τοὺς συγχωρέσει καὶ νὰ τοὺς δεχτεῖ πίσω.

V. Εἰκόνες ἀπὸ τὸν κρυπτοχριστιανισμό

Πέρα ἀπὸ τὸ δίπολο χριστιανοὶ «πιστοί» καὶ «χριστιανοί» ποὺ ἀρνοῦνται τὴν πίστιν τους, ἐντοπίζεται στὸ ἔργο τοῦ Τέρπου, ἀκόμη ἓνα δίπολο ποὺ ἔχει σχέση μετὰ τὸν κρυπτοχριστιανισμό. Εἰδικότερα, κατὰ τὸν 18ο αἰ., παρατηρήθηκε, παράλληλα, μετὰ τοὺς ἐκούσιους ἐξισλαμισμούς, ἡ ἐμφάνιση τοῦ φαινομένου τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ. Υπῆρξαν, δηλαδή, χριστιανοί, ποὺ ἀν καὶ ἀλλαξοπίστησαν ἐπίσημα, καὶ ἀσπάστηκαν τὸ Ἰσλάμ, γιὰ νὰ γλιτώσουν ἀπὸ τὴν φορολογία καὶ τὶς καταπιέσεις, κρυφὰ συνέχισαν νὰ λατρεύουν τὸν Χριστό, καὶ νὰ παίρνουν μέρος σὲ τελετὲς τῆς Ἐκκλησίας.²⁹⁰

²⁸⁹ Κ. Γαρίτσης, *Ὁ Νεκτάριος Τέρπος καὶ τὸ ἔργο του*, ὁ. π., σ. 329.

²⁹⁰ Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ φαινόμενο τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ εἶναι ογκώδης· βλ., ἐνδεικτικά, Κώστας Φωτιάδης, *Οἱ ἐξισλαμισμοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ οἱ κρυπτοχριστιανοὶ τοῦ Πόντου*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988· Ἐλευθερία Νικολαΐδου, *Οἱ κρυπτοχριστιανοὶ τῆς Σπαθίας*, ὁ. π.

Οι περιοχές της Αλβανίας και της Ηπείρου, παρουσίασαν έναν σημαντικό αριθμό αλλαξοπιστούντων, ήδη από τα πρώτα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, με κλιμάκωση του φαινομένου κατά τις αρχές του 17ου αιώνα, όταν συνέτρεξαν ορισμένοι σοβαροί λόγοι, που συνδέονταν με την οικονομική επιβίωση των κατοίκων της περιοχής. Αυξανόμενη μείωση του χριστιανικού πληθυσμού παρατηρήθηκε από το έτος 1620 έως και το 1650, όπου κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής σε περιοχή της Αλβανίας το ποσοστό που μεταφραζόταν σε χριστιανούς κατοίκους είχε πέσει ραγδαία -συρρικνώθηκε στους 50.000 χριστιανούς από τους 350.000 που μετρούσε κατά το παρελθόν-, γεγονός που θορύβησε τον ρωμαιοκαθολικό αρχιεπίσκοπο Αντιβάρεως, που εξέφρασε το φόβο πως σε δέκα μόλις χρόνια δεν θα εντοπίζεται πια χριστιανός Αλβανικής καταγωγής.²⁹¹

Αρκετοί, ζούσαν φανερά ως μουσουλμάνοι και παρέμεναν κρυφά χριστιανοί. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση του φαινομένου του Κρυπτοχριστιανισμού σε πολλές περιοχές των οθωμανικών κατακτήσεων.²⁹² Ο κρυπτοχριστιανισμός ήταν επακόλουθο των οθωμανικών κατακτήσεων, οι οποίες προκάλεσαν πολλούς εξισλαμισμούς. Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών ήταν το κυριότερο αίτιο της εμφάνισης του κρυπτοχριστιανισμού.²⁹³

Σε αυτό το φαινόμενο αναφέρεται και ο Τέρπος όταν γράφει, «*Ποῦ εἶναι κάποιαι τρισκατάραι καὶ πενταφορισμέναι γυναῖκες, ὅπου λέγουσιν· ὦ ἄνδρα μου, γένου Τοῦρκος, διατὶ δὲν ἡμποροῦμεν νὰ πλερώσωμεν χαράτζι; Καὶ ἄλλαι θεταῖαι καὶ ἀνεψιαῖς τοῦ διαβόλου λέγουν· ὦ παιδιὰ μου, βάλετε ἀπὸ ἓνα ὄνομα τούρκικο ὥς νὰ μὴν πλερώσετε χαράτζι, καὶ δὲν ἡμποροῦμεν νὰ ζυμομαγερέψωμεν διὰ τοὺς ἀγαρηνοὺς. Ὅχι, ὄχι, μὴν πλανᾶσαι διὰ δύο ἄσπρα τὴν*

Μανόλης Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοὶ καὶ επανεχριστιανισμοὶ στὴν Κρήτη (1645-1898)*, Ρέθυμνο 1997· Γ. Νικολάου, *Εξισλαμισμοὶ στὴν Πελοπόννησο*, ὁ. π.

²⁹¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Επίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, μέρος Α', εκδόσεις Μάτι, 2005, σελ.368. Για τους κρυπτοχριστιανούς της Αλβανίας βλ. περισσότερα στο Ελευθερία Νικολαΐδου, *Οἱ κρυπτοχριστιανοὶ τῆς Σπαθίας*, ὁ. π.

²⁹² Dawkins R.M., «The Crypto Christians of Turkey», *Byzantion* 8 (Paris-Liege- Bruxelles, 1993), σ. 250.

²⁹³ Stavro Skendi, «Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans», *Slavic Review* τ. XXVI/ αριθ. 2 (1967), σ. 228.

ήμέρα, ὦ **θυγατέρα τοῦ σατανᾶ, διατὶ κολάζεσαι ἐσὸ καὶ τὰ παιδιὰ σου.** Καὶ μὴν τὸ κάμνετε τοῦτο, ἔτζι νὰ ἔχετε τὴν εὐχὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας.

Ἄλλοι καὶ ἄλλαι ἀπὸ τὰ ἄλλο μέρος μοῦ λέγουν, πὼς ὁ ἄνδρας μου νηστεύει, κρατεῖ τὰ τριήμερα, κάμνει τὸν σταυρόν του, δὲν ἀρτένεται, πηγένει τὴν νύκτα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ μεταλαμβάνει τὸ Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ἔρχεται ὁ παπᾶς τὴν νύκτα καὶ μᾶς κάμνει τὰ χρειάζόμενα, βαπτίζει τὰ παιδιὰ μας, στεφανώνει τὸν υἱόν μου. Ὅχι, ὄχι, δὲν σὰς ὠφελοῦνε, τί καὶ ἂν κάμνετε, κατὰ τὴν φωνὴν τοῦ Εὐαγγελίου, λέγοντας· «Ὅποιος ἠθέλε μὲ ἀρνηθῇ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἐγὼ θέλω τὸν ἀρνηθῇ, ὁπότεν θέλω νὰ κατεβῶ ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν Ἱερουσαλὴμ νὰ κρίνω ὅλον τὸν κόσμον». Ἦγουν θέλω τοὺς πέμψη εἰς κόλασιν νὰ φλογίζωνται εἰς τὸ πῦρ τὶ αἰώνιον μὲ τοὺς δαίμονας, καὶ ὅλους τοὺς ἀπίστους καὶ ἀρνητὰς τῆς Ἐκκλησίας.

Καὶ μὴν **πλανεθῇς, ὦ καλὲ ἄνθρωπε,** καὶ μοῦ λέγεις· τὸν πατέρα μου, τὸν ἀδελφόν μου τὸν ἐζέχωσα καὶ τὸν ἤφερα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὴν νύκτα. Δὲν σοῦ ἀξίζει, πλανᾶσαι, δὲν σοῦ ὠφελοῦν αὐτὰ τίποτες. Ἐγὼ ταῖς ἀπερασμέναις ἐπῆγα εἰς μίαν Ἐκκλησίαν, καὶ ἠῦρηκα ἀπὸ κάτω εἰς μίαν τοῦβλαν ἓνα ψόφιον πόντικα, καὶ τὸν ἀπετάξαμεν ἔξω, καὶ ἡ Ἁγία Ἐκκλησία ἀπ’ αὐτὸν δὲν ἐμιάνθη, ἀλλὰ οὔτε ὁ πόντικας ἀγιάσθη. Τέτοιας λογὶς εἶναι καὶ οἱ ἀρνηταὶ, ποῦ τοὺς φέρνουν κρυφίως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ. Παρὰ θέλεις νὰ εἶσαι ἅγιος καὶ εὐλογημένος; Ὅλα σου τὰ καμώματα τῆς χριστιανωσύνης φανερὰ εἰς τὸ φῶς νὰ εἶναι, νὰ σὲ βλέπουν ὅλοι, νὰ πηγένης σὺ ζωντανὸς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, νὰ δοξολογᾷς, καὶ νὰ προσκυνᾷς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν, τὴν ἁγίαν αὐτοῦ Μητέρα καὶ Παρθένον Μαρίαν· καὶ ὁπότεν ὀρίζει ὁ Χριστός, λέγω ὁ παντοδύναμος Θεὸς, νὰ στείλῃ τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαὴλ νὰ σοῦ πάρῃ τὴν ψυχὴν, νὰ τὴν ἐπηγένη εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ ποιητοῦ της, νὰ τὴν βάλῃ ἐκεῖ ὅπου ἡ Βασιλεία του προστάζει. Ἐτότε ἐρχεται ὁ ἱερέας σου ἐνδεδυμένος μὲ τὸ ἱερατικὸν ἔνδυμα, καὶ σὲ ψάλλει φανερά, θυμιατίζοντας σε, ψάλλοντας σε, καὶ λέγωντας τὸν Τρισάγιον ὕμνον, καὶ παρακαλεῖ τὸν Θεὸν, καὶ αὐτὸς καὶ οἱ ἐπίλοιποι, ποῦ σὲ ἀκολουθοῦν, διὰ νὰ κατευοδωθῇς, καὶ νὰ τελειωθῇ ἡ ψυχὴ σου εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος, εἰς τόπον φωτεινόν, εἰς τόπον χλοερὸν, ἐκεῖ ὅπου οὐκ ἔστι πόνος, οὐ λύπη, οὐ στεναγνός, ἀλλὰ ζωὴ ἀτελεύτητος. Καὶ τότε σοῦ ὠφελεῖ ἡ νηστεία, τότε τὸ τριήμερον, τότε ἡ προσευχή, τότε τὸ σαρανταλείτουργον, καὶ ἡ ἐλεημοσύναις σου. Εἰ

δὲ καὶ δὲν κάμνεις καθὼς ἄνωθεν σοῦ εἶπα, ποσῶς αὐτὰ τὰ πρῶτα δὲν σὲ ὠφελοῦν, κατὰ τὸν Κυριακὸν λόγον· «Ὁς δ' ἂν ἀρνηθῇ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἐγὼ θέλω τοῦ ἀρνηθῆναι».

[...] Τὸ λοιπὸν ἔρχεσθε καὶ ἐλᾶτε εἰς τὴν εὐσπλαγχνίαν τοῦ Θεοῦ. Καὶ νὰ μὴν ἀμφιβάλλῃ τινὰς εἰς ὅσα κακὰ καὶ ἂν ἔκαμε, κἂν τε ψεύστης, κἂν τε κλέπτης, κἂν τε ἀσελγής, κἂν τε ἀρνητής, κἂν τε βλάσφημος, ἢ ὕβρισε τὴν πίστιν, ἢ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν, ἢ τοὺς γονεῖς, ἢ καὶ ἄλλο τί παρόμοιον, ἢ ἔγινε **Τοῦρκος, καὶ ἔλαβε ἐκεῖνο τὸ κατηραμένο σημάδι τοῦ ἀντίχριστου, τοῦ διαβόλου τὸ κόψιμον.** [...]».²⁹⁴

Ὅπως φαίνεται, ο Τέρπος θεωροῦσε ὅτι οἱ γυναῖκες κυρίως εὐθύνονταν γιὰ τις ἐπιλογές τῶν ἀνδρῶν τους νὰ ἀρνηθοῦν τὸν Χριστό καὶ νὰ ἀσπαστοῦν τὸ ἰσλάμ, καθὼς παρουσιάζει τις γυναῖκες νὰ πιέζουν τοὺς ἀνδρες τους νὰ γίνουν μουσουλμάνοι, γιὰ νὰ γλιτώσουν ἀπὸ τὸ *χαράτζι*. Αὐτὴ ἡ διατύπωση θυμίζει, βέβαια, καὶ τὸ *Χρονικὸ* τοῦ Παπασυναδινού, στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν οἱ ἀναφορές σὲ δύο ἱερεῖς, πού με τὴν θέληση τους ἀσπάστηκαν τὸ ἰσλάμ, καθὼς ἦταν λάγνοι, δηλαδή, τοὺς ἄρεσε νὰ συγχρωτίζονται με γυναῖκες.

Ὁ Τέρπος γράφει πὼς αρκετοὶ Χριστιανοί, πού ἀρνήθηκαν τὴν πίστη τους καὶ ἐγίναν Μουσουλμάνοι, συνέχιζαν νὰ συμμετέχουν στὶς γιορτές τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀκολουθοῦσαν τοὺς ἱερούς κανόνες τῆς, πάντα ὁμῶς κρυφά. Αὐτοί, κρυφά τὰ βράδια, πηγαινάν στὴν ἐκκλησία, νήστευαν, ἔκαναν τὸ σταυρό τους, βάπτιζαν ἢ πάντρευαν τὰ παιδιὰ τους στὸ σπίτι τους με τὴν παρουσία τοῦ παπά. Ὁ Τέρπος, ὁμῶς, δὲν δέχεται ὅλες αὐτές τις κρυφές πράξεις τους, ἀλλὰ ἐπιμένει ὅτι, ἀκόμη καὶ ἀν κρυφά κάποιος ἔχει παραμείνει Χριστιανός, αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ. Πρέπει φανερά νὰ πιστεύει στὸν Θεό καὶ νὰ πράττει σύμφωνα με τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλιῶς καὶ πάλι εἶναι ἓνα με τοὺς ἀπίστους Τούρκους καὶ ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία με τοὺς κλέπτες, τοὺς πόρνους, τοὺς ἀρνητές τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τοὺς ψεύτες. Μάλιστα, οἱ ἐκφράσεις πού χρησιμοποιοῖ γιὰ νὰ δείξει ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἀπίστους, ἀρνητές τῆς πίστεως τους καὶ κρυπτοχριστιανούς εἶναι πολὺ ἀρνητικὲς γιὰ τὴν εἰκόνα τῶν τελευταίων. Μ' ἄλλα

λόγια, ταυτίζει τους κρυπτοχριστιανούς με τους μουσουλμάνους και τους Τούρκους, εντάσσοντας και αυτούς στη κατηγορία του «Άλλου».

Παρομοιάζει, λοιπόν, τους κρυπτοχριστιανούς με έναν ποντικό, ο οποίος έχει τρυπώσει στην εκκλησία, και υπογραμμίζει, ότι όπως η εκκλησία δεν μιάνθηκε από τον ποντικό, έτσι δεν μιαίνεται και από τους κρυπτοχριστιανούς και, παρομοίως, όπως ο ποντικός δεν συγχωρέθηκε και δεν αγιάστηκε, επειδή βρέθηκε μέσα στην εκκλησία, έτσι και οι κρυπτοχριστιανοί δεν μπορούν να συγχωρεθούν, επειδή, απλώς, πηγαίνουν κρυφά στον ναό του Θεού.

Μάλιστα, παρακάτω, προσπαθεί να δείξει στους κρυπτοχριστιανούς ότι δεν πρέπει να κρύβουν την πίστη τους και, για αυτόν τον λόγο φέρει παραδείγματα, ακόμη και πλουσίων και σημαντικών ανθρώπων, που φέρουν συνεχώς στα ρούχα τους ή φορούν γύρω από το λαιμό τους τον σταυρό: *«Βλέπεις τοὺς βασιλικούς καὶ αὐθεντικούς ἀνθρώπους πῶς καυχῶνται εἰς τὰ βασιλικά σημάδια· τζαούσιδες μὲ τὰ χρυσᾶ πτέρυγα· οἱ σατήριδες μὲ τὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ ζωνάρια· οἱ караμπινέριδες μὲ τὰ ἀσημοχρύσαφα λουλούδια, καὶ τυπωμένος ὁ Ἅγιος Μάρκος, κολλημένος εἰς τὸ καλπάκι τους· οἱ Μαλτέζοι ἔμπροσθεν εἰς τὸ στήθος τὸν τίμιον Σταυρόν· Κόντιδες καὶ Καβαλιέροι μὲ ἐγκόλπια καὶ Σταυρόν· οἱ συντύχοι καὶ Κριτάδες μὲ αὐταῖς ταῖς μακραῖς βέσταῖς, πλατέαις μανίκαις, καὶ τὸ ἔχουν εἰς μεγάλην δόξαν καὶ τιμὴν, καθὼς τὸ ἔχουν κιόλα. Πόσω μᾶλλον πρέπει ὁ χριστιανὸς νὰ καυχᾶται εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὰ σημάδια αὐτοῦ;»*.²⁹⁵

Για ακόμη μία φορά, ο Τέρπος αναφέρεται σε παραδείγματα Δυτικών καθολικών, όπως των Ιταλών και των Μαλτέζων, ως ευσεβών χριστιανών. Σύμφωνα με αυτόν, αυτοί τουλάχιστον φορούν τον σταυρό και δεν κρύβουν την πίστη τους, επομένως, οι κρυπτοχριστιανοί δεν έχουν καμία δικαιολογία, για να πράττουν αυτό, δηλαδή να μην δείχνουν φανερά την πίστη τους.

Επομένως, το δεύτερο δίπολο, που σχηματίζεται, με βάση το *Βιβλίον Πίστις* του Τέρπου, είναι, το «Εμείς», οι Χριστιανοί, ορθόδοξοι και καθολικοί, που δεν κρύβουμε την πίστη μας, σε αντίθεση με τους «Άλλους», που αν και άπιστοι,

²⁹⁴ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σσ. 326-328.

²⁹⁵ Κ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, ό. π., σελ. 329-330.

κρυφά παραμένουν χριστιανοί, αλλά αυτό δεν τους λυτρώνει, καθώς, ανήκουν στην ίδια κατηγορία με τους αρνητές της πίστης, τους Χριστιανούς, οι οποίοι εξισλαμίστηκαν με τη θέληση τους, και με τους «απίστους», δηλαδή, τους Τούρκους-Μουσουλμάνους και τους Εβραίους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι Οθωμανοί Τούρκοι και οι εξισλαμισμένοι Έλληνες στις πηγές που εξετάζουμε τη δεδομένη ιστορική περίοδο αποτελεί μία από τις αφετηρίες για τη μελέτη των στερεοτύπων που επικρατούσαν στην κοινωνία αυτής της περιόδου και, γενικότερα, για τη μελέτη νοοτροπιών και αντιλήψεων της ελληνικής κοινωνίας των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο οι αναφορές στους Οθωμανούς Τούρκους και τους εξισλαμισμένους Έλληνες είναι πολλές και παραπέμπουν στο διπολικό σχήμα «Εμείς» και οι «Άλλοι».

Αυτό το δίπολο μετασχηματίζεται για τους κατεκτημένους Έλληνες, ανάλογα με το ποιον έχουν απέναντί τους. Έτσι, όταν πρόκειται για Οθωμανούς Τούρκους, γίνεται «Εμείς» (οι Έλληνες) και οι «Άλλοι» (οι Οθωμανοί Τούρκοι) το οποίο παραπέμπει ευθέως σε δύο κοινωνίες: των κατακτητών και των κατακτημένων. Η κατώτερη, νομικά και κοινωνικά, θέση των Χριστιανών υπηκόων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με όλες τις αρνητικές συνέπειες που είχε αυτή στην καθημερινότητα των χριστιανών, αλλά και η εθνοτική και θρησκευτική ετερότητα συνιστούν τους δύο καθοριστικούς παράγοντες για τη δημιουργία της αρνητικής εικόνας των Οθωμανών Τούρκων ως «Άλλων», «ξένων» και «εχθρών», γεγονός που στις πηγές που εξετάσαμε επαληθεύεται από πλειάδα γεγονότων που καταγράφονται.

Οι Έλληνες χρησιμοποιούν για τους Οθωμανούς κατακτητές πάρα πολλούς απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς («σκυλιά», «Αγαρηνοί», «άπιστοι», «μουρτάτες» = αρνησίθρησκοι - αποστάτες, «ταγκαλάκια» = οι άτακτοι από τα βάθη της Ασίας κ.λπ.), στοχοποιώντας, πρωτίστως, την καταγωγή, τη θρησκεία τους και τον πολιτισμό τους, γεγονός το οποίο παρατηρείται και μάλιστα έντονα στις δύο πηγές που εξετάσαμε.

Στο *Βιβλίον Πίστις* ο Νεκτάριος Τέρπος δίνει μία πολύ αρνητική εικόνα για όλο τον τουρκικό λαό. Το σχήμα «Εμείς», δηλαδή οι Έλληνες, και οι «Άλλοι», δηλαδή οι Οθωμανοί Τούρκοι είναι σ' αυτό το πολυεκδεδομένο και πολυδιαβασμένο έργο πολύ πιο έντονο απ' ό,τι στη *Χρονογραφία* του

Παπασυναδινού. Οι Τούρκοι παριστάνονται και χαρακτηρίζονται ως σκληροί δυνάστες και εκμεταλλευτές των Χριστιανών. Ο Τέρπος, δεν παραθέτει μαρτυρίες που συναντάμε σε άλλες πηγές για άδικες καταδίκες, ακόμη και για εκτελέσεις, Χριστιανών από Τούρκους. Ωστόσο, υπογραμμίζει τη σκληρότητα της οθωμανικής εξουσίας και των κατά τόπους οργάνων της και τις καταπιέσεις, που υφίσταντο οι Έλληνες *ραγιάδες*, μέσω της καταγραφής μίας προσωπικής του εμπειρίας

Ολόκληρο αυτό το έργο του Ν. Τέρπου έχει ως μία πολύ βασική διήκουσα έννοια τον διαχωρισμό των Ελλήνων από τους Τούρκους με βάση τη διαφορετική τους θρησκεία. Οι καταπιέσεις σε βάρος των Χριστιανών και οι εξισλαμισμοί αναφέρονται σε πάρα πολλά σημεία του και συνθέτουν την αρνητική εικόνα του Τούρκου ως «Άλλου». Το αρνητικό και το πιο μισητό στοιχείο των Οθωμανών για τους Έλληνες της εποχής εκείνης αποτελεί η μουσουλμανική θρησκεία, η οποία προβάλλεται από τους Τούρκους με υπερηφάνεια και η οποία τους διαφοροποιεί από τους Χριστιανούς *ραγιάδες*. Φαίνεται από τα γεγονότα που παρατίθενται ότι οι Μουσουλμάνοι προσέβαλλαν, με κάθε ευκαιρία και τρόπο, τη χριστιανική θρησκεία και προσπαθούσαν να επιβάλλουν τη θρησκεία τους και να διατρανώσουν την υπεροχή του Ισλάμ έναντι του Χριστιανισμού. Αυτό καθιστούσε τους Τούρκους μισητούς από όλους τους χριστιανούς, Ορθόδοξους και Καθολικούς.

Με λίγα λόγια, η εικόνα που έχει διαμορφώσει ο Ν. Τέρπος για τους Τούρκους, μέσα από την οπτική γωνία της χριστιανικής θρησκείας, είναι ότι πιστεύουν στα ψεύτικα κηρύγματα ενός ψευδοπροφήτη, που τους κάνουν να ζουν μ' έναν τρόπο εντελώς αντίθετο απ' αυτόν των Χριστιανών, έναν τρόπο που χαρακτηρίζεται από το ψεύδος και την ανηθικότητα. Καθώς οι Τούρκοι δεν πιστεύουν στον Θεό των Χριστιανών και δεν ακολουθούν τις δικές του εντολές θεωρούνται «*άμαρτωλοι, κακοποιοί, φονείς, άδικοι, και πόρνοι*».

Το *Χρονικό του παπά-Συναδινού*, επίσης, αποτελεί μία πολύ σημαντική και πολύ χαρακτηριστική πηγή για την εποχή που γράφτηκε. Οι πληροφορίες, που παίρνουμε μελετώντας το *Χρονικό* του, αφορούν τόσο τις εθνικές ταυτότητες και τις διεθντικές σχέσεις στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας του

17ου αιώνα, όσο και την «πολιτική ιδεολογία» των υπόδουλων Χριστιανών, όπως και για πάρα πολλά άλλα θέματα.

Ο Παπασυναδινός περιγράφει στη *Χρονογραφία* με μελανά χρώματα πολλές περιπτώσεις βασανισμών και δολοφονιών Χριστιανών από τους απλούς Τούρκους, με τους οποίους ζούσαν στον ίδιο χώρο, υπηκόους επίσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά με σαφώς καλύτερη νομικά θέση έναντι των Χριστιανών. Οι Τούρκοι εμφανίζονται να δολοφονούν Έλληνες ραγιάδες, πολλές φορές αναίτια. Ο Παπασυναδινός δίνει την εικόνα των Τούρκων ως ανθρώπων που για λίγα χρήματα ψευδομαρτυρούν μπροστά στους δικαστές για να καταδικαστεί κάποιος Χριστιανός. Από τη συγκεκριμένη πηγή φαίνεται πως η βαρβαρότητα των Τούρκων δε σταματούσε στις άδικες εκτελέσεις αλλά υποδεικνύεται και με την καταστροφή εκκλησιών, γεγονός που είχε μεγάλο αντίκτυπο στην εικόνα των Τούρκων καθώς η εκκλησία συμβόλιζε τις αξίες των Χριστιανών.

Την περίοδο δράσης των δύο αυτών συγγραφέων ίσως το σημαντικότερο πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι ελληνικοί χριστιανικοί πληθυσμοί ήταν οι εξισλαμισμοί. Και από τις δύο πηγές παίρνουμε εικόνες ακούσιων ή εκούσιων εξισλαμισμών οι οποίες ρίχνουν φως τόσο στη διαδικασία των εξισλαμισμών όσο και στον τρόπο αντιμετώπισης των εξισλαμισμένων Ελλήνων. Από τη μελέτη, λοιπόν, των δύο αυτών πηγών καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι σχηματίζεται ένα νέο δίπολο. Πρόκειται για το δίπολο «Εμείς» οι Χριστιανοί που δεν απαρνιόμαστε την πίστη μας και οι «Άλλοι», οι Χριστιανοί που απαρνούνται την πίστη τους μπροστά στο φόβο για τη ζωή τους.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Τέρπο, οι εξισλαμισμένοι αποτελούν «παιδιά του διαβόλου, καταραμένα, και απεχθή πλάσματα». Αναφέρεται στους εξισλαμισμένους με πολύ σκληρές εκφράσεις λέγοντας ότι θα ήταν καλύτερο για τις μητέρες τους να είχαν γεννήσει φίδια ή κουτάβια και τους χαρακτηρίζει ως αποστάτες από την ορθή πίστη και την Εκκλησία. Τους εξισώνει με τους αιρετικούς, τους καλόγερους που επιλέγουν την κοσμική ζωή, τους δολοφόνους, τους μοιχούς, τους ομοφυλόφιλους και τους κτηνοβάτες, αυτούς που κάνουν ξόρκια και μαγικά και υποστηρίζει σθεναρά πως η τιμωρία που τους αξίζει είναι μία, ο θάνατος. Επισημαίνουμε σε όλο το έργο του πολύ αρνητικούς

χαρακτηρισμούς των εξισλαμισμένων –για τους οποίους έχει σχηματίσει μία πολύ αρνητική εικόνα, ίσως πιο αρνητική απ’ ό,τι για τους ίδιους τους Τούρκους– συγκρίνοντας τους, βέβαια, με όσους κρατούν σταθερή την πίστη τους προς τον Χριστό.

Ο Νεκτάριος Τέρπος προσπάθησε, σθεναρά, να αναχαιτίσει τον εξισλαμισμό των Χριστιανών και να τους στερεώσει στην πίστη τους. Γι’ αυτόν, κυρίως, τον λόγο καταφέρεται με βιαιότητα εναντίον των Μουσουλμάνων και των εξισλαμισμένων Χριστιανών.. Με φλογερό αντιϊσλαμικό λόγο, χωρίς να κρύβεται πίσω από ψευδώνυμα είναι απορίας άξιον πως δεν θανατώθηκε.

Από αυτό το έργο του Παπασυναδινού βλέπουμε ότι, συχνά, οι Τούρκοι προσπαθούσαν να εξισλαμίσουν τους χριστιανούς με κάθε τρόπο και, ορισμένες φορές, χρησιμοποιούσαν βίαια μέσα. Παρουσιάζονται πολλές περιπτώσεις βασανισμών και μαρτυριών Ελλήνων χριστιανών με πολύ παραστατικό τρόπο. Βέβαια, αναφέρονται και περιπτώσεις εκούσιων εξισλαμισμών.

Όμως, στη μία από τις δύο πηγές που μελετήσαμε, στη *Χρονογραφία* του Παπασυναδινού καταγράφονται και εικόνες ειρηνικής συμβίωσης των δύο λαών, Ελλήνων και Τούρκων, όταν είχαν να πολεμήσουν έναν κοινό εχθρό- την πανούκλα. Οι Έλληνες και Τούρκοι διέμεναν για αιώνες, πλέον, στα ίδια μέρη, σε γειτονικές πόλεις και χωριά, και μοιράζονταν τα ίδια σοβαρά προβλήματα ως κοινότητες, όπως, το πρόβλημα της πανδημίας της πανούκλας. Άρα η εθνοτική και θρησκευτική ετερότητα δεν στέκονταν εμπόδιο πολλές φορές όταν οι δυο λαοί μοιράζονταν τα ίδια προβλήματα, δεν εμπόδιζαν την επικοινωνία τους και την ειρηνική τους συμβίωση. Οι Έλληνες και οι Τούρκοι μπορούν να συμφωνήσουν σε ένα μόνο πράγμα, στο ότι όταν η μοίρα του ανθρώπου λέει ότι θα πεθάνει από την πανούκλα, τότε αυτός, είτε Έλληνας είτε Τούρκος δεν μπορεί να γλιτώσει. Για μία φορά, ο φόβος του θανάτου ή ο ίδιος ο θάνατος ενώνει τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από την εθνοτική τους καταγωγή και τη θρησκεία στην οποία πιστεύουν.

Βέβαια για τον Παπασυναδινό, σε αντίθεση με τον Τέρπο, υπήρχε σαν υψωμένος τοίχος μία διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε Χριστιανούς και Μουσουλμάνους. Σύμφωνα με την μαρτυρία του, οι χριστιανοί, έχοντας ως όπλο

την πίστη τους, κάνοντας λιτανείες και νηστείες, προσπάθησαν να ξορκίσουν το κακό. Αυτό υποστηρίζει ότι είχε θετικό αποτέλεσμα, καθώς πέθαιναν περισσότεροι Τούρκοι άπιστοι και ασεβείς από την πανούκλα, παρά Χριστιανοί. Γι' αυτό, οι Μουσουλμάνοι επιτέθηκαν στους Χριστιανούς, κατηγορώντας τους ότι μέσω της θρησκείας τους τους έκαναν μάγια και έστελναν το θανατικό σε αυτούς.

Εν κατακλείδει, ο τουρκικός λαός στο *Βιβλίον Πίστις* του Νεκτάριου Τέρπου, όπως και στο *Χρονικό* του Παπασυναδινού, σκιαγραφείται με τα πιο μελανά χρώματα. Οι Τούρκοι και οι Έλληνες, πέρα από ελάχιστες εξαιρέσεις, βρίσκονταν, κατ' αυτούς, σε εντελώς αντίθετο δρόμο. Οι Τούρκοι παριστάνονται ως κατεξοχήν «Άλλοι», λόγω της διαφορετικής θρησκείας και καταγωγής τους. Από τη μελέτη αυτών των δύο πολύ σημαντικών πηγών των χρόνων της Οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο διαπιστώνουμε γενικότερα το ποια εικόνα είχαν διαμορφώσει οι Χριστιανοί για τους Οθωμανούς Τούρκους σε όλη τη μακρά αυτή περίοδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Γαρίτσης Κωνσταντίνος, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του*, α' έκδ., Εκδόσεις «Ο Θεσβίτης», Θήρα, (2002).

Καφταντζής Γεώργιος, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, Σέρρες (1989).

Νικοδήμου Αγιορείτου, *Νέον Μαρτυρολόγιον, ή μαρτυρία των νεοφανών μαρτύρων των μετά την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως κατά διαφόρους καιρούς και τόπους μαρτυρησάντων*, απόδοση στη νεοελληνική, εκδ. Ιεράς Καλύβης “Άγιος Σπυρίδων” Νέα Σκήτη, Άγιον Όρος, 2012.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη στα ελληνικά

Argyriou Astérios, «Les courants idéologiques au sein de l' hellénisme et de l' Orthodoxie á l' époque de la domination turque (1453-1821)», *Contacts* 36 (1984).

Artemel Suheyla, «‘The Great Turk’s Particular Inclination to Red Herring’: The Popular Image of the Turk during the Renaissance in England», *Journal of Mediterranean Studies* 5/2, (1995).

Bennassar B., *Les Chrétiens d'Allah. L'Histoire extraordinaire des renégats (XVIe-XVIIe siècles)*, Παρίσι 1989.

Billig Michael, «Nationalism as an international ideology: Imaging the nation, others and the world of nations» στο *Changing European identities: Social Psychological Analyses and Social Change*, Οξφόρδη 1996.

Bulletin de l'AIEESEE 28 (Παρίσι 1998-1999).

Castellan Georges, *Η ιστορία των Βαλκανίων (14^{ος} – 20^{ος} αι.)*, μτφ. Βασιλική Αλιφέρη, Αθήνα 1991.

Danova Nadja, “L’ Image du Grec dans la littérature bulgare (XV- milieu du XIX siècle), *Etudes Balkaniques* 30 (1994).

Dawkins R.M., «The Crypto Christians of Turkey», *Byzantion* 8 (Paris-Liege-Bruxelles, (1993).

Gervers Michael and Bikhaz R. J. i *Conversion and Continuity, Indigenous christian communities in islamic lands eighth to eighteenth centuries*, ed., Pontifical Institute of Medieval Studies, Τορόντο 1990.

Demetriades Vassilis, «*Some thoughts on the origins of Devşirme*», *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Crete University press, Ηράκλειο 1993.

Devine G. P., «Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled componets», *Journal of Personality and Social Psychology* 56 (1989).

Dimova Vaselina, «L' image du voisin balkanique et extrabalkanique dans la literature des slaves mèridionaux du XIXe siècle» *Etudes Balcaniques* 30, (1994).

Foa Anna – Scarafia Lucetta (επιμ.), *Conversioni nel Mediterraneo*, ειδικός τόμος του περιοδικού *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 2 (Ρώμη 1996).

Grivaud Gilles et Popovi Alexandre c (επιμ.), *Les conversions à l'islam en Asie Mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottomane. Bibliographie raisonnée (1800-2000)*, εκδ. Ecole Française d'Athènes, Athènes 2011.

Ildikó Bellér-Hann, «The Turks in Nineteenth-Century Hungarian Literature» *Journal of Mediterranean Studies* 5/2 (1995).

Inalcik Halil– Quataert Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τ. Β' 1600-1914*, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.

Kate Fleet, «Italian Perceptions of the Turks in the 14th and 15th Centuries» *Journal of Mediterranean Studies* 5/2 (1995).

Kristić Tijana, *Contested Conversions to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*, Stanford University Press, Στάντφορντ, Καλιφόρνια 2011.

«*L'alterité: vivre ensemble différents: approches pluridisciplinaires*», *Actes du Colloque pluridisciplinaire tenu à l'occasion du 75e anniversaire du Collège Dominicaine de Philosophie et de Théologie*, Οτάβα 1984.

Malony H. N. and Southard S. (επιμ.) «The Psychology of Conversion», στο, *Handbook of Religious Conversion*, Μπέρμπιχαμ - Αλαμπάμα 1992.

Minkov Anton, *Conversion to Islam in the Balkans. Kisve Bahaisi Petitions and Ottoman Social Life 1670-1730*, ed. Brill, Λέϋντεν – Βοστώνη 2004.

Rambo L. «Conversion», *The Encyclopedia of Religion*, τ. 4, (Νέα Υόρκη – Λονδίνο 1987).

Ph Sénac., *L'image de l'autre. Histoire de l'Occident médiéval face à l'islam*, Παρίσι 1983.

Said Edward, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Τερζάκης Φώτης, Αθήνα 1996.

Skendi Stavro, «Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans», *Slavic Review* τ. XXVI/ αριθ. 2 (1967).

Soykut M., *Image of the "Turk" in Italy: a history of the "orther" in early modern Europe, 1453-1683*, Βερολίνο 2001.

Sugar F. Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*, τομ. Α', μτφ. Παυλίνα Χρ. Μπαλούξη, Αθήνα 1994.

Valota Bianca, *National stereotypes*, Ρώμη 2007.

Zeljaskova Antonina, «Social aspects of the process of islamisation in the balkan possessions of the Ottoman Empire», *Etudes Balkaniques* 21/3 (Σόφια 1985)

B. Ελληνόγλωσση

Αβδελά Έφη, «"Ετερότητα" και "Ταυτότητα": ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα θέματα* 54 (1999).

Άμαντος Κωνσταντίνος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων. Από τον 11ο αιώνα μέχρι το 1821*, τ. Α', Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008.

Αμοιρίδου Ευαγγελία, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις», στο *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 28-30 Μαΐου 1993, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1994.

Αραβαντινός Παναγιώτης, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, εν Αθήναις, τ. Α' 1856.

Ασδραχάς Σπύρος, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: Η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη». *Τετράδια Εργασίας* 7 (1984).

Ασδραχάς Σπύρος, *Οικονομία και νοοτροπίες, Νεοελληνικά Μελετήματα*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1988.

Ασδραχάς Σπύρος, *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα 1995.

Βακαλόπουλος Απόστολος, «Προβλήματα της ιστορίας του παιδομαζώματος»,

Ελληνικά 13 (1954).

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β΄, Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας*, έκδοση β΄, Θεσσαλονίκη 1976.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμος Γ΄, Τουρκοκρατία 1453-169, Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, Θεσσαλονίκη 1968.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1973.

Βακαλόπουλος Απόστολος, «Το οθωμανικό καθεστώς: γένεση και εξέλιξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ΄, Αθήνα 1974 (ανατ. 2009).

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Πηγές της ιστορίας του νέου Ελληνισμού*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1977.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα. Έρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Θεσσαλονίκη 1983.

Βαλέτας Γιώργος, *Ο αρματωμένος λόγος. Οι αντιστασιακές διδαχές του Νεκτάριου Τέρπου βγαλμένες στο 1730*, Αθήνα 1971.

Βασδραβέλλης Ιωάννης, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αριθ. 8], Θεσσαλονίκη 1948.

Βερέμης Θάνος και Κολιόπουλος Γιάννης, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006.

Βερέμης Θάνος (εισαγωγή– επιμέλεια), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφρ. Γιάννης Στεφανίδης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003.

Βογιατζής Γεώργιος, *Από το Μαντζικέρτ στη Βιέννη. Αναγνώσεις της Ιστορίας των Τούρκων από το 1071 έως το 1529*, εκδ. Σπανίδης, Ξάνθη 2007.

Βρυώνης Σπύρος, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996 [α΄ έκδοση University of California Press Μπέρκλεϋ - Λος Άντζελες - Λονδίνο 1986).

Γκαρά Ελένη, «Δολοφόνοι και δικαστές στην οθωμανική Βέροια», *Ήμερος, Ετήσια έκδοση του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού* τχ. 1 (2001).

Γκάρα Ελένη, «Μεροληψία κατά την απονομή δικαιοσύνης στα οθωμανικά

δικαστήρια», στο Κ. Λάμπας – Αντ. Αναστασόπουλος – Ηλ. Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες Ιστορίας και Φιλολογίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010.

Γκαρά Ελένη – Τζεδόπουλος Γιώργος, *«Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυνάμεις»*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, Αθήνα 2015.

Γκλαβίνας Απόστολος, «Ο Μοσχοπολίτης ιερομόναχος Νεκτάριος Τέρπου, ένας οικουμενικός χριστιανός», στο *Εικοσιπενταετηρικών. Αφιέρωμα στον μητροπολίτη Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως κ. Διονύσιο*, Θεσσαλονίκη 1999.

Δραγώνα Θάλεια, *Στερεότυπα και προκαταλήψεις*, Αθήνα 2007.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάνικα, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1981.

Ζαχαριάδου Ελισσάβετ, «Βίοι νεότερων αγίων: η επαγρύπνηση για το ποίμνιο, στο: Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας», στο *Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, επιμ. Ε. Κουντούρα - Γαλάκη, Αθήνα 2004.

Ζιάκα Αγγελική, *Μεταξύ πολεμικής και διαλόγου. Το Ισλάμ στην βυζαντινή, μεταβυζαντινή και νεότερη ελληνική γραμματεία*, εκδ. Πορναρά, Θεσσαλονίκη 2010.

Ζωγράφος Αναστάσιος, «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της άλωσης. Σημειωτική περιήγηση» *Ιστορικά* 8 (1991).

Θεοδωρίδης Γεώργιος, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος – Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του εικοσιένα*, εκδ. ΕΙΕ, Αθήνα 2012.

Θεοχαρίδης Ιωάννης – Λουλές Δημήτρης, «Οι Νεομάρτυρες στην ελληνική ιστορία (1453-1821)», *Δωδώνη* 17 (1988).

Θεοχαρίδης Ιωάννης, «Οι Νεομάρτυρες στην ελληνική ιστορία (1453-1821). (Συμπλήρωμα)», *Δωδώνη* 20 (1991).

Ιντζεσίλογλου Νικόλαος, «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στο *«Εμείς» και οι «άλλοι», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα* (επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου – Λ. Μαράτου – Αλιπράντη κ.ά, ΕΚΚΕ, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999.

Καφταντζής Γιώργος, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της, τόμος 3^{ος}, Βυζαντινή περίοδος, Τουρκοκρατία, Νεότεροι χρόνοι*, Αθήνα 2010.

Κοτζαγεώργης Φωκίωνας, *Πρώιμη οθωμανική πόλη. 7 περιπτώσεις από τον νοτιοβαλκανικό χώρο: Αδριανούπολη – Σέρρες – Καστοριά – Τρίκαλα – Λάρισα – Θεσσαλονίκη – Ιωάννινα*, εκδ. Βιβλιόραμμα, Αθήνα 2019.

Κοτζαγεώργης Φωκίων - Παπασταματίου Δημήτρης, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, Αθήνα 2015.

Κουρίλας Ευλόγιος, *Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής. Η καταγωγή των Κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσης αυτών*, Αθήνα 1934.

Κουρίλας Ευλόγιος, «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 11 (1933).

Κυρήκου Αλκμήνη, *Η εικόνα των Τούρκων της Πελοποννήσου μέσα από ελληνικές πηγές (μέσα περ. 18^{ου} αι. – 1821)*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2016.

Κωστής Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

Λαζαρίδης Κώστας, «Οι Τούρκοι σπαήδες», *Ηπειρωτική Εστία* 1, (1952).

Λαμέρας Κωνσταντίνος, «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντιών», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. Γ' (1940).

Λάμπρος Σπυρίδων, «Μονωδαί και θρήνοι επί τη αλώσει της Κωνσταντινουπόλεως», *Εστία* 22 (1886).

Λάμπρος Σπυρίδων, «Ανέκδοτος θρήνος επί τη άλωσει της Κωνσταντινουπόλεως», *Εστία* 22 (1886).

Λάμπας Κώστας – Αναστασόπουλος Αντ. – Κολοβός Ηλ. (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες Ιστορίας και Φιλολογίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010.

Λέκκας Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992.

Λιάτα Ευτυχία, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15^{ος} – 19^{ος} αι.*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1996.

Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2010.

Μερακλής Μιχάλης & Κουζέλη Λαμπρινή, «Παπα-Συναδινός», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Αθήνα 2007.

Μηλιώρης Νίκος, *Οι κρυπτοχριστιανοί. Μελέτη*, Αθήνα 1962.

Μήλλας Ηρακλής, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων, σχολικά βιβλία-ιστοριογραφία-λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005.

Μουστάκας Κωνσταντίνος, «Μεθοδολογικά ζητήματα στην προσέγγιση των πληθυσμιακών μεγεθών της υστεροβυζαντινής πόλης», στο Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8^{ος} – 15^{ος} αιώνα), Προοπτικές έρευνας και νέες ερευνητικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012.

Νικολαΐδου Ελευθερία, *Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας (αρχές 18^{ου} αι. – 1912)*, έκδοση IMIAX, Ιωάννινα 1979.

Νικολάου Γεώργιος, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006.

Νικολάου Γεώργιος, «"Εμείς" και οι "Άλλοι": η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας (18^{ος}-πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.) στο Αργυρίου Αστέριος, Δημάδης Α. Κωνσταντίνος, Λαζαρίδου Αναστασία Δανάη (επιμ.), *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση 1453-1981. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998*, том. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

Νικολάου Γεώργιος, «Η εικόνα των Τούρκων στα Απομνημονεύματα των Πελοποννησίων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολη 24-29 Σεπτ. 2000)*, τ. Γ', Αθήνα 2001-2002.

Νούτσος Παναγιώτης, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Προς την συγκρότηση μορφών "Γνωσιοανθρωπολογίας"», στο Αργυρίου Αστέριος, Δημάδης Α. Κωνσταντίνος, Λαζαρίδου Αναστασία Δανάη (επιμ.), *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση 1453-1981. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998*, том. Β', Αθήνα 1999.

Odorico Paolo, «Μνήμες και Ιστορία του Συναδινού Σερραίου (η ζωή ενός κληρικού του ιζ' αιώνα)», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992).

Παπαηλιάκη Νίκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα – επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, εκδ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003.

Παπακυριάκος Κωνσταντίνος, *Συνοπτική ιστορία της πόλεως και της περιοχής των Σερρών*, ανάτυπο από τον 20^ο τόμο του «Πανσερραϊκού Ημερολογίου, Σέρρες, (1994).

Παπαρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, προσθήκες, σημειώσεις και βελτιώσεις υπό Παύλου Καρολίδου, τ. ΣΤ., εκδόσεις Ελευθερουδάκης.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, μέρος Α', εκδόσεις Μάτι 2005.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, *Παραστάσεις της ετερότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Πέννας Πέτρος, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως υπό των Ελλήνων 1383-1913*, 2^η έκδοση, Αθήναι 1966.

Πέννας Πέτρος, «Ο Θρήνος επί τη άλώσει της Κωνσταντινουπόλεως του Σερραίου ιερέως Συναδινού», *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1938).

Πεπονάκης Μανόλης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1898)*, Ρέθυμνο 1997.

Σβορώνος Νικόλαος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2007.

Σκενδέρης Κωνσταντίνος, *Ιστορία της αρχαίας και σύγχρονου Μοσχοπόλεως*, Αθήνα 1928.

Στενού Κατερίνα, *Η ετερότητα από τον μύθο στην προκατάληψη*, Αθήνα 1998.

Τριανταφυλλίδης Περικλής, *Οι φυγάδες*, Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

Φωτιάδης Κώστας, *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.

Χασιώτης Ιωάννης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης, ο Ελληνικός Κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, University studio Press, Θεσσαλονίκη 2008.

